

MC
109.969

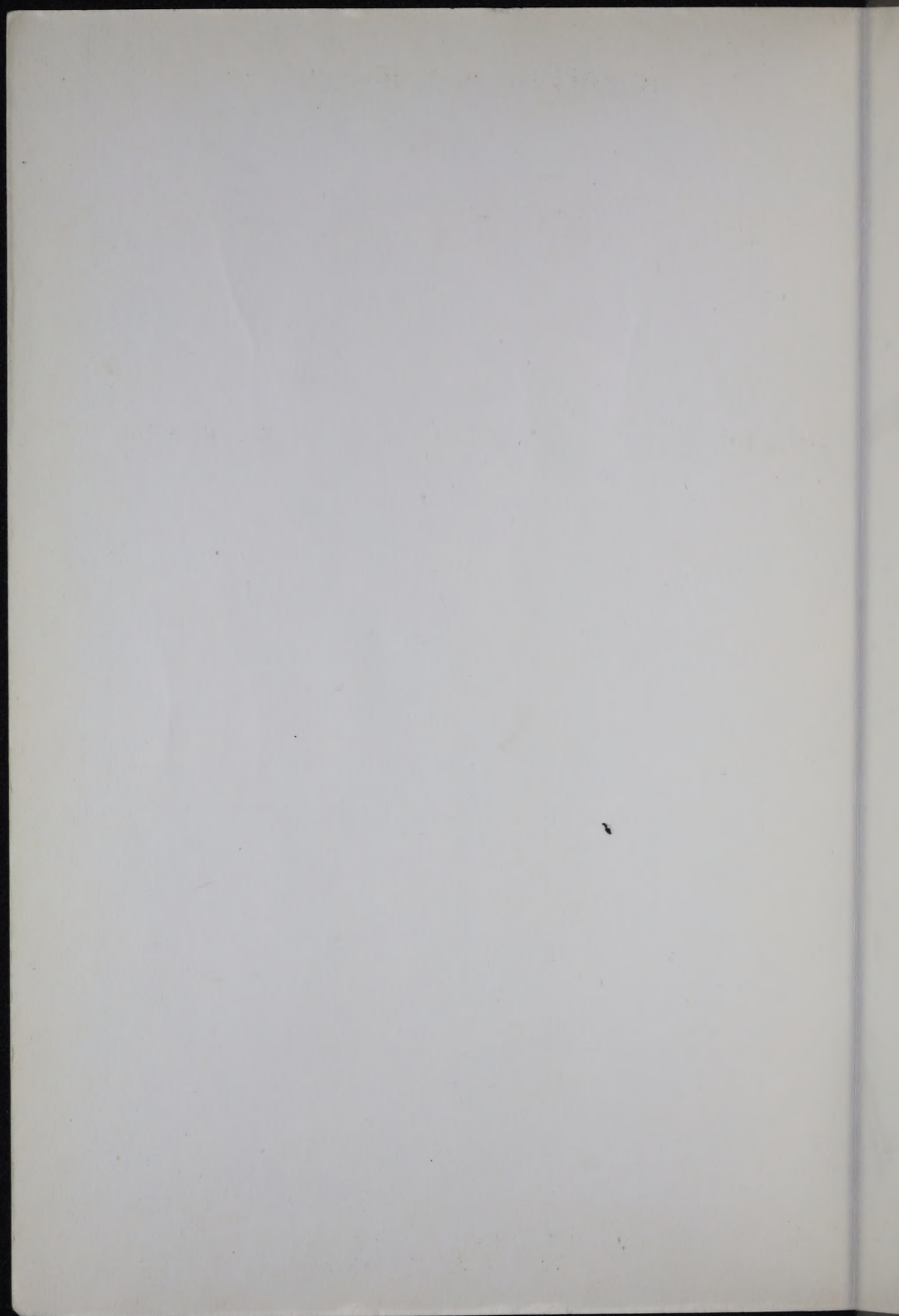
Politikaelméleti füzetek

3

POLITIKATUDOMÁNYI TANULMÁNYOK

1989

**KIADJA AZ ELTE BTK POLITIKAELMÉLETI
TOVÁBBKÉPZŐ INTÉZETE**

Politikaelméleti füzetek

3

POLITIKATUDOMÁNYI TANULMÁNYOK

1989

**KIADJA AZ ELTE BTK POLITIKAELMÉLETI
TOVÁBBKÉPZŐ INTÉZETE**

Válogatta:
Gazdik Gyula
Tálas Péter
Balogh László

Szerkesztette:
Balogh László

ISSN 0864-8654
ISBN 963 462 428 6

MC 109969

1990

KÉZIRAT GYANÁNT

A kiadásért felelős: az ELTE BTK dékánja
Megrendelve: 1989. szeptember. Megjelent: 1990. március. Példányszám: 678
Készült: kisofszet eljárással, az MSZ 5601—59
és az MSZ 5602—55 szabvány szerint

Készült a Dabasi Nyomdában
Felelős vezető: Bálint Csaba igazgató
Munkaszám: 89-1882

TARTALOM

Bevezető.....	5
G. A. Almond: A polgári kultúra koncepciójának intellektuális története (Részlet).....	9
H. V. Wiseman: Politikai rendszerek. Néhány szociológiai megközelítés (Részlet).....	44
M. Duverger: Politikai szociológia. A politikai tudományok alapjai (Részlet).....	86
A. Lijphart: Demokráciák. Többségelvű és közmeg egyezésen alapuló kormányzati formák 21 országban (Részlet).....	96
R. Lemarchand: Összehasonlító politikai klientizmus: struktúra, folyamat és optika.....	186
N. P. Mouzelis: Politika a félperiférián. Korai parlamentarizmus és megkésett iparosodás a Balkán és Latin-Amerika országaiban (Részlet)	209

BEVEZETŐ

Bár a hazai szerzők politológiai jellegű publikációi egyre szélesebb hullámban zúdulnak az olvasókra, mégsem mondhatjuk azt, hogy a politikai tudományok Magyarországon túljutottak volna a születés, az intézményesülés és a professzionalizálódás kezdeti folyamatain. A tudományág hazai képviselőinek meg-megújuló törekvése ellenére, olyan alapvető politikatudományi művek nincsenek lefordítva, olyan kézikönyvek, "kötelező olvasmányok" hiányoznak könyvesboltjaink, könyvtáraink polcairól, amelyek nélkül nem létezik korszerű politikatudomány. Márpedig, ha a magyar társadalom(tudomány), a honi politikai kultúra fel kíván zárkózni Európához, a hiányok pótlása - más egyebek mellett - e területen is elkerülhetetlen.

Az olvasó kötetünkben olyan nemzetközi politikatudományi szerzők és politikai gondolkodók írásaival ismerkedhet meg, akiknek nevével - számos e helyen nem részletezhető ok miatt - eleddig szinte kizárólag a hazai politológiai művek lábjegyzeteiben, hivatkozásaiban találkozhatott. Megszólaltatásuk - ha csak egy-egy tanulmány erejéig is - több szempontból is indokolt. Egyrészt, mert elismert és sokat idézett szerzői a nemzetközi politikatudománynak, s műveik

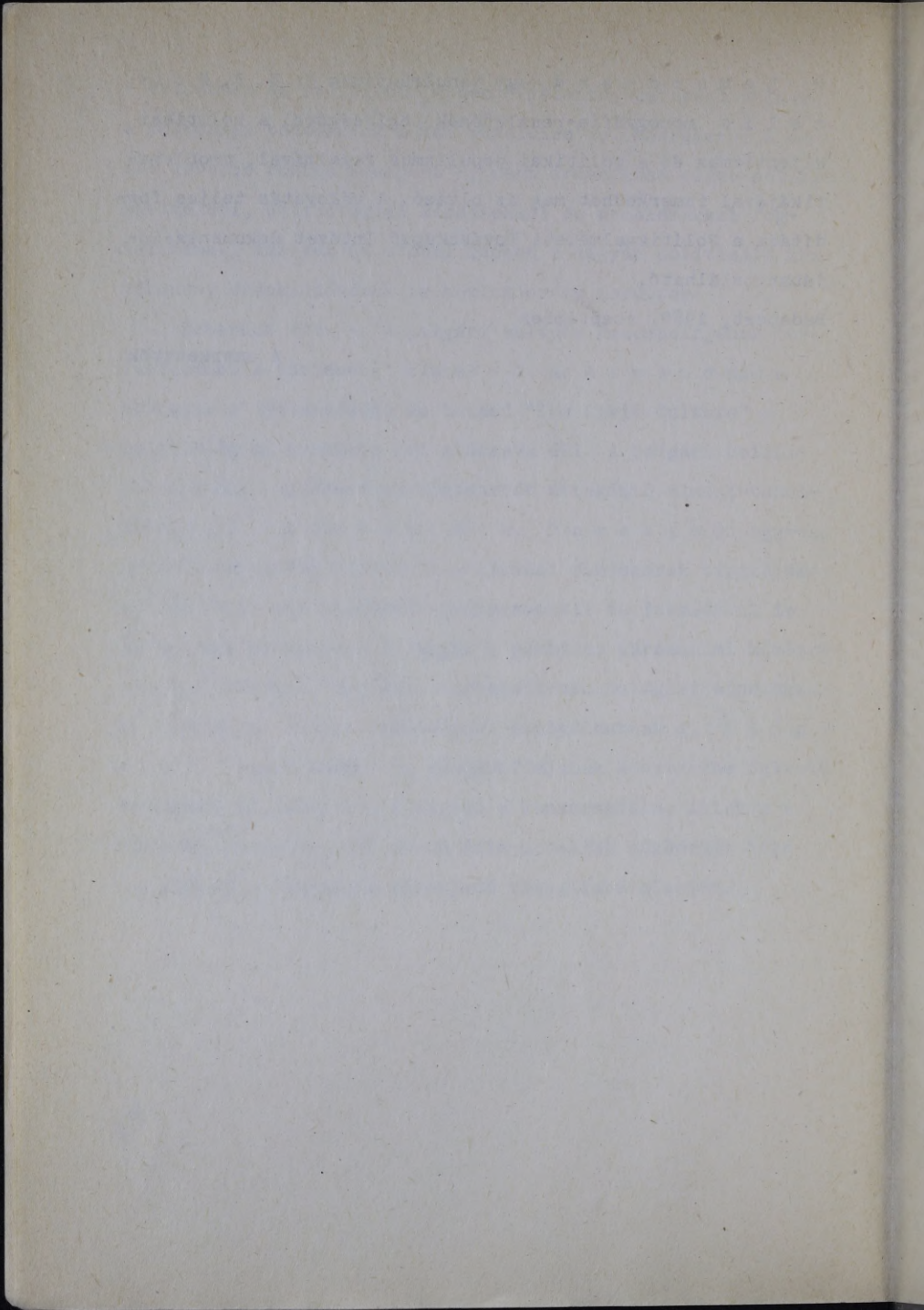
- különösen az utóbbi pár évben - jelentős hatással voltak a politikai tudományok hazai művelőire is. Másrészt - s ez sem kevésbé fontos szempont -, mert írásaikban olyan politikaelméleti, politológiai kérdésekkel és problémákkal foglalkoznak, amelyek az utóbbi időben a magyar politizáló közvélemény érdeklődésének is homlokterébe kerültek.

Kötetünk élén - "A polgári kultúra koncepciójának intellektuális története" címmel - G. A. A l m o n d -nak a "korszakos" jelentőségű és hatású "The Civic Culture" c. politológiai munkához írt előszava áll. A polgári politikai kultúra fejlődésének történetét áttekintő Almond-tanulmányt H. V. W i s e m a n és M. D u v e r g e r egy-egy írása követi. Míg Wiseman a politikai rendszerek tipizálásával kapcsolatban kialakult irányzatokkal és iskolákkal ismerttet meg bennünket, Duverger a globális társadalmi közösségek fejlődésének típusait, történeti-szociológiai aspektusait vizsgálja. Számos tanulsággal szolgálhatnak A. L i j p - h a r t "Demokráciák" c. monográfiájának kötetünkbe felvett fejezetei is, amelyben a szerző a konszenzuson, illetve a többségi elven alapuló demokrácia-modellek működését írja le, huszonegy országra kiterjedő vizsgálata alapján.

R. L e m a r c h a n d egy tanulmányának és N. P. M o u-
z e l i s monográfia-részletének segítségével a politikai
klientizmus és a politikai populizmus fogalmával, problema-
tikájával ismerkedhet meg az olvasó. A válogatás teljes for-
dítása a Politikaelméleti Továbbképző Intézet dokumentáció-
jában található.

Budapest, 1989. szeptember

A szerkesztők

A POLGÁRI KULTÚRA KONCEPCIÓJÁNAK INTELLEKTUÁLIS TÖRTÉNETE. (Részlet)*

A FOGALMAK KIALAKULÁSA

A polgári kultúrához hasonló fogalom körülbelül azóta vitatéma, amióta az emberek politikáról beszélnek és írnak. Szónoklataikban, buzdításaikban, egyházi átkaikban a próféták különféle tulajdonságokat és hajlamokat tulajdonítottak az amalekitáknak, a filiszteusoknak, az asszíroknak és a babiloniaiaknak. A görög és római történészek, költők és drámaírók az iónok, a dórok, a spártaiak, az athéniak és a korinthusiak kultúrájáról és emberi tulajdonságairól tudósítanak.

A politikai kultúra elemzése során használt koncepciók és kategóriák - mint például szubkultúra, elit politikai kultúra, politikai szocializálás, kultúra változás - szintén megtalálhatók a régi írásművekben. Jákob halálos ágyán megjósolta tizenkét fiának sorsát és szerepét, akiknek ivadékaik majdan megalapítják Izrael törzseit. Ruben "olyan változó lesz, mint a víz" és nem válik kiemelkedő emberré; Simeon hamar méregbe gurul és Izraelben megválnak a többiek-től; Issachar "beadja a derekát" és rabszolgaként fog kényszer munkát végezni". Ami pedig Júdát illeti, "a jogar sosem válik meg tőle (sem lábaitól az uralkodói pálca) és a népek engedelmeskedni fognak neki".¹ És így tovább. Athén és Róma híres családjainak és törzseinek - az Eumolpidáknak, a Butadáknak, a Claudiusoknak és a Julianusoknak - mind megvoltak a maguk alapító istenségeik, szent tüzeik, hagyományaik és polgári-politikai hajlamaik.²

Az izraeli királyságban legalább négy elit politikai kultúra állt egymással konfliktusban: a viszonylag kozmopolita királyi udvart a háború és a diplomácia foglalta le, összeugrasztotta a prófétákat és híveiket és ezzel megszárdította és tökéletesítette a sinai jóslatokat és fri-

*In: G. A. Almond - S. Verba (ed.): *The Civic Culture revisited. An analytic study.* Little, Brown and Company Limited (Canada), 1980. 1-36. old.
Gabriel Abraham Almond: 1911-ben született. Kutatásai elsősorban a politikai fejlődés illetve a politikai kultúra köré csoportosulnak. Az amerikai politológus további ismeretesebb munkája: *The Functional Analysis of Comparative Politics* (1960).

gyet; a jeruzsálemi papság és a templomi bürokrácia pedig az "előkelő helyeket" elfoglaló, továbbra is hatalmon lévő helyi kultikus vezetőkkel mérte össze erejét.

A politikai kultúra-változás fogalma a klasszikus irodalom egyik leghatásosabb témája. Minden görög városállamnak megmaradt az emlékezetében a szigorú soloni és lykurgosi időszak - ehhez viszonyították a korrupt jelent; az idős és ifjú Cato egyaránt dicsőítette a korai római köztársaság erőseit - a mértékletességet, a harciasságot és a polgári erőket. A görögök a politikai változások ciklikus elméletében hittek és a politikai szervezetek tündöklését és bukását társadalmi-pszichológiai fogalmakkal magyarázták.³ Plátón "Állam"-a hangsúlyozza a legerőteljesebben a politikai kultúra jelentőségét, amikor azzal érvel, hogy a "kormányok ugyanúgy változnak, mint az ember kénye-kedve, hajlama, s mindkettőből egyformán sok van. Mert nem tételezhetjük fel, hogy az Állam csupán 'tölgyfán és sziklán' alapszik és nem az ott élő emberek karakterén, tulajdonságain." Beszél az arisztokratikus, timokrata, oligarchikus és demokratikus államvezetésről és államférfiakról, és az államvezetés strukturális és operatív jellemzőit az utóbbiak erőiből, értékeiből, magatartásformájából és társadalmi tapasztalataiból származtatja. Bizonyos szempontból a mai pszichológia-történetészeket is érdekelné, sőt talán zavarba is ejtené az a mód, ahogyan az arisztokratikus, oligarchikus és demokratikus államvezetési forma jellemzőit olyan domináns karakter-típusokkal magyarázza, amelyek viszont különböző típusú családi konstellációkkal indokolhatók - így például: művelt, dicsőség-éhes, vagy inkább pénzhajhász apák, mindenkit lenyűgöző, néha engedékeny, panaszkodó, siránkozó anyák stb. Plátón mind az "Állam"-ban, mint pedig a "Törvények"-ben egyformán hangsúlyozza a politikai kultúra jelentőségét és igen nagy hangsúlyt helyez a politikai szocializálásra. "... Minden állat közül a fiú a legkezelhetetlenebb, mint-hogy a benne lévő ok forrása (ésszerűség) még nem rendezett; az állatok közül ő a legravaszabb, a legéleseszűbb és a legfüggetlenebb. Ezért igencsak meg kell zabolázni".⁴ Az anyáknak és dadáknak, apáknak, oktatóknak és politikai vezetőknek az a kötelességük, hogy a javíthatatlan állatot a polgári kultúra ösvényére irányítsák és rákényszerítsék. Arisztotelész "Politiká"-jának utolsó könyve, legalábbis egy része, az oktatásnak íródott. Plutarchos arról számol be, hogyan irányította Lykurgos a spártai jellemet egészen születéstől fogva, azt tanácsolván az asszonyoknak, hogy víz helyett inkább borban fürösszék újszülötteiket, testhőmérsékletük temperálása érdekében. A dadák nem használtak pólyát; a gyerekek testben-lélekben szabadon és minden kényszerítő erő nélkül nőttek fel, étkezésükben nem voltak finnyosok, sem válogatócsak, nem féltek a sötétben, amikor egyedül hagyták őket, nem voltak ingerlékenyek és sosem sírtak.⁵

Arisztotelész modernebb és a tudományos politikai kultúrát is sokkal magasabb szinten képviseli, mint Platon, minthogy, nemcsak hogy jelentőséget tulajdonít a különféle politikai kultúráknak, hanem egyrészt hangsúlyozottan foglalkozik ezeknek a kultúráknak a társadalmi rétegekhez való viszonyával, másrészt pedig e kultúráknak a különböző politikai struktúrákhoz és azok teljesítőképeségéhez való viszonyával, kapcsolatával is. Azt mondja, hogy a legjobban megvalósítható kormányforma a koalíciós kormány - egy olyan társadalomban, amelyben a középosztály dominál is. A koalíciós kormány egyrészt oligarchikus, másrészt demokratikus elveken alapszik és így mind a gazdag és ún. "jó családok" képviselői, mind pedig a szegények és a társadalom legalsóbb rétegei is helyet kapnak a kormányzásban. Ez a fajta kormány akkor jön létre és akkor funkcionál a legjobban, ha a vagyont széles körben elosztják és ha van egy kiterjedt középosztály, amely saját jellegét, karakterét kölcsönzi az államnak. Kiemeli, hogy tulajdonképpen az a legmegfelelőbb, ha az anyagi javakból csupán közepes arányban részesülünk. Merthogy csakis a gazdagságnak, vagyonosságnak ezen a szintjén vagyunk alkalmasak arra, hogy a józan észnek engedelmessékedjünk, és a középosztály a legkevésbé hajlik arra, hogy akár vigyázzon hivatalára, vagy netán arra, hogy egy jó állásra vágyakozzék; mindkét tendencia igencsak sérti az állam érdekeit. Mindezen túlmenően, azok, akiknek a vagyoni javakból, hatalomból, gazdagságból, barátokból stb. a kelletnél több van a birtokukban, nem hajlandók magukat alávetni a kormányzásnak, irányításnak, sőt azt sem tudják, hogy egyáltalán ezt hogyan kellene tenniük (ez a tulajdonság már korra gyermekkorban kialakult náluk, tulajdonképpen már családi életük kezdetén, amely oly fényűző volt, hogy még az iskolai élet során sem tudtak hozzászokni és alkalmazkodni a tekintélyhez); ugyanakkor azok, akik nagymértékben nélkülöznek mindezt - túl szerények.

Az a társadalom, amelyben a középosztály kislétszámú, olyan államot fog létrehozni, amely "szolgákból és urakból áll, nem pedig szabad emberekből, egy féltékeny osztályból és egy olyan osztályból, amely a többieket lenézi és megveti. Ez a helyzet már igencsak eltávolodott a barátságtól és a politikai partner fogalmától ..." - mármint attól, amelyet Arisztotelész a kormányzás legjobb és legtartósabb kulturális alapjának vélt hinni.⁶

Arisztotelésznek az a koncepciója, amely szerint az összetett kormányzat a helyes megoldás, még pedig egy döntő szerepet játszó középosztállyal, ahhoz kapcsolódik, amit mi az utóbbi években jónéhányan polgári kultúrának nevezünk; vagyis, amelyben a közvélemény alapvetően egyetért a politikai intézmények törvényességével, a politika irányvonalával és tartalmával, ahol igen sokrétű a különböző érdekek toleranciája és az a hit, hogy az érdekellentéteket ki lehet békíteni, továbbá, ahol széles körben értene a politikához és kölcsönösen bíznak a polgárságban.

Senkinek sem sikerült felérni Arisztotelész kifinomultságához és kérelhetetlenségéhez azok közül a politikai történészek és filozófusok közül, akik az Arisztotelész és a politikai kultúrával, társadalmi témákkal foglalkozó 19. századi szociológusok között eltelt mintegy kétezer év alatt megfigyeléseket tettek és azokat írásba foglalták. Volt ugyan néhány eset, amikor Arisztotelész alkotmányos állam (kormány) elméletét - és ennek kulturális összetevőit - szinte "körülnyilasták" és így próbálták olyan modellel átalakítani, amely megfelelt volna az "A m e r i c a n P o l i t i c a l S c i e n c e R e v i e w" korabeli kívánalmainak; a nagy filozófus azonban teljes joggal hihette, hogy tökéletesen elegendő megbecsülést jelent számára, hogy ezeket a gondolatokat az athéni Lyceum hallgatóságának előadás formájában adhatja közre.

Machiavelli, amikor összehasonlította a köztársasági Róma polgárainak és vezetőinek életerejét, energiáját és feddhetetlenségét a maga korabeli itáliaiak és a birodalom néptömegeinek korrupciójával, szolgáltságával és állhatatlanságával, tökéletesen tisztában volt azzal, hogy milyen nagy a jelentősége a politika kulturális változóinak, az erkölcsi értékeknek, a politikai erélynek és gyengeségnek, a magasztosság és a bukás iránti elhivatottságnak és annak az érzésnek, amikor mindezzel azonosulni tud valaki. Ennek kapcsán "Beszélgetések Liviusról" című munkáját, amelyben a római történelem aktuális kérdéseit vitatja, azzal kezdi, hogy hangsúlyozza a római vallás jelentőségét és Numa Pompilius szerepét ennek a vallásnak a megszilárdításában. Kiemeli, hogyha bárki is végigtekint Róma népének igencsak számos hőstettén, vagy akár a rómaiak egyénileg véghezvitt hőstettein, azt fogja tapasztalni, hogy a római polgárok sokkal inkább félték esküjüket megszegni, semmint a törvényt, hiszen sokkal magasabbra, többre tartották Isten hatalmát, mint az emberét.⁷ Machiavelli azonban, miközben hangsúlyozottan kiemeli a polgári kultúrát és a szocializáció tematikáját, Platón és Arisztotelész analitikus módszerével ellentétben, inkább anekdotikusan és illusztratív módon kezeli a kérdést.

Két évszázaddal később Montesquieu, aki a fentiekhez hasonló módon gondolkodott, - már ami a római történelmet illeti, vagyis hogy a politikai módszerekből általános következtetések vonhatók le - a köztársasági Róma győzelmeit a római polgárság hazafias szenvedélyének tulajdonította, amelyet egyrészt vallásuk is erősített, másrészt az, hogy szinte állandó célként állt előttünk a Rómán kívüli területek katonai megszállása, valamint az az örökösen meglévő ellentét, amely a patríciusok és a néptömeg, a plebs között fennállt. A késői római köztársaság és római birodalom korrupcióját annak tulajdonította, hogy a római polgárság utat nyitott a kulturális szempontból heterogén itáliai és Itálián kívüli népeknek és annak, hogy a köztársaságban elburjánzott az "egyszerűbb" érdemekre való törekvés; akár-

mit is tekintünk - a megszállásokat, a zsákmányokat, a távoli területek kereskedelmét vagy akár a szokatlan kultúrákat és vallásokat - ezek hatását tapasztalhatjuk.⁸ Teljesen logikus és érthető, ahogyan Montesquieu a "Perzsa levelek"-ben, de különösen a "Törvények szellemé"-ban a rómaiak tapasztalatairól, a francia kultúráról és társadalomról vélekedik, minthogy a nemzeti történelmet, a politikai intézményeket és folyamatokat különféle szociológiai, antropológiai és társadalom-pszichológiai tényezőkkel magyarázza - módszere mégis alapvetően aforisztikus és illusztratív. Stílusán némiképp érezhető, hogy enyhül a klasszikus megfogalmazási mód merevsége.⁹

Montesquieu hatását tükrözi, ahogyan Rousseau a politikai kultúrát és a szocializálást értékeli a közérdek és a nemzeti törvényesség kialakításának folyamatában; ugyanakkor ez a hatás ragyogóan tükröződik Tocqueville-nél is. Forrásként idézi Montesquieu-t annak a ténynek a megállapításánál, hogy a politikai rendszerek és a törvényhozás rendszerei aszerint változnak, hogy milyen az adott helyzet és milyen a lakosság összetétele.¹⁰ Rousseau a moralitást, a szokást, és a vélemény fogalmát alkalmazza a politikai kultúra azonosító fogalmaiként. Úgy kezeli ezeket, mint egy olyan törvényt, amely sokkal fontosabb, mint a jogos, helyes törvény, olyan törvény, amely a "polgárok lelkének mélyére hatolt. Ez az igazi alkotmányos államot jelenti és nap mint nap újult erővel gazdagodik, míg más törvények közben letűnnek, talán el is felejtették őket... ez tartja a népet azon az úton, amelyet járnia kell és a hatalmat, a tekintélyt szinte alig észrevehetően a szokás hatalmával helyettesíti. Az erkölcsiségről, a szokásról és mindennek előtt a közvéleményről beszéltek..."¹¹

Tocqueville elemzése az amerikai demokráciáról és a francia forradalom kezdeteiről e témán belül talán egyike a legszofisztikusabbaknak. A "Demokrácia Amerikában" című munkájában kiemeli, hogy tulajdonképpen az emberek (a nép) viselkedésmódja volt az egyik fő oka annak, hogy az Egyesült Államokban fennmaradt a demokratikus köztársasági államforma. A "szokás" szót abban az értelemben használom, amit a rómaiak a "mores" - erkölcsök - szónak tulajdonítottak; nem csupán arra a magatartásmódra használom és vonatkoztatom, amelyet maga a szó tartalmaz, vagyis amit úgy mondhatnánk, hogy a "szív szava", hanem azokra a fogalmakra és véleménynyilvánításokra is, amelyek az emberek körében elfogadottak, illetve azon elméletek tömegére, amelyek az ő szemléletüket testesítik meg. Ezért ez a fogalom számomra az egész nép adott morális és intellektuális helyzetét jelenti.¹²

Ehhez hasonlóan Tocqueville-nak is rendkívüli érzéke volt a politikai szubkultúrához. Elemzése, amelyet a francia parasztságnak, a burzsoáziának és az arisztokráciának a forradalom előestéjén tanúsított magatartásáról írt, szintén a politikai kultúráról írt elemzések egyik mesterműveként tartható számon.¹³ És Tocqueville-nél már a modern politikai szociológia kezdeteinél vagyunk - amelyet a most következőkben fogunk tárgyalni.

FELVILÁGOSODÁS ÉS LIBERÁLIS NÉZETEK

Ha a politikai kultúra fogalma bizonyos értelemben mindig is ismert volt,¹⁴ akkor hogyan magyarázható, hogy az 1960-as években olyan hirtelen, egyszerre nagy népszerűsége telt szert és, hogy az utóbbi évtizedekben olyan sokat foglalkoztak vele a különféle kutatások? Feltételezzük, hogy a felvilágosodás és a vele kapcsolatos liberális elvárások kudarca - vagyis, hogy nem teljesült amit a politikai fejlődéstől és a politikai kultúrától elvártak - felvetette egy megmagyarázandó problémát, amelyre a politikai kultúra terén végzett kutatások reagáltak is. A társadalomelmélet 19. és 20. századi fejlődése és a társadalomtudományok metodológiájának fejlődése a II. világháborút követően (különösen a felmérés metodológiát illetően) lehetőséget kínált ennek a problémának a megoldására. Az intellektuális kihívás és az elméleti munka továbbfejlődése, valamint az ehhez csatlakozó módszertani újítások együttesen magyarázzák ennek a vizsgálati területnek a felbukkanását.

A 17. és 18. századi liberális politikai fejlesztési elméletek és maga a felvilágosodás alapvetően politikai kultúra elméletnek tekinthetők. A tudománynak, a világi tudományoknak az elterjesztésével az volt a célja, hogy egyrészt növekedjék a nemzetek vagyona, mindenütt jólét uralkodjék, másrészt, hogy ésszerűsödjék a kormány szervezet és a törvény és megkezdődjék a demokratizálódás folyamata. A felvilágosodás politikai elmélete, akár a Locke-Condorcet-i természeti törvényt, illetve természeti jogokat tekintjük, akár a Helvetius-Bentham-féle utilitariánus nézetet vesszük figyelembe, olyan pszichológiai-politikai elmélet volt, amely a politikai intézményeket és a törvényhozást az emberi természetből származtatta, a jogviselést elidegeníthetetlenül egyedül hordozó teremtményből, amely szinte hedonikusan kerüli a fájdalmat, csupán az élvezetet keresi, azt létre is hozza, a tudást és az ismereteket felhasználja és át is adja.

A 19. század második feléig ezek a hitek, amelyeket még az ipari forradalom is ösztönzött, s amelyeket tovább erősítettek a Nagy-Britanniában sikeres politikai és társadalmi reformok, no meg az amerikai példa, valamint a biológia evolúciós elméleteinek továbbfejlesztése - egyszerűen elkerülhetetlenek voltak.¹⁵ Tulajdonképpen ez az egyre fokozódó, erősödő, gazdasági és politikai fejlődésbe vetett liberális hit, amelynek a tudományos fejlődés és a logikus gondolkodásmód is igen nagy lökést adott - ez alapozta meg az összehasonlító kormányzás-tudomány és a politika alapjait, legalábbis azon a szinten, ahogyan ez a 19. század végén megjelent. Woodrow Wilson az alábbiakat közölte - szigorúan bizalmasan - 1903-ban:

Ha az arisztokrácia épp letűnőben van, akkor úgy tűnik, mintha a demokrácia válna teljes mértékben uralkodóvá. Mióta a múlt században megindult a közoktatás és a néptömegeket ennek az oktatásnak a hatalmas irányú fejlődése biztosította afelől, hogy szabadon gondolkodhatnak, nagyot fejlődött a demokratikus véleménynyilvánítás (a közvélemény), és a demokratikus intézmények elterjedése igen jellemzővé és fontossá vált. Lerombolták a monarchia és az arisztokrácia szinte minden formáját, minthogy beléjük táplálták a közgondolkodás szükségszerűségét és a népképviselő intézményeinek fogalmát; ígérik továbbá, hogy olyan leegyszerűsített politikai struktúrát fognak kialakítani, amelyben semmilyen más kormányzó erő vagy intézmény nem vesz részt, csakis azok, amelyek széles körű szavazati joggal és demokratikus képvisellel rendelkeznek - még pedig oly módon, hogy a kormányzás minden formáját a demokrácia szintjére csökkentik.¹⁶

Ezt az elkerülhetetlenül gyors fejlődésbe vetett hitet, amit Wilson leírt, már jóval ezt megelőzően megkérdőjelezte a megújodási reményekkel jelentkező marxista verzió, de ugyanúgy kérdőre vonták a századforduló kiábrándult elit-szemlélet hirdetői is. Marx a felvilágosodás tradícióját követte, de ugyanakkor más módon rendezte át az elméleti változókat, és a történelmi folyamatot inkább dialektikus szemszögből nézte, nem tekintvén a folyamatok halmazati jellegét. Az anyagi és politikai-erkölcsi haladás jótékony folyamatát elősegítő intellektuális módosulás helyett a növekvő anyagi jólét - szerrinte - három féle politikai szubkultúrát hoz létre: a kizsákmányoló és egyre inkább koncentrálódó kapitalista osztályt, a kizsákmányolt, a propaganda által befolyásolt és egy meghatározott útra kényszerített munkásosztályt és a forradalmárok felvilágosult szervezetét. Ahogyan az anyagi javak koncentrálódása a maga logikus kifejlése felé halad, úgy rázzák le magukról a néptömegek az illúzióikat, a forradalmárok eszméi visszhangra találnak a munkásosztályban, az uralkodó osztályt elsöprik és ezzel lehetővé teszik, hogy felvirágozzék a felvilágosodás kultúrája, a tömeges jólét és a racionális politika társadalma.

Az "elitista" eszméket hirdető politikai teoretikusok - különösen Gaetano Mosca, Vilfredo Pareto és Roberto Michels - egyaránt támadták mind a liberális, mind pedig a marxista elméletet a politika kultúra és szervezeteinek logikus fejlődésével kapcsolatban; olyan jövőképet festettek, amely a permanens "elitista" kizsákmányolás és a tekintélyelven alapuló hatalom különféle pszichológiai és szociológiai feltételeinek halmazán alapszik.¹⁷

Az európai pesszimizmus visszhangra talált a brit és amerikai politikai teoretikusok körében is. Graham Wallace már az első világháborút megelőző időszakban bírálta a növekvő racionalitás és az egyre szélesebb körben terjedő demokratizálódás önelégült feltételezését, és könyvének 1920-

as kiadásában kiemeli, hogy "... a felismert önérdeteket kétségbe vonták a háborúban történt cselekmények, de maga a béke is..."¹⁸ A könyv egyik profétikus fejezetében, amelynek "A politika nem-rationális befolyása" címet adta, azt hangsúlyozta, hogy milyen nagy a jelentősége az érzelmeknek és a szokásoknak a politikai eszmék és cselekedetek terén: "a politikában az emberek igen gyakran aszerint cselekszenek, hogy milyen közvetlen befolyás alá kerülnek, illetve mi a közvetlen ösztönző erő; ezt a két tényezőt pedig olyan politikai helyzetek felé is lehet irányítani, amelyek lényegesen eltérnek a körülöttünk lévő világtól, amelyek tényektől, vagyis azoktól, amelyeket szabad akaratunkból megfigyelhetünk és elemezhetünk..."¹⁹

Walter Lippmann megbíráltta azt a könnyelmű feltételezést, miszerint a tömegek racionalitása azonos arányban nő a tudatos politikai pszichológia fejlődésével – amely azt hangsúlyozza, hogy nagy különbség van az emberi agy alkotta realitás-kép és maga a realitás között – és arra a következtetésre jutott, hogy a népkormányból csak akkor lesz jó kormány, ha az elitnek és az érdekelt tömegeknek a politikai tudományokhoz értő tudósok adnak tanácsot a politikai realitás jellegével és saját politikai érdekeikkel kapcsolatban...²⁰

Igy hát a Woodrow Wilson követő írók, akik a komparatív kormányzásról, illetve annak módszereiről írtak, sokkal kevésbé voltak önelégültek, mint ő maga, aki ugyanúgy regisztrálta mind az antiliberalis írók elméleti kihívását, mint azokat a kihívásokat, amelyeket a fenyegető és illúzióromboló események jelentettek. James Bryce, közvetlenül az első világháború után – mintegy harminc évvel azután, hogy Wilson komparatív kormányzásról szóló alapműve megjelent – a demokrácia jövőjéről szólva inkább reménykedik, semmint hisz a demokrácia jövőjében.²¹

William B. Munro az 1920-as években még mindig Wilson önelégültségét visszhangozta.²² Munro azt állította: "Nem túlzás kijelenteni, hogy nagyrészt az angol-normann vezetés befolyása eredményeként, az egész civilizált világ demokratizálása a legcsodálatosabb tett a politikai tudományok birodalmában.." Hermann Finer és Carl J. Friedrich, akik az 1930-as években gyakran írtak a kormányok összehasonlításáról, igen nagy zavarba jöttek, amikor a liberális elvárásokat egy sor történelmi tény megkérdőjelezte: elsőként az oroszországi bolsevik forradalom sikere, majd a faszizmus győzelme Olaszországban és végül a náci hatalomátvitel Németországban. Tekintélyes munkáját Finer azzal zárta, hogy figyelmeztette a jó és művelt "főket": küzdjék le az antidemokratikus gonoszt!²³ Friedrich művének első kiadásában az előszóban konokul megvédi és megerősíti a felvilágosodásba vetett hitet: "Ennek a generációnak az egész életöltője alatt a jelen barbárságai el fognak tűnni és sokkal finomabb, neme-sebb életfelfogás alakul majd ki."²⁴

Mint ahogy már említettük, számos más, politikával foglalkozó tudós jóval mélyebben foglalkozott a felvilágosodás ismételt szükségességébe vetett hit és remény gondolatával ezekben az évtizedekben, amikor számos olyan bizonyítékkal kerültek szembe, amelyek azt bizonyították, hogy az éppen munkálkodó történelmi erők a vártnál bonyolultabbak és több-vetületűek. Ha a történelmi tendencia a demokrácia irányát mutatta, akkor hogyan magyarázható meg a bolsevik forradalom és kimenetele, s nemkülönben hogyan győzhetett és szerezhetett népszerűséget a felvilágosodással homlok-egyenest szemben álló ideológiák tömege Németországban és Olaszországban? Ezek a hatalmas kételyek kiszorították a kisebb kételyeket. A felvilágosodással kapcsolatos elvárások nem tetek teljes népszerűsége szert még olyan országban sem, mint Franciaország, amely konokul kitartott a vallási tradíciók állandósága mellett, ahol a nép "hazafiatlan" volt, kormányváltásai napirenden voltak, vagy például Angliában, az arisztokratikus intézmények és a tory munkásosztály hazájában, de az Egyesült Államokban sem, ahol a felvilágosodásból nem részesülhettek a színesbőrűek.

Tulajdonképpen nem úgy állt a helyzet, hogy a politikatudósok előfutárainak (Wilson, Bryce, Finer, Friedrich) generációi ne lettek volna tisztában azzal, hogy a különböző népek és csoportok másképpen, eltérően viszonyulnak a különböző politikai áramlatokhoz. Ellenkezőleg, abból indultak ki, az eltéréseket azzal magyarázták, hogy a népek között másképp koncentrálódik és szóródik a hatalom, mások a választási rendszerek, más a törvényhozás szervezete és folyamata, eltérő a közigazgatási szervezet, mások a jogi struktúrák és folyamatok. Ugyanakkor ezek az eltérések, amelyeket felfedeztek, aszerint is rangsorolhatók lettek volna, hogy mennyire közelítik meg vagy mennyire távolodnak el a "kialakuló felvilágosodási" politikai formáktól, az általános választójogtól, a képviselői kormánytól, a racionális tanácskozások eredményeként született politikai döntésektől, a törvények ésszerű és hatékony végrehajtásától és attól a jogvédelemtől, amely megvédelmezi az önkénytől. Ezek a deviációk magyarázhatók például azzal a történelmi gyakorlattal, illetve a népek és népcsoportok azon "karakterével" is, amelyet elsősorban saját körülményeik és saját történelmük alakított ki, formált. Wilson "nemzeti megkülönböztető jegyekről" beszél, Munro a brit faj rendkívüli szellemi képességeire utal, André Siegfried és Salvador de Madariaga is bizonyos részletességgel tárgyalja az angol, a francia, az amerikai és a spanyol nép karakteri jellegzetességeit.²⁵ A művelődés, az oktatás hatalmas átalakító motorja és a tudás elterjedése azonban - a feltevések szerint - a fenti felvilágosodási normák irányába kellett volna, hogy vezesse az emberiséget. Ezek a deviációk csupán maradványoknak vagy inkább patológikus eseteknek tekinthetők, ugyanakkor azonban sosem teljesült - nemzeti vagy társadalmi csoport jel-

legre való tekintet nélkül - a várt vagy remélt politikai felvilágosodási normák találkozása; mindez a jelentéktelenebb, magyarázatra nem igen szoruló témák közé tartozott.

AZ EURÓPAI SZOCIOLÓGIA HATÁSA

Aszociológia 19. századi kialakulásával egyidőben kezdték általánosan felismerni, hogy milyen jelentőséggel bírnak a szubjektív változók a politikai és társadalmi jelenségek magyarázatában. Henri de Saint-Simon nagyobb jelentőséget tulajdonított az ideológiai-vallási magatartásformáknak, mint a gazdasági jellegűeknek a társadalmi stabilitás fenntartásában és a társadalmi haladás megvalósításában.²⁶ Auguste Comte alapvetően úgy tekintette a társadalmat, mint közös erkölcsi eszmék rendszerét.²⁷ Marx nézete szerint az ideológia jelentős fegyver a burzsoázia kezében, amellyel visszatárhathatja a forradalmi folyamatokat és fékezheti a munkásosztály politikai öntudatát, tudatosságát, amely - tudvalevőleg - a proletárforradalom elemi feltétele.²⁸ Emile Durkheim társadalmi-szolidaritási koncepcióját a "tudatos kollektívára" alapozta, illetve azokra az értékek, hit- és érzelme-rendszerre, amelyeken a társadalom tagjai osztoznak.²⁹ Pareto-nak, a logikai és nem-logikai cselekvésre, a "maradványokra" és a "derivációkra" vonatkozó koncepciói csupán részét képezték a szociálpolitikai struktúrára és a társadalmi változásokra vonatkozó alapvető fontosságú pszichológiai elméletnek.³⁰

Az összes európai szociológus közül Max Weber volt a legnagyobb hatással a politikai kultúra vonatkozásában végzett kutató munkára. Weber számára a szociológia "hangsúlyozott" tudományág volt. A "Verstehende Soziologie" c. munkájában a magatartásformák, az érzelme és az értékek jelentik az értelmezéshez szükséges alapvető változókat. Talán Weber volt az első igazi társadalomtudós. Koncepciói empirikus alapon nyugodtak: módszertani szempontból igen találékony és szofisztikus volt. Munkája során kérdőíveket használt, kifejlesztett egyfajta tartalmi elemzési formát és rendszeresen alkalmazta a területi megfigyelés módszereit. Weber vallás-szociológia terén végzett munkája válasz volt a marxista társadalomelméletre, amely a gazdasági struktúra-termelési reláció összefüggéseit hangsúlyozta, vagyis azt, hogy ezeknek van döntő befolyásuk a társadalmi intézményekre és eszmékre. Weber a nagy világvallások gazdasági jellegzetességeivel foglalkozó tanulmányát azzal a céllal írta, hogy demonstrálja, hogy az értékek és az eszmék döntően közreműködhetnek a gazdasági struktúrát és a politikai intézményeket érintő változásokban.³¹

Weber-nek a politikai tekintélyre vonatkoztatott típusai - tradicionális, racionális-törvényes, karizmatikus - szubjektív kategóriák. Ez a három ideális-típusos ok, amiért híveik, követőik a vezetőknek engedelmeskednek, ezek képezik a politikai törvényesség három ideális-típusos bázisát. A politikai rendszerek közötti strukturális eltéréseket ezekhez az alapvető fontosságú kategóriákhoz képest alárendelt kategóriaként kezeli. Azok tekinthetők tradicionális parancsoknak, utasításoknak, melyeknek az uralkodók is engedelmeskednek, hiszen ők ősrégi törvények alapján váltak kiválasztottakká és ezekkel a törvényekkel összhangban cselekednek. A racionális-törvényes rend fő formája, amellyel Weber foglalkozik, a k ö z i g a z g a t á s, amelyben a hivatalnok aláveti magát, mert erre választották ki és mert az írásba foglalt, ésszerű és kényszerítő szabályok szerint cselekszik. A karizmatikus tekintély a politikai rend olyan különleges és átmeneti típusa, amelyet az jellemez, hogy a vezetők emberfeletti és emberen-kívüli tulajdonságaiban hisznek.³²

Webernél a politikai pártok típusokba sorolása is azon alapszik, hogy milyen a tagság és a támogatás. Azok tekinthetők osztálypártoknak, amelyek az osztályérdekek alapján toborozzák híveiket. A kormánypártok, a védnökség alatt álló pártok viszont azok, amelyek híveiket hatalmi, hivatali és egyéb anyagi elvek alapján toborozzák, míg például a Weltanschauung (világnézeti) pártok politikai híveik ideáljait veszik figyelembe a pártszervezés során. Végül pedig Webernek a társadalmi cselekvésben megnyilvánuló alapvető kategória-típusai - a hagyományosság, a befolyásolhatóság, az eszközök, módszerek és az értékek iránt tulajdonított ésszerű gondolkodásmód - alapvetően befolyásolták azokat a fejlesztési és modernizálási elméleteket, amelyek a politikai kultúra kutatása terén kialakultak.

Webert az Egyesült Államokban elsősorban Talcott Parsons tolmácsolta. Korai elméleti munkájában néhány fő weber-i kategóriát dolgozott fel, illetve ezeket részletesen elemezte. Így például Parsons-nak azon kategóriái, amelyek a tevékenység-orientációra vonatkoznak, illetve típus-változói³³ igen világos megfogalmazásai a weber-i társadalmi cselekvés típusok kategóriáinak. Parsons a társadalmi cselekvésre irányultsággal kapcsolatos koncepciójában különféle orientáció-módokról beszél - a kognitív, az affektív és az értékelő módról. Parsons típusváltozói - kontrasztív cselekvés-orientáció típus-párjai - egyrészt Weber, másrészt Durkheim befolyását tükrözik; Weber szemszögéből nézve, a specifikusság, az univerzálisra való törekvés, az eredménymotiváció és a befolyásolható semlegesség jelentik az ésszerű kultúra és struktúra sajátos jellemzőit, míg a szétforgácsoltság, a különökre való törekvés, az örökös valaminek való tulajdonítás és az affektivitás képezik a hagyományosság egyes vetületeit. Ezek a parsons-i kategóriák nagy

szerepet játszottak a politikai modernizálás terén végzett kutatásokban és a "Polgári kultúra" tárgyában végzett vizsgálatok és kutatómunka megtervezésében is.

A TÁRSADALOMPSZICHOLÓGIA HATÁSA

A társadalompszichológia volt az a harmadik eszmei áramlat, amely a politikai kultúra fogalmának meghatározásában és kutatási folyamatában felbukkant. Ez a tudomány a 20. század első évtizedeiben jelentkezett és nagyrészt azoknak az erőfeszítéseknek a következménye, eredménye volt, hogy a szociológusok és a pszichológusok megpróbálták megmagyarázni és megérteni ezeknek az éveknek a társadalmi és politikai katasztrófáit: az I. világháború vérontásait és rombolásait, a bolsevik forradalmat, az olasz fasizmus felemelkedését és a német náci mozgalmat, a faji ellentéteket stb. A társadalompszichológia azt próbálja megérteni, hogy az egyének magatartását és hozzáállását hogyan befolyásolja, illetve szabályozza más egyének és társadalmi csoportok jelenléte és befolyása. A társadalompszichológia által alkalmazott elemzési egységek, mint fő csoportok a következők: ösztön, szokás, érzelem és hozzáállás. Graham Wallas és Walter Lippmann ugyanúgy az ösztönösség hívei voltak, mint William Mc Dougall, E. L. Thorndike és John Dewey is.³⁴

Más korai társadalom-pszichológusok a szokást és az érzelmeket tekintették az elemzés alapegységeinek, a társadalompszichológia fő irányvonala azonban az elemzés alapegységéül a hozzáállást (attitűdöt) fogadta el. A hozzáállás koncepciója kikerülte az öröklődést és a környezetet (amelyek alapvetően benne foglaltaknak az ösztön és a szokás koncepciójában), és kikerülte azt is, hogy az érzésekre vesse a fő hangsúlyt - amit pedig a szentimentalizmus, az érzelmek koncepciója foglal magában. A társadalompszichológia meghatározása szerint a hozzáállás az egyén olyan hajlama, amely arra irányul, hogy a dolgokat érzékelje, tolmácsolja és egy bizonyos dologban a legkülönbélebb módon járjon el. Azzal egyidőben, hogy ez a tudományág egyre empirikusabbá vált, sőt az 1940-1950-es években mindinkább kísérleti jelleget öltött - kezdte fokozatosan felmérni, hogy lényegében hogyan keletkeznek, illetve hogyan alakulnak át a különböző társadalmi és politikai magatartásformák, állásfoglalás-, hozzáállás- (attitűd-) típusok, milyen hatást gyakorol ezekre a csoport-összetétel és a kommunikáció, milyen a szerkezetük és kapcsolódási rendszerük stb.

A második világháború által felvetett problémák feldolgozását két nagyjelentőségű tanulmány vállalta magára: "A tekintélyvelven alapuló személyiség" és az "Amerikai katoná". Az előbbi munka olyan hatalmas együttes kutatómunkát és interdiszciplináris feladatokat teljesített, amelyek arra irányultak, hogy a faji és etnikai előítéleteket olyan kutatási stratégia segítségével magyarázza meg, amely magában

foglalja mind a pszichológiai, mind a szociológiai, mind pedig a pszichoanalitikai módszereket és elméleteket.³⁵ Az "Amerikai katona" is hasonlóképp úttörő funkciót látott el a társadalomszociológia módszerét és elméletét illetően, minthogy ezeket a módszereket és elméleteket a katonai morál problémáira alkalmazta, illetve annak vizsgálatára, hogy milyen hatást gyakorol a kommunikáció a katonai magatartásformára.³⁶

A második világháború folyamán és a háborút követő évek során Paul Lazarsfeld és munkatársai szisztematikus felmérés-kutatásba fogtak a választói magatartás vonatkozásában. Az volt a célkitűzés, hogy magyarázatot adjanak - demográfiai adatok felhasználásával - a választók döntéseire, a magatartás-típusokra és a kommunikáció befolyására.³⁷ Ezek és a többi empirikus társadalomszociológiai kutatás, amelyeket az 1940-es és 1950-es években végeztek, nagy befolyást gyakoroltak azokra a vizsgálatokra, amelyeket a politikai magatartásforma kialakulása terén végeztek, továbbá azokra, amelyek arra irányultak, hogy magyarázatot adjanak a politikai magatartásformák demográfiai összefüggéseire, belső összetevőire, struktúrájára és logikájára.³⁸

A PSZICHOANTROPOLÓGIA HATÁSA

A politikai kultúra fogalmi meghatározása és az erre vonatkozó kutatómunka folyamatába - negyedik intellektuális áramlatként - a pszichoantropológia lépett be, amely Freud és tanítványainak munkáján alapult és az antropológiához csak az 1930-as években csatlakozott; ez később "pszichokulturális módszer"-ként vált ismertté. Freud maga is nyilatkozott az ember politikai sorsáról - csakhogy pszichológiai szempontból.³⁹ Sem ő, sem tanítványai nem foglalkoztak a nemzetek és népcsoportok speciális jellegzetességeivel. Freud és a korai pszichoanalitikus teoretikusok számára a téma - az általános emberi sors volt, amelyet saját ösztönös tehetsége, hajlamai és pszichológiai mechanizmusai korlátoztak. A pszichoanalízist csak a 20-as, 30-as évektől kezdve kezdték a társadalomtudományokkal egy rangba sorolni, azt követően, hogy Bronislaw Malinowski, Ruth Benedict, Margaret Mead és Harold Lasswell munkássága közismertté vált.⁴⁰

Elsősorban az antropológusok és pszichiáterek munkájának eredményeképpen, ez a pszichokulturális irodalom arra igyekezett magyarázatot találni, hogyan alakul ki a politikai kultúrára való hajlam - gyermekkori társadalmi típusok, tudatalatti motiváció és különböző pszichológiai mechanizmusok alapján levont következtetések figyelembevételével. A második világháború alatt és az azt követő időszakban megpróbálták jellemezni a nagyobb nemzetek háborús magatartását - a németekét, az oroszokét, az amerikaiakét, a franciákét és a japánokét -, sőt magyarázatot igyekeztek adni psi-

chológiai sajátosságaikra.⁴¹ Ez a szándék azonban, amely a nagy és összetett, komplex nemzetek politikáját és közérdekét csupán a libido-elmélet, a családi tekintély alapján, illetve a kis falvak és törzsi társadalom feltételezett homogenitása alapján próbálta megmagyarázni, kétséget ébresztett és teret adott a szofisztikusabb megfogalmazásoknak - így olyan megállapításoknak, amelyeket Abram Kardiner, Ralph Linton, Alex Inkeles és Daniel Levinson hangoztatott.⁴² Kardiner és Linton, a korai libidói fázisokat az egész életciklusra vonatkoztatva, kiterjesztették a szocializáció területét. Idetartozónak tekintették a felnőttkori élettapasztalatokat is, mint a kulturális hajlam kialakulásában szerepet játszó tényezőket. Bevezettek továbbá olyan félig-meddig statisztikai jellegű fogalmakat, mind például az "alapvető" vagy "modális" személyiség, azzal a céllal, hogy módosítsák azt az elképzelést, amely korábban a kultúra - személyiség homogenitásával kapcsolatban kialakult. Linton volt az első, aki a nagy társadalmak kultúrájának heterogén jellegével foglalkozott és olyan fogalmakat vezetett be, mint például szubkultúra, szerep- és státusz-kultúra. Inkeles és Levinson a pszichokulturális megközelítési módszert teljesen statisztikai jellegűvé alakította át azzal az érveléssel, hogy csakis a szigorú mintavételi módszer - gondosan megtervezett és leellenőrzött kérdésekkel - vezethet eredményre a nemzetek és különböző alcsoportok politikai kultúrája közti eltérések megállapításánál.

A FELMÉRÉSES KUTATÁSI MÓDSZER KIALAKULÁSA

Mint ahogy azt megelőzően is oly gyakran előfordult a tudományos kutatások történetében, az új kutatási technológia felfedezése az 1960-as években alapvető változásokat eredményezett a politikai kultúra megfogalmazásának kialakításában és a vonatkozó kutatások terén. Egyre nyilvánvalóbbá vált a "felvilágosodás"-hoz fűzött elvárások kudarca (amely elvárásokkal magyarázni próbálták a politikai jelenségek különbözőségét) és az ezen alapuló komparatív politika tehetetlensége, ami nagy segítséget adott ahhoz, hogy érthetőbbé váljon a politikai kultúra kutatásával foglalkozó társadalomtudósok motivációja; a bonyolultabb és szofisztikusabb szociológiai, antropológiai és pszichológiai elmélet továbbfejlődése bizonyos mértékben magyarázatot tudott adni arra, hogy jobb lehetőség kínálkozik a politikai minták/típusok és a vonatkozó magyarázatok (okok) hatékonyabb egybevetésére. A felmérési kutatási módszer továbbfejlődése azonban közvetlen és ennél sokkal hatékonyabb ösztönzőerőt jelentett. Lehetővé vált végre, hogy konkrétan megállapítsák: valóban léteznek-e megkülönböztető nemzeti "jegyek" és nemzeti karakterek; hogy a nemzetek milyen mértékben és meddig oszthatók megkülönböztetű jellegű szubkultúrákra; hogy a társadalmi osztályok, aktív szerepet játszó csoportok, va-

lamint az elit valóban megkülönböztetett módon orientálódik-e a politika és a közérdek irányába; hogy milyen szerepet játszanak bizonyos erők ezeknek az orientációknak az irányításában, továbbfejlesztésében (és mely társadalomformáló erők ezek). A statisztikai analízis módszerének kifejlődésével nagyobb lehetőség nyílt arra, hogy meghatározzák a magatartásformák kölcsönhatása folytán kialakult típusokat; megállapítsák, hogy a társadalmi-strukturális és demográfiai változók hogyan kapcsolódnak a magatartásformák változóihoz és milyen kapcsolatban állnak ezek a változók a társadalmi és politikai magatartással.⁴³

Ennek, a társadalomtudomány-kutatási eljárásokban beállt forradalmi változásnak négy összetevője volt: 1. az egyre nagyobb pontosságú mintavételezési módszerek fejlődése, amely segítségével könnyebben lehetett nagy népességekre vonatkozó adatokat gyűjteni; 2. növekedett az interjú-módszer bonyolultsága és ezáltal megbízhatóbbá váltak az e módszer szerint gyűjtött adatok; 3. a számítási és osztályozási módszerek fejlődése, amely lehetővé tette, hogy homogén dimenziók szerint válasszák ki és csoportosítsák a válaszokat és ennek alapján viszonyítsák azokat az elméleti változókhoz; 4. egyre bonyolultabbá váltak a statisztikai elemzési és következtetési módszerek, az egyszerű leíró statisztikából két-, illetve sokvariánsú statisztika lett, megszületett a regresszióanalízis elmélete és létrejött az az elemzési módszer, amely a kontextuális (szövegösszefüggéses) állásfoglalási és magatartásformával összefüggő változók közti kapcsolatot vizsgálta.

A felmérés jellegű kutatás, precíziós műszerek, eszközök használata, olyan hatást gyakorolt az ügyre, amely lehetővé tette, hogy elszakadjunk azoktól a meglehetősen laza és spekulatív jellegű összehasonlításoktól, amelyeket arra alkalmaztunk, hogy a kommunikáció tartalma, jellege alapján milyen pszichológiai hajlamok, vonzalmak kialakulását tudjuk megállapítani, továbbá, hogy elszakadjunk a magatartási tendenciáktól. A felmérési módszerrel végzett kutatások alapján kapott adatok aszerint alakultak, hogy milyenek voltak a kutatást végző szakember eszközei és módszerei, milyen kérdéseket kaptak a felmérés alanyai, mi alapján döntötte el a minta vételt és milyen elemzési illetve összehasonlítási módszerekkel dolgozott a kutató.

A statisztikai felmérések, magatartásformák és a piac-kutatás terén végzett tanulmányok tapasztalatainak felhalmozódásával - egyre növekvő ellenőrzéssel - mind jobban sikerült csökkenteni a hibaforrásokat, igaz, hogy el kell ismerni: teljes mértékben sohasem lehet ezeket kiküszöbölni.

A POLGÁRI KULTÚRA MODELLE

A "Polgári kultúra" vizsgálat figyelembe vette ezeket az áramlatokat. A felvilágosodási és liberális politikai elméletekből kialakította a demokratikus polgárság "racionális-aktivista" modelljét; a sikerre vitt demokráciának azt a modelljét, amely megköveteli, hogy minden polgárt - még hozzá aktívan - bevonjanak a politikába, részvételük párosuljon az informáltsággal, az elemzőképességgel és az észszerűséggel. A "Polgári kultúra" azzal érvel, hogy a demokratikus polgárság racionális-aktivista modellje a polgári kultúrának csupán egyik összetevője -, de nem egyetlen! Ez az aktív-racionalista polgári modell azonban önmagában nem képes fenntartani egy s t a b i l demokratikus kormányt. Csak akkor jöhet létre életképes, stabil demokrácia, ha megszűnik a passzivitás, az emberek bizalommal vannak és engedelmeskednek a tekintélynek és a szakértelemnek.

A "Polgári kultúra" kutatás közvetlenül a második világháborút követő években indult meg. Az 1920-as és 30-as évek eseményei és a társadalomelméleti szakemberek ezekkel kapcsolatos nézetei gazdagították ezt a politikai elméletet. Az olasz, de különösképpen a német demokrácia tragikus összeomlása, sőt esetenként aktív-destruktív mániává való átalakulása, nemkülönben a francia Harmadik Köztársaság labilitása olyan hatásos történelmi tények voltak, amelyek nagyban hozzájárultak ehhez az egyre komplexebbé, bonyolultabbá váló elmülethez, amely a politikai kultúra és demokratikus stabilitás kapcsolatával foglalkozik.

A demokratikus stabilitás elmélete, amelyet a "Polgári kultúra" gazdagítani igyekszik, az egyik legősibb intellektuális hagyomány. Mint már említettük a polgári kultúra modell az összetett kormányzási modellel hozható összefüggésbe (amelyet nagy örömmel üdvözölt Arisztotelész, Polybius és Cicero is) és amely a későbbiekben a "hatalomtól való elkülönüléssel" foglalkozó elméletek kialakulására nagy hatást gyakorolt. Arisztotelész - az athéni demokrácia túlkapásainak ismeretében - azzal akarta megoldani a labilitás problémáját, hogy koalíciós kormányt javasolt. Sőt, le is írja, hogy a legvalószínűbben hogyan lehet támogatni és fenntartani ezt a koalíción alapuló államszervezetet, milyen tulajdonságok segítenek ebben: a józanság, egymásba vetett hit és bizonyos szerénység a politikai aktivitásban. A harmadik pun háborút követő években, Scipio Africanus Rómájában Polybius, a görög sztoikus - római mesterei nyomdokán - levonja a következtetést a tragikus görög, de különösen az athéni események kapcsán. Hangsúlyozza a koalíciós kormányzás értékeit, amelyre véleménye szerint ragyogó példa a spártai és karthágói kormányzat, nemkülönben a Gracchusok-előtti római köztársaság. Cicero után egy évszázaddal, a Gracchusok, Mariusok és Sullák Rómájának zavargásai és polgárháborúi után, a triumvirátus harcai közepette - vagyis amikor a köztársas-

ságot már másképp értelmezték -, feléled a római államvezetés polybiusi megfogalmazása, a koalíciós forma, amely még⁴⁴ talán megoldást jelenthetne, megmenthetné a köztársaságot.

Mind Polybius, mind Cicero Platónnal, de különösen Arisztotelésszel ellentétben teljesen másképpen magyarázza a politika pszichológiai vonatkozásait és a politikai rendszerek változásait. Arisztotelész úgy építi be fejtegetéseibe a pszichológiai változót, mint a reális szempontból lehető legjobb megoldást: vagyis az oligarchia és a demokrácia együttesét egy olyan társadalomban, amelyben a középosztály dominál, tekintet nélkül arra, hogy kisebb vagy nagyobb létszámú-e, mint a gazdag vagy szegény réteg; az a lényeg, hogy létszámuk elegendő legyen a hatalmi egyensúly fenntartásához. Ezt az államvezetési típust (koalíciós vezetés + vezető középosztály) a polgári kultúra "kiegyensúlyozott egyenlőtlenség"-nek jelzőjével lehetne illetni: mérsékelt politikai aktivitás jellemző rá, amely megfontoltságot nyújt a politikai vezetőknek és kormányhivatalnokoknak; amely nem tekinthető teljes mértékben pragmatikusnak, de ugyanakkor nem mondható csupán szenvedélyesnek; olyan elvhűség, amely dinamikus, de egyben egy adott polgári egység hierarchikus normái között szerves részt képvisel.

Habár Polybius és Cicero is tanúja volt, illetve benne élt a demokratikus Athén és a demokratizálódó Róma szenvedélyes és véres polgári zavargásaiban, jobban mondva mindez élénken élt emlékezetükben, mégis az a mód, ahogyan a koalíciós államvezetést megítélik - inkább mechanikus, strukturális jellegű, de nem pszichológiai megközelítésű. Valószínűleg azt feltételezték, hogy egy ilyen államvezetés kialakításához elengedhetetlen a sztoikus kultúra, vagy inkább, hogy ez a stílus a sztoikus kultúrából fakad. Mindenesetre, megítélésük szerint ez a kormány - minden kétséget kizáróan olyan intézményi rendet vezet be, amely a mérsékletre bátorít és így tagjainak mérséklete nagyban hozzájárul ennek az intézményi rendszernek a fennmaradásához.

A 18. és 19. században a francia forradalom, az amerikai demokratikus "kísérlete" és Nagy-Britannia demokratizálódása hasonlóan józan reflexiókat váltott ki a politika teoretikusaiból. Tocqueville, amikor arról ír, hogy milyen helyzetben volt a közvélemény és a politikai kultúra Franciaországban a forradalom előestéjén, akkor éppen a polgári kultúra negatív jellegével próbálja megmagyarázni az "ancien regime" összeomlását, a forradalom okozta rombolásokat és a forradalmat követő rendszerek labilitását: az arisztokrácia felelőtlenségével, azzal, hogy a polgárság körében állandó volt a féltékenység az arisztokrata privilégiumok iránt; a kizsákmányoltság miatt egyre növekedett a parasztok körében a gyűlölet, a harag, a francia értelmiség pedig grandiózus és elvont elméletekkel és tervekkel mérgezte önmagát.⁴⁵

Tocqueville az amerikai demokrácia jövője iránti aggodalmakat azzal igyekszik csillapítani, hogy ismét felhozza elődeinek a koalíciós kormányzásra, illetve a polgári kultúrára vonatkozó elméletét. Amerikában a többség feletti önkény és a többségi demokráciával járó veszélyeket a hatalom intézményeinek elkülönítése, sőt egy ún. "törvényes arisztokrácia" fékezi meg. Kiemeli, hogy "Amerika arisztokráciája félig-meddig a bírói székben, illetve a vádlottak padján foglal helyet... Megvan benne az a tulajdonság, amely a többi arisztokrácia sajátja is, de ez az egyetlen olyan arisztokratikus sajátosság, amely még erészak alkalmazása nélkül beépülhet a demokrácia természetes közegebe, nem zárja a többi sajátosságokat, ráadásul előnyös is lehet... Azok, akik már komolyabban tanulmányozták a törvényeket, meghatározott következtetéseket vonhatnak le a rendszerekre, szokásrendszerekre vonatkozóan, a formalitások iránti érzékkel kapcsolatban és felfedezhetik azt, hogy az eszmék közti szabályszerű összefüggéseket szinte ösztönösen felfogják, ez által rendkívül ellenségesen viszonyulnak a forradalmi szellemhez és a tömegek meggondolatlan szenvedélyeihez."⁴⁶

Tocqueville leírásában nemcsak a hatalom szerveinek elkülönítéséről beszél, de az ötvöződő arisztokratikus elemekről is; mindezt az amerikai politikai kultúra jellegzetességeinek felsorolásával egészíti ki. Az amerikai demokrácia stabilitását az alábbiakkal indokolja: meghatározott jelleget ad földrajzi és ökológiai helyzete, alkotmánya és törvényei, de legdöntőbbek az uralkodó szokások - ez alatt Tocqueville "egy adott társadalomban élő ember erkölcsi és intellektuális tulajdonságait" érti. Nem hagy kétséget afelől, hogy milyen nagy a jelentősége - mai szóhasználattal élve - a politikai kultúrának: "Ha eddig né tán nem sikerült meggyőzőnöm az olvasót arról, hogy milyen jelentős befolyással bír a gyakorlati tapasztalat, a szokások, a vélemények - röviden szólva a hagyomány - Amerikában intézményeik fenntartásában, fő célkitűzésemet tekintve, minden bizonnyal sikertelennek tekinthetem magam."⁴⁷ A továbbiakban azzal folytatja, hogy leírja a keleti part politikai kultúráját, amelyet szerinte a "mérsékletesség" és a "nyugalom" jellemez; ahol a népesség döntő része "türelemmel", "mérséklettel" és "önfegyvelemmel" követi a "jól-felfogott érdek" politikáját.⁴⁸

John Stuart Mill, a 19. században, Nagy-Britannia demokratizálódási folyamatában, támadta a korai angol radikálisok ésszerűségeen alapuló demokratikus szimplicizmusát, mert úgy érezte, felismerte, hogy a kompetencia és a felelősség nélküli demokrácia teljes megvalósítása azzal fenyeget, hogy a többség felett az önkény és az erkölcsi diletantizmus jut uralomra. Lehetséges azonban, hogy a műveltebb polgárok befolyása alatt álló vezetés ellenszegül ennek a tendenciának. Mill meggyőződése szerint az az ideális "koalíciós" kormány, amely a részvétel és a kompetencia elvén

alapszik, s amely némiképp összhangra talál a fontosabb politikai intézményekben.⁴⁹ A. V. Dicey azt hangsúlyozza, hogy míg Mill halála napjáig demokrata maradt, a demokráciába vetett hite igencsak eltért apja hűséges demokratikus szellemétől. Hitét - Tocqueville nyomdokain haladva - a tömegek felett uralkodó önkénytől való rettegés korlátozta... Az a demokrata, aki azt tartja, hogy a többségnek kellene uralkodnia (míg az eszmei tudás a kisebbség birtokában van); és minden lehetséges eszközzel meg kell akadályozni, hogy a tudatlan többség visszaéljen hatalmával - rendkívüli módon eltávolodott az 1830-as évek világos, megbízható és dogmatikus radikalizmusától...⁵⁰

Walter Bagehot, valamivel később - de ugyanebben az évszázadban -, a "tárgyaláson alapuló vezetés" jellegére és feltételeire reflektálva nagyon közel került a polgári kultúra "kiegyensúlyozott egyenlőtlenségeihez". Beszél a "közmegegyezéssel létrehozott kormány" fenntartásában szerepet játszó "megszemélyesített mérsékletesség" jelentőségéről, az ész "energiájának és egyensúlyának bizonyos kombinációjáról", amelyet nehéz elérni, de még nehezebb megtartani.⁵¹ "Az angol alkotmány"-ban úgy magyarázza a választott és a "kabinet" kormány magatartási körülményeit, miszerint ezek magukban foglalják a szavazók között meglévő kölcsönös bizalmat, a "csendes, higgadt, racionális észjárást", a széles körű tudást, a rang- és tekintélytisztelete, lehetőséget nyújtva ezáltal a kormánynak, hogy irányítani tudjon.⁵²

A második világháború utáni totalitarizmus híveinek mozgalmi újabb lökést adtak a demokrácia stabilitásának feltételeivel kapcsolatos elméleti vizsgálódásoknak. Azt állították, hogy a demokrácia labilitása és összeomlása a "tömegtársadalom" következménye volt. A tömegtársadalom azoknak a folyamatoknak a mellékterméke volt (iparosítás, urbanizáció, demokratizálódás), amelyek következtében elszakadtak azok a társadalmi kötődések, amelyek korábban megvoltak és egy olyan szervezet teremtődött meg, amelyben az "arc nélküli" tömegek fogékonyakká váltak a demagóg vezetésre és a tekintély-elven alapuló mozgalmakra.⁵³ Azokban a társadalmakban, amelyekben a társadalmi és gazdasági szervezetek élet-erősek maradtak az urbanizáció és az iparosítás ellenére is, védekeztek a felbomlás, a szétesés és a modernizálás következményei ellen. Alexis de Tocqueville is az amerikai demokrácia sikereit és stabilitását egyrészt annak tulajdonította, hogy igen nagy számban elterjedtek az önkéntes egyesületek és - az európaiakkal ellentétben - az amerikaiakra inkább az együttes, közös alkotóképesség volt jellemző. Az 1930-as és 40-es évek válságai során a pluralista hipotézis terjedt el, amellyel részben megpróbálták magyarázatot adni a demokrácia labilitásának és összeomlásának tényére. Azt állították, hogy a tömegtársadalom következményeinek enyhítésében szerepet játszottak azok az érdekcsoportok, amelyek különböző társadalmi csoportok követeléseit és igényeit fogal-

mazták meg, valamint az egyének különböző érdekcsoportokkal kialakult kapcsolatait, amelyek arra irányultak, hogy csökkentsék az érdekek intenzitását, és végül, jelentős szerepet játszott a szakmai érdekcsoportok megjelenése is. Ez utóbbi azzal, hogy hangsúlyozta a szakképzett elit és szub-elit réteg kialakulását, az egyéneket beleértette, bevonta a társadalmi struktúrába, csökkentette az elidegenedés és az antagonizmus intenzitását. A pluralista elmélet sok szempontból rokon volt a demokratikus stabilitással foglalkozó koalíciós kormány/polgári kultúra elmélettel.⁵⁴

Akármenyre is társadalmi-gazdasági és pszichológiai körülményekkel magyarázták a tekintély-elven alapuló tömegmozgalmak sikerét, a társadalmi és politikai teoretikusok elgondolása sok tekintetben közös volt a koalíciós kormány/polgári kultúra hagyományával, mint ahogy ezt az imént említettük. Joseph Schumpeter, összegezvén ezeknek az éveknek, évtizedeknek a politikai fejlődését, a "Demokratikus módszer sikerének öt előfeltételét" terjesztette elő. Az első szerint sok-sok politikusnak - nem annyira a "jó" és intelligens fajtából, de az ügyes üzletemberek közül, akik koalícióra is hajlandóak - jól kell dolgoznia a választások stb. során. Más szóval a demokratikus politika - szakértő politikusokat igényel. A második követelmény: a politikai folyamatot nem szabad túlterhelni projektumokkal és programokkal, annak érdekében, hogy a kormány hatásköre legalább nemiképp behatárolható legyen. A harmadik: szakavatott adminisztratív gárdának kell biztosítania a törvényhozási és ügyvezetési folyamatok folytonosságát és szakmai rendjét, olyan adminisztratív szakértelemnek, amely eléggé erős és megbízható ahhoz, hogy a "politikuskat irányítsa". A "demokratikus ön-ellenőrzés" volt Schumpeter negyedik követelménye, s ez vezette őt - ahogyan ma mondanánk - a politikai kultúra birodalmába. Mind a kormánynak, mind az árnyékkormánynak, a két oldalon szavazó parlamenti képviselőknek és a vidéki elektoroknak egyaránt, tekintettel kell lenniük a politikai munkamegosztásra. Ez azt jelenti, hogy a "hátszínűknek" egyezsége kell jutniuk az "előszíniűkkel", s míg az ellenzéknek az a dolga, hogy ellenvéleményt nyújtson be, ellent kell, hogy álljon annak a kísértésnek, hogy feldühítse vagy zavarba hozza a kormányt, akárhányszor is adódna erre. Schumpeter így érvel: "Azoknak a szavazóknak, akik nem parlamenti tagok, tekintettel kell lenniük arra, hogy milyen munka hárul rájuk és milyen az általuk választott politikusokra. Nem szabad túl könnyen megvonni bizalmukat két választás között, és meg kell érteniük, hogy egy embert, illetve egyént választottak meg, a politikai cselekvés az ő dolga és nem az övék". Az utolsó ötödik követelmény: tolerancia a nézeteltérések terén. Kiemeli, hogy a "demokratikus kormány csak akkor működik teljes hatékonysággal, ha minden jelentős érdek gyakorlatilag azonos - nem csupán állampolgári kötelességből, de az adott társadalom strukturális alapelvei iránt érzett hűségéből is."⁵⁵

Schumpeter elemzéséből könnyen látható, hogy elsősorban a brit és csupán másodsorban az amerikai demokrácia lebeg előtte (- már ami az öt követelményt illeti -); negatív modelljei: Németország, Franciaország és Olaszország. Azt a kérdést tette fel, amelyet a legtöbb (ha nem az összes) politikával és társadalomtudománnyal foglalkozó tudós is feltett közvetlenül a második világháború előtt és után: miért maradt fenn a demokrácia Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban és miért omlott össze az európai kontinensen? Válassza ismét a koalíciós kormány/polgári kultúra hagyománya - amelyet mi egészen a kezdetekig vezettünk vissza, vagyis arra az időszakra, amikor az emberek egyáltalán gondolkodni kezdtek a politikáról.

A POLGÁRI KULTÚRA: KUTATÁSI TERV

A "Polgári kultúra" szerzői ennek az intellektuális hagyománynak voltak az örökösei és a stabil demokrácia elméletét a legújabbkori történelem drámai laboratóriumában kívánták megvizsgálni. A brit és az amerikai demokrácia valahogy túlélte a húszas, harmincas évek válságait, a német és az olasz nem! Lehetőség volt-e egyáltalán arra, hogy empirikus kutatásokat végezzenek annak megállapítására, hogy valóban jelentősnek tekinthető-e Arisztotelész "politikai barátsága", "politikai partneri kapcsolata" és a politikai "fék", a "helyesen értelmezett önérték", a tocqueville-i "mérskéletesség", a "szerénység és önfegyelem", a bagehot-i "élénk mérsékletesség" és az ecksteini "kiegyensúlyozott ellentétek" a sikeres demokráciában, szemben azzal, ahol zöld utat kapott a népelnyomó önkény?

A "Polgári kultúra" szerzőinek rendelkezésére álltak a politikai szociológia, szociológia, a társadalmi pszichológia és a pszichoantropológia hipotézisei és elméletei, de legfőképp a mintavételi módszer kutatási technológiája, amely segítségével eljutottak a stabil demokrácia-politika szubjektív dimenzióinak sokkal pontosabb meghatározásához és kidolgozásához. Az eredeti terv az alábbiakat foglalta magában: Nagy-Britannia és az Egyesült Államok - a viszonylagosan hosszú stabil demokrácia hosszú története; Franciaország és Németország - a labilis demokrácia történeti dokumentumai; és Svédország - a stabil demokrácia mintapéldája, többpárti rendszerével. Minthogy Franciaország a gaulle-ista rezsim kezdeti időszakában volt - pártrendszere zűrzavaros, demokratikus jövője pedig kétséges volt -, az a döntés született, hogy francia helyett olasz esettanulmány készüljön! Svédországban ekkor még nem volt olyan szervezet, amely tapasztalatokkal rendelkezett volna a politikai kutatások terén, Mexikót pedig egy fejlődő, nem-európai országnak tartották, ahol egyaránt uralkodtak a demokratikus koncepciók és a tekintélyelv; ennek szellemében úgy vélték, sok érdekesnek tűnő ellentéttel szolgálhat az európai és amerikai esettanulmányokban.

Az a döntés, amelynek alapján minden vizsgált országban csak 1000 interjúból készítettek nemzeti valószínűségi mintát, egyrészt a vállalkozás kísérleti jellegére utalt, másrészt viszont arra, hogy anyagi szempontok is közrejátszottak. Ez a vizsgálat úttörő vállalkozás volt: olyan mintát akartunk szerezni, amelynek segítségével következtetéseket vonhatunk le a nemzeti lakosságról egészében, de a többi demográfiai alcsoportról is, így például az iskolázottakról és iskolázatlanokról, foglalkozási és jövedelem arány szerint egyes csoportokról, férfiakról és nőkről, fiatalokról és idősekről stb. Ez a döntés, amely mind a kockázatot, mind pedig a költségeket figyelembe vette - sikertelennek bizonyult, minthogy arra kényszerített bennünket, hogy csakis a szubkultúra jellegzetességeivel foglalkozzunk. Ha ezer esetből egy mintát vettünk, s ezen belül már egynél több demográfiai változót ellenőriztünk - igen hamar "kifutottunk" az esetekből. Amerikai mintánk 100 alatti fekete alanyt mutatott ki - ami aligha képviselheti a fekete népességet. Így nem is foglalkoztunk az amerikai fekete népesség politikai magatartásformáival. Ráadásul, habár elismertük fontosságát, nem foglalkoztunk a speciális mintákkal sem, amelyeket arra célra terveztünk, hogy megállapítsuk az olyan speciális elit csoportok orientációjának irányát, mint például a politikusok, a hivatalnokok, egyes érdekcsoportok képviselői, újságírók, a helyi közvélemény hangadói és a politikai elit. Minden országban 100 eset mélységig ismételt interjúkat készítettünk, amelyeket aszerint szelektáltunk, hogy az egyes országokban kik képviselik a szignifikáns válaszadó "típusokat". Ezeket az úgynevezett "politikai elit történetével" kapcsolatos interjúkat illusztratív célokra használtuk fel a vizsgálati eredményekről tett jelentéseinkben.

Az itt tárgyalt intellektuális áramlatok formálták a vizsgálat külső és belső tartalmi jegyeit. A politikai kultúra felvilágosodás elméletét egy sor olyan kérdéssel vizsgáltuk, amelyek az oktatási szintre, a tömegek helyzetére és a politikai tudásra és hozzáértésre vonatkoztak. Kitént, hogy az oktatás, képzés és a tömegek helyzete kapcsolatban áll a kormányzási szakértelemmel és aktivitással. Mind az öt országban a képzettek sokkal jobban hasonlítottak egymásra ebben a vonatkozásban, mint a képzetlen válaszadók saját országukban.⁵⁶ A vizsgálat fényt vetett arra, hogy az oktatással, képzettséggel összefüggő politikai hajlam jellegzetesen, alapvetően kognitív (megismerő) jellegű; információkat kaptunk a politikáról, a politikai módszerekhez való ragaszkodásról és arról a képességről, amely az egyént politikailag hatékonyvá teszi. Önmagában a magasabb végzettség nem befolyásolta jelentősen sem az államvezetési kötelezettségek, sem az egyéb demokratikus értékek iránt tanúsított magatartást és nem hatott ki a politikai hitre és elvhűsége sem. Itt az adott nemzeti történelmi gyakorlat olyan speciális típusokat alakított ki, amelyekben viszonylag kis jelentőséggel bírt az egyének végzettsége, képzettsége.

Mindent egybevéve azonban vizsgálatunk igazolta a felvilágosodási polgári kultúra elmélet néhány vonatkozását. A későbbi tanulmányok túlnyomórészt a képzettség jelentőségét erősítették meg, mint amely egyike az államvezetési hajlam kialakulását megmagyarázó változóknak.⁵⁷ A mi vizsgálatunk viszont azt mutatta, hogy a végzettség - formális értelemben - nem alakítja ki szükségszerűen a polgári kultúra befolyásoló és értékelő összetevőit; így például a vezetési kötelezettséget és a bizalmat. Ezeket a magatartásformákat és értékeket - úgy tűnik - jelentősen befolyásolta a nemzetek és csoportok történelmi és élettapasztalata.

A szociológiai elmélet részint úgy kerül bele a vizsgálatokba, mint amely hangsúlyt ad a foglalkozási, jövedelmi és végzettségi rétegek szerinti változóknak. A három rétegződési aspektus kölcsönös összefüggése (mint ahogy ezt más tanulmányok is kimutatták) nagyon erős, de mégis a képzettség volt az a tényező, amely az államvezetési szakértelmet előrevetítette, eleve feltételezte. Világos volt azonban, hogy a képzettségtől függetlenül, a foglalkozási és jövedelmi hierarchiában elfoglalt hely összekapcsolható a vezetési szakértelemmel és aktivitással. A tanulmányban a pluralista hipotézisnek is szenteltünk néhány vizsgálatot és egyes tételeit meg is erősítettük. Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban nagyobb volt a szervezeti kapcsolatok és az aktivitás megnyilvánulása, sokkal szélesebben értelmezték a közös munkán alapuló szakértelmet, mint Németországban, Olaszországban és Mexikóban.⁵⁸

Weber és Parsons szociológiai koncepciói alkották a tanulmányban alkalmazott jelentősebb analitikus kategóriák lényegét. Az interjú módszert úgy terveztük, hogy érzékelhetővé váljon számunkra a kognitív, indulati (affektív) és az értékelő politikai orientációjú magatartás; hogy megbizonyosodjunk arról, hogy milyen kölcsönös összefüggések mutathatók ki köztük és a demográfiai változókkal való kapcsolatukban. A weber-i tekintély-típus és a parsons-i típus-változó is helyet kaptak abban a fő kategorizálási módszerünkben, amely során a különböző politikai kultúra típusokat osztályoztuk: szűk látókörű, tárgyias, aktív - ezek jelentették azokat a fogalmi egységeket, amelyek "elegyeként" az államvezetési kultúra kialakult. A tradicionális és szűk látókörű fennmaradása és ötvöződése az aktívval - ez adott magyarázatot a vezetési kultúra egyensúlyozott egyenlőtlenségeire, a politikai aktivitás, a konfúzió és a racionalitás keveredésére a passzivitással, a hagyomány tisztelettel és a szűk látókörű értékek iránti elkötelezettséggel.⁵⁹

A pszichoantropológiai hipotéziseket a "Polgári/Vezetési kultúra" vizsgálat során a család, az iskola és a munkahely tekintély-típusaira feltett kérdésekkel vizsgáltuk. Az interjúknak ebben a részében az okozott nehézséget, hogy arra kérte a válaszolókat, hogy idézzék vissza régi családi életüket és az iskolai tekintély-struktúrát. Ezek az adatok közismerten megbízhatatlanok. Minél hosszabb, régebbi periód-

dust idézünk vissza, annál megbízhatatlanabb a válaszadás. Így eredményeink ezen a területen még kérdések. Amiért viszont értékesek: azt sugallták, hogy gyenge a kapcsolat a családi tekintély-struktúra és a felnőtt, aktivitási, részvételi hajlam között, és hogy a későbbi iskolai tapasztalatok, de különösen a felnőttkori munkahelyi tapasztalatok sokkal erősebben kapcsolódnak a politikai szakértelemhez és aktivitáshoz.⁶⁰ Megjegyeztük továbbá, hogy a szervezet tagsága és aktivitása önmaga is, mástól függetlenül kialakíthatja, eredményezheti a vezetési szakértelmet... Habár vizsgálatunkban a pszicho-kulturális hipotéziseket ellenőriztük, nem állíthatjuk, hogy hatékony eredménnyel járt volna; nem csupán a régebbi, idézett adatok megbízhatatlansága miatt, hanem azért is, mert vizsgálatunk középpontjában a politikai kultúra rendszere és folyamata állt, nem pedig a politikára irányuló hajlamok vizsgálata.

A társadalompszichológiai elmélet hatását, befolyását munkánkban azok a részek képviselték, amelyek a politikai magatartásformák belső struktúrájával foglalkoztak. Ezért Guttman osztályozási módszerét alkalmaztuk a szubjektív szakértelem mértékének kialakítására, amely kimutatta, hogy a politika megértésének képessége olyan érzékhez kapcsolódik, amely képes befolyásolni a politikát és olyan gyakorlati tapasztalatokkal rendelkezik, hogy meg is kísérli befolyásolni azt.⁶² Beszámoltunk továbbá azokról az összefüggésekről is, amelyek a politikai hozzáértés, a politikai aktivitás és a politikai rendszer aktív támogatása között fennállnak, valamint azokról a kapcsolatokról, amelyek a néphe vetett hit és a politikában való együttműködés összefüggéseit jellemzik.

A "Polgári kultúráról" szóló első jelentésünkben nem aknáztuk ki a magatartásformák kölcsönös összefüggéseivel és a politikai magatartáshoz való viszonyukkal kapcsolatos vizsgálati lehetőségeket, és nem is tudtuk kiaknázni, mert az 1960-as években olyan volt a felmérésekkel készített elemzések szintje. A számítógépes forradalom még gyerekcipőben járt. Nem állt rendelkezésünkre olyan számítógépes program, amely alkalmas lett volna arra, hogy anyagunkat feldolgozza. A "Polgári kultúra" a legnagyobb olyan társadalom-kutatás volt, amely statisztikai rendezőgéppel végezte az elemzést. Ily módon, egyszerűen idő- és költség-megfontolások korlátozták elképzeléseink mélységét és elemzésünk gazdagságát, kérlelhetetlenségét. Ehhez hasonlóan, a statisztikai elemzés egyre inkább a több-variációs, regressziós és életpálya elemzési stílus felé tendált. A "Polgári kultúra" lapjait olvasgatva, 15 évvel azután, hogy megjelent, az embert az archaizmus szele csapja meg. Táblázatai, grafikonjai és gráfjai legnagyobb részben elsőkézből való arány-megállapításokat és egyszerű, egyszintű összefüggés-megállapításokat képviselnek.

A POLITIKAI KULTÚRA ÉS A POLITIKAI ELMÉLET

A politikai kultúra nem elmélet: olyan változók halmaza-ra vonatkozik, amelyek felhasználhatók az elméletek kialakításánál. Minthogy kijelöli a változók halmazát és arra bátorít, hogy megvizsgáljuk azokat, a pszichológiai és szubjektív politikai dimenzióknak legalább annyira magyarázó jellemvonásokat tulajdonít, mint annak - s ezt is magában foglalja -, hogy vannak olyan kontextuális (szövegösszefüggésbeli) és belső változók, amelyek magyarázattal szolgálhatnak. A politikai kultúra változóinak magyarázó ereje empirikus kérdés, amely nyitva áll a további hipotézisek és vizsgálatok előtt.

A politikai kultúra terén végzett kutatások utóbbi két évtizedes fejlődésével egyidőben az alábbi három kérdéscsoport körül alakultak ki viták: 1. nézeteltérések a politikai kultúra definícióját és tartalmi specifikumait illetően; 2. a politikai kultúrának a politikai struktúrától és magatartástól való elkülönüléséről folytatott vita; 3. okozati tulajdonságaikról folytatott vita.

A politikai kultúra különböző meghatározásai a legtöbb esetben olyan preteoretikus kategórizálások, amelyeknek az a célja, hogy a politikai jelenségekre adott magyarázatokban megerősítsék ezeknek a kulturális változóknak a jelentőségét, vagy pedig a politikai kultúra bizonyos specifikus aspektusára, illetve aspektusaira vonatkozó empirikus kutatásokat megelőzzenek. Még korábban, Talcott Parsons munkásságával kapcsolatban úgy definiáltam a politikai kultúrát, hogy az a lakosság és a népségi alcsoportok körében elterjedt három alapvető elemből, magatartásformából tevődik össze, a politikai jelenségek iránti orientációtól függően: a kognitív, az indulati (affektív) és az értékelő alkattól. Ezután néhány olyan kulturális hipotézist vetettem fel, amelyek talán magyarázatot adhatnak az angol-amerikai, európai, totalitáriánus és iparosítás előtti rendszerek által elért eredmények közti eltérésekre.⁶³ Egy körülbelül ezzel egyidőben publikált munkában Samuel Beer - szintén Talcott Parsons-ra hivatkozva - azzal érvelt, hogy a politikai kultúra egy adott népet olyan államvezetési stílus, illetve folyamatok felé irányítja, amelyek biztosítják számára a hitrendszert (kognitív-térkép), azt a módszert, amelynek segítségével értékelhetik tevékenységeiket, valamint a kifejező (expresszív) szimbólumok halmazát.⁶⁴

A "Polgári kultúra"-ban a koncepció megfogalmazását azon kulturális tulajdonságok elemzéséhez alkalmaztuk, amelyek feltételezésünk szerint a demokratikus stabilizáláshoz kapcsolódtak. Ebből adódóan a koncepció kidolgozása során hangsúlyoztuk a politikai tudást és szakértelmet, az érzelmeket és a politikai témák és folyamatok iránt megnyilvánuló értékítéleteket; vagyis azt, amely egy teljes politikai rendszer iránt megnyilvánul, az egyén, mint részt-

vevő irányából, a politikai pártok, választások, közigazgatás irányába stb... A közvéleményre igen kevés - szinte semmi hangsúlyt nem helyeztünk.⁶⁵

Egy nagyobb lélegzetű, a politikai kultúra variációival foglalkozó kutatásban Lucian Pye és Sidney Verba a koncepciót jóval átfogóbban dolgozta fel. Pye, aki a politikai fejlődésre koncentrált, úgy ítélte, hogy a politikai kultúra koncepció variánsai segítséget nyújthatnak a fejlődési problémák és folyamatok magyarázatához.⁶⁶ Verba szerint a politikai kultúra fontosabb dimenziói magukban foglalhatják egyrészt a nemzeti identitás szellemét, az egyén, mint résztvevő iránt megnyilvánuló magatartásformákat, azokat is, amelyek a polgártársak felé irányulnak, valamint azokat a magatartásformákat és elvárásokat, amelyek a vezetés, a kormány tevékenységeihez fűződnek, végül a politikai döntési folyamatokkal kapcsolatos ismereteket és magatartásformákat.⁶⁷

Dahl a politikai ellenzésekkel foglalkozó tanulmányában részletesen tárgyalja azoknak a politikai orientációknak a különböző típusait, amelyek befolyásolhatják a politikai elvhűség formáit. Az első ilyen orientáció a politikai rendszer mint egész felé irányul, kihat a nemzeti társadalomban a lojalitás mértékére és megoszlására. Továbbá azok a magatartásformák, amelyek a kooperáció és az egyéniség tartalma felé irányulnak, illetve általánosságban mások felé, s amelyek befolyásolják a politikai csoportok, illetve ezek egymáshatásának jellegét; végül azok az orientációk, amelyek a probléma-megoldás (- akár pragmatikus, akár ideológiai -) felé irányulnak, befolyást gyakorolván a politikai pártokra. A továbbiakban bemutatja, hogy ezek a magatartásformák milyen módon befolyásolhatják a politikai mozgalmak stratégiáját és taktikáját, s csupán illusztráció céljából eseteket sorol fel az Egyesült Államok és más nyugat-európai demokráciák történetéből.⁶⁸

Almond és Powel legutóbb a politikai kultúra koncepciójának kidolgozását három fő irányra összpontosította: 1. alapvető tartalma, 2. orientációinak típusai és 3. a fenti összetevők közötti szisztematikus kapcsolatok. Egy adott nemzet politikai kultúrájának elemzésébe mindhárom irányt bele kell foglalni. A lényegi, alapvető tartalmat illetően beszélhetünk "rendszer" kultúráról, "folyamat" kultúráról és "irányelv" kultúráról. Egy nemzet "rendszer" kultúrája - David Easton megfogalmazása szerint - olyan magatartásformák elterjedését foglalja magában, amelyek a nemzeti közösséghez, a rezsimhez, a hatóságokhoz való viszonyulást jelzik.⁶⁹ Ideérthetjük a nemzeti identitás szellemét, a rezsim, a rendszer és intézményeinek törvényességéhez való viszonyulást, illetve azokat a magatartásformákat, amelyek a különféle politikai szerepekre háruló feladatok ellátásának törvényességéhez és hatékonyságához kapcsolódnak.

Egy nemzet "folyamat" kultúrája a magatartási normákkal, az egyénnek a politikához való viszonyával állnak összefüggésben (szűk látókörű, behódoló, résztvevő), illetve más politikai tényezőkkel (bizalom, együttes hozzáértés, elleneskedés). Az "irányelv" kultúra azokat a preferenciákat foglalja magába, amelyek a politikai eredményekhez kapcsolódnak, illetve ahhoz, hogy a népesség különböző csoportjai hogyan rangsorolják az olyan politikai értékeket, erőnyeket, mint például a jólét, a biztonság és a szabadság.

A rendszer, a folyamat és az irányelv célkitűzésekhez háromféleképpen lehet viszonyulni: kognitív módon - hittel, tájékozódással és elemzési képességgel, hajlammal; indulati (affektív) módon - a ragaszkodás, az averzió vagy közömbösség diktálta érzésekkel; és értékelő (evaluatív) módon, különböző típusú erkölcsi ítélőképességgel, megítélésekkel.

A politikai kultúra harmadik aspektusa a kapcsolódási jelleg, illetve összetevőinek szisztematikussága. Philip Converse⁷⁰ vetette fel a "kényszer" koncepcióját olyan szituációk jellemzésére, amelyekben a politikai intézményekkel és irányelvekkel szemben tanúsított magatartásformák együtt vannak jelen - vagyis egy adott népesség esetében, a következetes ideológia integráns részét jelenthetik a külpolitika, a hazai gazdaságpolitika és a faji megkülönböztetés irányában tanúsított magatartásformák; az ebben a csoportban lévő egyének többségének a nézeteit, véleményét előre meg lehetne jósolni az adózás, az autóbusz-közlekedés stb. témájával kapcsolatban, ha ismeretes lenne, hogyan viszonyulnak a külpolitikához. Más csoportokban ezek a magatartásformák akár függetlenek is lehetnek. Ehhez hasonlóan, kölcsönhatás áll fenn a tájékozódás, a hit-rendszer, az érzések és az erkölcsi megítélések között is. Általánosságban szólva, a nemzetek és csoportok politikai kultúráját aszerint ítéldhetjük meg, s vehetjük össze, milyen a belső kényszer, illetve milyen az összetételük.⁷¹

Tulajdonképpen alapvető módon azért bírálható a politikai kultúra szakirodalma, mert azt állítja, hogy a kultúra és a struktúra kapcsolata esetleges, azzal a kiegészítéssel, hogy a kultúra hozza létre a struktúrát. Brian Berry részletes kritikájában azzal érvel, hogy ez az aktuális esetlegesség az az eset is lehet, amelynek során a kellő, demokráciában szerzett gyakorlat ésszerű, kultúrált módon alakíthatja ki a polgári kultúrát.⁷² Richard Fagen Kuba politikai kultúrájáról írt tanulmányában azt hangoztatja, hogy az állásfoglalás dimenziók és a magatartási dimenziók egymástól való elkülönítése egyre inkább konzervatív jelleget kölcsönöz a politikai kultúra kutatásnak, minthogy nagy jelentőséget tulajdonít a szocializációs változóknak és egyre inkább aszerint fogalmazza meg a politikai struktúra jelentőségét, hogy milyen átgondolt és szervezett erőfeszítések történnék a politikai kultúra átalakítására Kubában, illetve más kommunista országban. Robert Tucker is egy hasonló helyzetet emleget és utal arra, hogy milyen a kommunista társadalmakban a kultúra-struktúra kapcsolat.⁷³

A "Polgári kultúra"-t azzal bírálják, hogy érvelése szerint helytelen az a megállapítás, miszerint a politikai kultúrából fakad a politikai struktúra. A tanulmányban az egyes országokra jellemző kulturális típusok kialakulását azzal magyaráztuk, hogy milyen a kapcsolatuk az adott történelmi gyakorlattal - így utaltunk a brit reform-törvényekre, a brit intézmények amerikai örökségére, a mexikói forradalomra, a nácizmusra és arra, hogy Németország elvesztette a második világháborút. Teljesen világos, hogy a politikai kultúrát olyan függő, illetve független változóként kezeltük, amely egyrészt magát a struktúrát is létrehozza, ugyanakkor önmaga is a struktúra segítségével jön létre.⁷⁴

A "Polgári kultúra" állásfoglalása szerint a hitrendszerek, az érzelmekek és az értékek, erények jelentős hatást gyakorolnak a politikai magatartásra és olyan szocializációs gyakorlat, tapasztalat termékei, amelyet számos bizonyíték támaszt alá. Igaz viszont, hogy a "Polgári kultúra" az egyik legelső tanulmány, amely az érett, felnőtt politikai szocializáció jelentőségét hangsúlyozza és bemutatja, hogy ennek a folyamatnak a korai korszakában, milyen relatíve gyenge fázisok voltak.⁷⁵ Mindezt kétségtelenné teszik és alátámasztják a bizonyítékok.

A politikai kultúrának ez a relatíve nyílt koncepciója - amely szerint a kultúra egyrészt létrehozza a magatartást és a struktúrát, másrészt önmaga is ezek hatására alakul ki, és magában foglalja az érett politikai felkészültséget, illetve az ezzel párosuló ésszerű kognitív elemet is, - ez Ronald Rogowski fő témája.

Azzal utasítja vissza a politikai kultúra elméletét, hogy annak magyarázatai túl pontatlanok és szétszórtak ahhoz, hogy magyarázó elméletként elfogadhatók legyenek. Azt hangoztatja, hogy világos, racionális kapcsolat van a társadalmi, gazdasági, etnikai és vallási érdekek és a politikai struktúra között, és hogy a politikai struktúra racionális, individualista módon való magyarázata sokkal hatékonyabb és gazdaságosabb elmélet, mint a politikai kultúra elmélete.⁷⁶

Ahogy azt a "Polgári kultúra" definiálta, a politikai kultúra jelentőségének magyarázatával kapcsolatos vitát csak az empirikus kutatás döntheti el - és minthogy ez meg is történt - Rogowski álláspontját nem támasztják alá bizonyítékok. Az emberiség történelmének nagy része nem tudja bizonyítani azt az érvelést, miszerint a politikai intézmények struktúrája és törvényessége egyszerűen csupán a racionális önérdékkel magyarázható. A társadalmi osztályok, etnikai és vallási csoportok ésszerű önérdéke olyan hatékony dinamizmust képes létrehozni, amely a politikai mozgalmakat és konfliktusokat helyezi középpontba és nagyban hozzájárul a történelmi eredményekhez. Ezen túlmenően, a politikai kultúrára és törvényességre az alábbiak is nyilvánvaló magyarázattal szolgálnak: hazafiasság, lojalitás a közösség iránt, vallási erények és az egyszerű szokás, hagyomány.

Fagen hangsúlyozza a politikai állásfoglalás plaszticitását és azoknak a megfontolt erőfeszítéseknek a jelentőségét, amelyek arra irányulnak, hogy ezeket átformálják; - a kommunista országok politikai kultúráinak vizsgálati adatai igen kevésbé támasztják ezt alá. A kommunista ideológiának az emberek képlékenységét, alakíthatóságát illetően elfoglalt álláspontja rendkívül szélsőséges, mivel azzal érvel, hogy a magatartásformákból adódó eltérések egyszerűen a társadalmi-politikai struktúra adott elrendezésének a következményei: változtassuk meg tehát ezeket a társadalmi-strukturális elrendeződéseket - és máris létrehoztuk az új társadalm ember-típusát. Ebből a szempontból, a kommunista országok reális politikai kultúrájának összevetése a hivatalos kommunista politikai kultúrával, nagy jelentőséggel bírhat a kulturális változók vizsgálatában és magyarázatában. Mint ahogy Archie Brown, a politikai kultúrával foglalkozó legfrissebb összehasonlító tanulmányában írja, "radikális törés tapasztalható a kommunista társadalmak politikai intézményeinek folyamatosságában", és hogy "szokatlanul nyílt és tudatos az a kísérlet, melynek során megpróbálnak új politikai értékeket kialakítani és a régiéket ezzel helyettesíteni. Tényleg elmondható, hogy a politikai kultúra koncepciójának érvényességét csak akkor ellenőriztük a teljesség igényével, amikor ezt a koncepciót a kommunista államokkal foglalkozó összehasonlító tanulmányunkban felhasználtuk. Mivel, amikor a társadalmak politikai kultúrái kommunista jellegűvé válnak, könnyen olyan új formába ötvöződhetnek, melyben benne foglaltatnak a régi erények és értékek - a politikai kultúra magyarázó értékét csupán marginális értékűnek tekinthetjük.⁷⁷

Ez a kommunista politikai kultúrával foglalkozó legutóbbi tanulmány azt a következtetést vonja le, hogy vannak kétpárti kultúrák - így például az, amely a szocialista ember-típust igyekszik kialakítani, továbbá létezik egy ún. "hallgatólagos operatív jelzésrendszer", amely az adott rendszer tényleges szabályaiból és hit-rendszeréből áll. Hét országot (a Szovjetunió, Jugoszlávia, Lengyelország, Magyarország, Csehszlovákia, Kína és Kuba) vettek bele abba a vizsgálatba, amelynek központi kérdése az volt, hogy az erős kommunista erőfeszítések sikerrel vagy kudarccal próbálják átalakítani a politikai állásfoglalást, magatartásformát. Az erre vonatkozó, elismerten nem kielégítő mennyiségű adat megvizsgálása után a szakértők a következő kísérleti jellegű következtetésekre jutottak:

"Az arra irányuló kísérlet, hogy új szocialista ember-típust alakítsanak ki, lehangoló kudarc volt... Csaknem mindenütt az apátia, a privatizálás, és a 'gazdaságosság' uralkodik. Eltűrik, sőt, néha bátorítják is!... Talán a legmeghökkenőbb benyomásunk az volt, hogy a kommunista társadalomformálási és oktató-

si folyamatok (csupán) viszonylagos kudarcral végződtek - mindazon intézményi hatalom ellenére is, amelyet a kommunista politikai rendszerek felhasználnak."⁷⁸ Teljesen világos, hogy a nemzeti-politikai struktúrák meghatározott szerepet játszottak azokban a politikai változásokban, amelyek a kommunista világban lezajlottak. Nem sok jel mutat arra, hogy a hivatalos kultúra behatolt volna a nemzeti-politikai kultúrába, hacsak nem a meghatározatlan szocializmus iránti bizonytalan elhivatottság formájában nem.⁷⁹

Alapvető és lényeges eltérés áll fenn azok között az országok között, amelyekben az orosz befolyás éles határt szab a változási, változtatási lehetőségeknek és azon országok között (Kína, Kuba, Jugoszlávia), amelyek függetlenek. Ezekben az országokban nagy a kilengés, eltérés mértéke. Talán Kuba az az eset, amelyben nem teljes a konvergencia, viszont a másik két országban, amelyekben nincs befolyással az orosz uralom, a kommunista rendszert azzal a módszerrel másolták le teljesen, hogy erőteljesen figyelembe vették a nemzeti hagyományokat.⁸⁰

A könyvnek talán az a leglényegesebb végkövetkeztetése, hogy azokban az országokban, ahol a múltban, a múlt gyakorlatában sikeresen együttműködtek az egymással vetélkedő eszmék és érdekek, a kommunista kormány nemhogy gyengítette volna, inkább erősítette azt a meggyőződést a lakosság körében, hogy a politikai szabadság nagyobb igazságosságot és hatékonyságot eredményez.⁸¹

Ez a tanulmány lényegében nem erősíti meg azt az érvet, hogy azok a politikai kultúra-változók és társadalom-formálási folyamatok, amelyek az előbbieket kialakítják és fenn tartják, jelentős szerepet játszanak a politikai struktúrára és folyamatra adott magyarázatban. A politikai kultúra kutatás egyik legérdekesebb eredményének tekinthetők ezek a következtetések, amelyek szerint ezek a "prekommunista" állásfoglalások, magatartásformák - az átalakításukat célzó félelmetes erőfeszítések ellenére - a legélesebb ellentétben állnak azzal az óriási mennyiségű tényanyaggal, mely szerint a modern oktatásnak, képzésnek mindenképpen van némi átáramló humánus és aktív következménye, függetlenül attól, hogy hol alkalmazzák.⁸² Így hát az a megállapítás szűrhető le, hogy nem a politikai kultúra az örökös változó, hanem, hogy plaszticitásának határai vannak és csak szerény mértékben rendelkezik belső, igazán rá jellemző sajátosságokkal.

JEGYZETEK

1. Genesis 49:4, 15, 10 RSV.
2. Fustel de Coulanges: *The Ancient City* (Garden City, N.Y.: Doubleday, 1956), p. 106.
3. A politikai változások ciklikussága a királyságtól a túrannoszig, az arisztokráciáig, az oligarchiáig, a demokráciáig, a csócselék uralmáig először részletesen Platónnál fogalmazódott meg: *The Works of Plato*, ford. Jowett 1. köt. (New York; Dial Press, é. n. 307. p. ...
4. Platón: id. mű. p. 445.
5. Plutarchos: *The Lives of the Noble Grecians and Romans*, ford. John Dryden, átd. Arthur Hugh Clough (New York: Random House, Modern Library, é.n.), p. 62.
6. Arisztotelész: *Politics*, pp. 329-31.
7. Niccoló Machiavelli: *The Discourses*, ford. Leslie Walker (New Haven: Yale Univ. Press, 1950). p. 240.
8. Montesquieu (Charles de Secondat), *Considerations on the Causes of the Greatness of the Romans and Their Decline*, ford. David Lowenthal (New York: The Free Press, 1965), pp. 91 II.
9. Montesquieu, *The Persian Letters* (Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1964); és különösen *The Spirit of Laws* (New York: Colonial Press, 1899), 1. 292ff.
10. Jean Jacques Rousseau: *The Social Contract* (New York: Carlton House, é.n.), p. 41.
11. Uo. p. 43.
12. Alexis de Tocqueville: *Democracy in America* (New York: Alfred A. Knopf, 1945), 1:299.
13. Alexis de Tocqueville, *The Old Regime and the French Revolution* (Garden City, N. Y.: Doubleday, 1955)
14. A politikai kultúra kifejezését úgy tűnik, hogy először a német felvilágosodott filozófus, J. G. Herder használta a XVIII. század végén; Lásd F. M. Barnard: "Culture and Political Development: Herders Suggestive Insights, in: *American Political Science Review* (1969. jún.) p. 392. ....
15. A. V. Dicey: *Law and Public Opinion in England During the Nineteenth Century* (London: Macmillan & Co., 1962), 12. előadás.
16. Woodrow Wilson: *The State* (Boston: D. C. Heath, 1893).
17. Vilfredo Pareto: *Les Systemes Socialistes*, vol. 5 of *Complete Works*, 3rd ed. (Geneva: Droz, 1965); Gaetano Mosca: *The Ruling Class* (New York: McGraw-Hill, 1939); Robert Michels: *Political Parties* (New York: The Free Press, 1962).

18. Graham Wallas: *Human Nature in Politics* (New York: Alfred A. Knopf, 1921). pp. 5-6.
19. Uo. p. 118.
20. Walter Lippmann: *Public Opinion* (New York: Harcourt Brace, 1922), 1. fejezet 1. és 8. rész.
21. James Bryce: *Modern Democracies* (New York: Macmillan, 1921), 2:606ff.
22. William B. Munro: *The Governments of Europa* (New York: Macmillan, 1925), p. 1.
23. Herman Finer: *Theory and Practice of Modern Government* (New York: Henry Holt and Company, 1932).
24. Carl J. Friedrich: *Constitutional Government and Politics* (New York: Harper & Row, 1937), p. xvi.
25. Andre Siegfried, *France: A Study in Nationality* (New Haven: Yale Univ. Press, 1930); *Salvador de Madariaga: Englishmen, Frenchmen, Spaniards* (London: Oxford Univ. Press, 1928); és *The Americans* (London: Oxford Univ. Press, 1930).
26. Henri de Saint-Simon: *Social Organization* (New York: Harper & Row, 1964).
27. Raymond Aron: *Main Currents in Sociological Thought*, 1. köt. (New York: Basic Books, 1965).
28. Shlomo Avineri: *The Social and Political Thought of Karl Marx* (Cambridge, Eng.: Cambridge Univ. Press, 1968), pp. 220ff.
29. Harry Alpert: *Emile Durkheim and His Sociology* (New York: Russell & Russell, 1961).
30. Vilfredo Pareto: *The Mind and Society*, 4 köt. (New York: Dover Books, 1963)....
31. Max Weber: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie* (Tübingen: J. C. B. Mohr, 1920).
32. Max Weber: *Wirtschaft und Gesellschaft* (Tübingen: J.C.B. Mohr, 1925), 3. rész
33. Talcott Parsons and E. A. Shils: *Toward a General Theory of Action* (Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press, 1951).
34. Gordon W. Allport: "The Historical Background of Modern Social Psychology," in Lindzey and Aronson, (szerk.) *The Handbook of Social Psychology*, 2. kiad. (Reading, Mass.: Addison-Wesley, 1968), 1:56ff.
35. T. W. Adorno, Elsa Frenkel-Brunswik, Nevitt Sanford, és Daniel Levinson: *The Authoritarian Personality* (New York: Harper & Row, 1950).
36. Samuel Stouffer és mások: *The American Soldier*, 1. és 2. köt. (Princeton, N. J.: Princeton Univ. Press, 1949). Carl J. Hovland és mások *Experiments in Mass Communication* (Princeton, N.J.: Princeton Univ. Press, 1949).
37. Paul Lazarsfeld és mások: *The People's Choice* (New York: John Wiley and Sons, 1960); Bernard Berelson és mások: *Voting* (Chicago: Univ. of Chicago Press, 1954).

38. Samuel Stouffer: *Communism, Conformity, and Civil Liberties* (Gloucester, Mass.: Smith, 1955); Kurt Lewin: *Field Theory in Social Science* (London: Tavistock, 1963); Leon Festinger: *A Theory of Cognitive Dissonance* (New York: Harper & Row, 1957); Milton Rokeach: *The Open and Closed Mind* (New York: Basic Books, 1960); M. Brewster Smith, Jerome S. Bruner, R. W. White: *Opinions and Personality* (New York: John Wiley and Sons, 1956).
39. Lásd például: *Civilization and Its Discontents-ét* (1930); in: *Complete Works*, 22. köt. (New York: Macmillan, 1962).
40. B. Malinowski: *Sex and Repression in Savage Society* (New York: Harcourt Brace, 1927); Margaret Mead: *Coming of Age in Samoa* (New York: William Morrow, 1928); Ruth Benedict: *Patterns of Culture* (Boston: Houghton Mifflin, 1934); Harold Lasswell: *Psychopathology and Politics* (Chicago: Univ. of Chicago Press, 1930).
41. Az említett irodalom példái: Bertram Schaffner: *Fatherland: A Study of Authoritarianism in the German Family* (New York: Columbia Univ. Press, 1948); Margaret Mead: *Soviet Attitudes Toward Authority* (New York: McGraw-Hill, 1951); Geoffrey Gorer: *Exploring English Character* (New York: Criterion Books, 1955); Rhoda Metraux és Margaret Mead: *Themes in French Culture* (Stanford, Calif.: Stanford Univ. Press, 1954); Ruth Benedict: *The Chrysanthemum and the Sword* (Boston: Houghton Mifflin 1946); Margaret Mead: *And Keep Your Powder Dry* (New York: Morrow, 1950).
42. Abram Kardiner: *The Psychological Frontiers of Society* (New York: Columbia University Press, 1945); Ralph Linton: *The Cultural Background of Personality* (New York: Appleton-Century-Crofts, 1945); Alex Inkeles és Daniel Levinson: "National Character: The Study of Modal Personality and Socio-Cultural Systems," in *Lindzey és Aronson, Handbook*, 4. köt. Alex Inkeles: "National Character, and Modern Political Systems" in *Franklin L.K. Hsu, (szerk.) Psychological Anthropology* (Homewood, III.: Dorsey Press, 1961).
43. A felméréses módszer politikatudományi alkalmazásával kapcsolatos általános vitáról lásd Richard W. Boyd és Herbert Hyman: "Survey Research," in *Greenstein és Polsby, (szerk.) Handbook of Political Science* (Reading, Mass.: Addison-Wesley, 1975), pp. 265ff.
44. Polybius: *The Histories*, ford. W. R. Paton, 3. köt., 6. könyv (New York, G. P. Putnam's Sons, 1923); M. T. Cicero: *On the Commonwealth*, ford. George H. Sabine és S. B. Smith (Columbus, Ohio: Ohio State Univ. Press, 1929).
45. Alexis de Tocqueville: *The Old Regime and the French Revolution*, Stuart Gilbert (Garden City, N. Y.: Doubleday Anchor Books, 1955), pp. 204ff.

46. Alexis de Tocqueville: Democracy in America, 1:272ff.
47. Uo. pp. 319ff.
48. Uo. pp. 305ff.
49. Dennis F. Thompson: John Stuart Mill and Representative Government (Princeton, N. J.: Princeton Univ. Press, 1977), pp. 176ff.
50. A. V. Dicey: Law and Public Opinion, p. 427.
51. Walter Bagehot: Physics and Politics (New York: Colonial Press, 1899), pp. 122ff.
52. Bagehot: The English Constitution (Ithaca, N. Y.: Cornell Univ. Press, 1966), pp. 239ff.
53. Lásd többek között Emil Lederer: The State of the Masses (New York: W. W. Norton, 1940); Hannah Arendt: The Origins of Totalitarianism (New York: Meridian Books, 1951); William Kornhauser: The Politics of Mass Society (Glencoe, Ill.: The Free Press, 1959); Erich Fromm: Escape from Freedom (New York: Holt, 1941).
54. Lásd többek között David Truman: The Governmental Process (New York: Alfred A. Knopf, 1955); Robert E. Lane: Political Life (Glencoe, Ill.: The Free Press, 1959); Edward C. Banfield: The Moral Basis of a Backward Society (Glencoe, Ill.: The Free Press, 1958).
55. Joseph A. Schumpeter: Capitalism, Socialism, and Democracy (New York: Harper & Row, 1942), pp. 289-96.
56. G. A. Almond és Sidney Verba: The Civic Culture (Princeton, N. J.: Princeton Univ. Press, 1963), pp. 379ff.
57. Herbert H. Hyman: The Enduring Effects of Education (Chicago: Univ. of Chicago Press, 1975).
58. Almond és Verba, Civic Culture, 11. fejezet.
59. Uo. 1. és 15. fejezet.
60. Uo. 12. fejezet.
61. American Political Science Review, 1969, június és szeptember.
62. Almond és Verba, Civic Culture, pp. 231ff.
63. G. A. Almond: Political Development (Boston: Little, Brown, 1970). pp. 35ff.
64. Samuel Beer legújabb megfogalmazása, amelynek részletesen kidolgozott első megfogalmazása a Patterns of Government-ben (1958) történt meg, megtalálható S. Beer és Adam Ulam (szerk), Patterns of Government, 3. kiad. első részében (Random House, 1974.)
65. Almond és Verba: Civic Culture, 1. fejezet.
66. Lucian Pye és Sidney Verba: Political Culture and Political Development (Princeton, N. J.: Princeton Univ. Press, 1966), 1. fejezet.
67. Uo. 12. fejezet.
68. Robert A. Dahl: Political Oppositions in Western Democracies (New Haven: Yale Univ. Press, 1966), pp. 352ff.
69. David Easton: A System Analysis of Political Life (New York: John Wiley and Sons, 1965).

70. Philip Converse: "The Nature of Mass Belief Systems," in David Apter, (szerk.), *Ideology and Discontent* (New York: The Free Press, 1964).
71. Lásd szintén Donald Devine: *The Political Culture of the United States* (Boston: Little, Brown, 1972).
72. Brian M. Barry: *Sociologists, Economists and Democracy* (London: Collier-Macmillan, 1970), pp. 48ff.
73. Richard Fagen: *The Transformation of Political Culture in Cuba* (Stanford, Calif.: Stanford Univ. Press, 1969). 1. fejezet. Tucker's views, lásd: Robert C. Tucker. "Culture, Political Culture, and Communist Society," *Political Science Quarterly* (June 1973), pp. 173-90.
74. Almond és Verba, *Civic Culture*, 1. és 15. fejezet.
75. Uo. 12. fejezet.
76. Ronald Rogowski: *A Rational Theory of Legitimacy* (Princeton, N. J.: Princeton Univ. Press, 1976).
77. Archie Brown és Jack Gray: *Political Culture and Political Change in Communist States* (New York: Holmes and Meier, 1977), p. 12. ...
78. Brown és Gray: *Political Culture*, pp. 270-71.
79. Uo.
80. Uo. p. 271.
81. Uo. p. 272.
82. Lásd Almond és Verba: *Civic Culture*, pp. 379ff.; és Herbert Hyman: *The Enduring Effects of Education* (Chicago: Univ. of Chicago Press, 1975).

H. V. Wiseman

POLITIKAI RENDSZEREK. NÉHÁNY SZOCIOLÓGIAI MEGKÖZELÍTÉS. (Részlet)*

POLITIKAI RENDSZEREK TIPOLOGIÁI*

I. Általában

Számos kísérlet történt a társadalmak tipizálására, a megkülönböztetés kritériumaként olykor beleértve politikai aspektusaikat is. A történetfilozófia egyik hozzájárulása a szociológia fejlődéséhez a társadalom olyan felfogása volt, amely többet értett alatta, mint "politikai társadalmat" vagy államot. Ez szükségessé tette egyrészt az állam, másrészt a történetfilozófusok által "polgári társadalomnak" nevezett fogalmak megkülönböztetését. Ezután vált lehetségessé a kettő viszonyának vizsgálata, majd a politikai rendszereknek a polgári társadalomra vonatkoztatott osztályozása. A korai szociológusokat azonban elsősorban az állam - mint a társadalmon belüli egyik szervezet - kialakulása és fejlődése foglalkoztatta. "Bármennyire kevésbé is fogadjuk ma már el az egyenes vonalú fejlődésnek ezeket a sémáit, mégis sokat tanulhatunk a XIX. század tudósaitól, s a politikai szociológia elsőrendű feladata továbbra is a politikai rendszerek osztályozása, ami az általánosítás alapját jelentheti."¹

Az evolúcionista szociológusok - bár különböző módokon -, de aszerint különböztették meg a társadalmakat, hogy rendelkeznek vagy nem rendelkeznek politikai rendszerrel. Spencer az "egyszerű társadalmak" kategóriáján belül megjelölte a vezetés nélküli és az alkalmi, nem stabil vezetéssel bíró társadalmakat. A "duplán összetett társadalmak" szakaszában fejlődött ki a körülírható politikai szervezet. Hobhouse a társadalmakat annak alapján osztályozta, hogy "alapvető kötelékeik" a családra, a tekintélyre vagy az állampolgárságra vonatkoznak-e. Összefüggést állapított meg a gazdasági fejlődés, a növekvő társadalmi differenciálódás és a rendszeres politikai hatalom kialakulása és megszilárdulása között. Marx és Engels társadalmi osztályozása szerint az állam a gazdasági fejlődésnek csak azon a szintjén jelentkezik, amikor feltűnnek az antagonisztikus osztályok.

*H. V. Wiseman: *Political Systems (Some Sociological Approaches)* Frederick A. Praeger Publishers, New York, Washington, 2. ed. 1967., 47-96. o.

H. V. Wiseman: Amerikai politológus, az Exeteri Egyetem professzora.

Spencer és Comte ezzel szemben az állam megjelenését a társadalmak növekvő méreteiben és komplexitásában látta, amiben a háborúknak döntő szerepe volt. F. Oppenheimer szerint mind a társadalmi osztályok, mind az állam eredetét az egyik törzsnek a másik általi leigázásában kell keresnünk. Az újabb szociológiai és antropológiai kutatások a fentiek közül néhány elméletet megerősítettek, másokat módosítottak. Általánosan elfogadott, hogy a primitív társadalmak egy része nélkülözte a "politikai hatalmat", bár Schapera szerint a politikai szervezet sokkal áthatóbb, mint ahogy a szociológusok többsége véli, s nem ez a szervezet, hanem az állam az, amelyik hiányzik². (Ennek bővebb kifejtését lásd alább a 4. fejezetben.)* A rokonsági-vérségi kapcsolatok szerepét túlhangsúlyozták és a területi kötelezettségeket általában lebecsülték a társadalom egysége megőrzésének eszközeként. Az önálló politikai hatalom léte szorosan kapcsolódik a rokonsághoz, valláshoz és más intézményekhez.

Az evolucionista szociológusok által feltárt két szempont továbbra is nagyon fontos. Az első, hogy milyen lényeges a viszony az állam és a katonai hódítás között, valamint a gazdasági és vallási fejlődés és az állam kialakulása között. A második, hogy a nyugati civilizációban az autoritárius államtól a kevesebb erőszakon alapuló politikai rendszer felé való változást látták. E fejlődés vizsgálata során elemezték a politikai hatalom és más társadalmi jelenségek, pl. a gazdasági hatalom és társadalmi rétegződés viszonyát, s mindezt a mai napig érvényes és értékes módon tették. Nem tekintjük itt át a különböző osztályozásokat, hanem egy összeszetettebb klasszifikációt veszünk át Bottomore-tól annak illusztrálására, hogy a szociológusok hogyan járultak hozzá a politikai rendszer-analízishez.

1. Primitív társadalmak

(a) önálló (elkülönült) és állandó politikai struktúra nélkül

(b) elkülönült és állandó politikai struktúrával, de a rokoni kötelezettségek és a vallás erős befolyása alatt

2. Városállamok

3. Városállamokon alapuló birodalmak

4. Ázsiai államok centralizált bürokráciával

5. Nemzeti államok

(a) modern demokratikus államok

(b) modern totalitárius államok

6. Nemzeti államon alapuló birodalmak.

Bottomore önmaga is elismeri, hogy osztályozása leíró jellegű. Ahogy később látni fogjuk, a demokratikus és totalitárius rendszerek egyszerű dichotómiája sem igazán hasz-

*Az említett fejezet terjedelmi okok miatt nem került be a válogatásba (a szerkesztők).

nos. Mégis figyelembe veszi a társadalmak sokféleségét, gazdasági rendszerüket, a társadalmi rétegződést, vallást és más tényezőket, melyek nagyon fontosak a politikai struktúra meghatározásában.

Ginsberg egy általánosabb sémát javasolt "Evolution and Progress" című művében.³ Osztályozásának alapja (a) a társadalmi struktúra típusa és (b) hogy az uralom vagy a konszenzus testesült-e meg inkább a törvényes és intézményi keretekben. A politológusnak ennél kifinomultabb, de Bottomorénál kevésbé konkretizált feltételrendszerre van szüksége. Most tekintsünk át néhány ilyet.

II. Weber "ideáltípusai"

Gyakran használt kritérium a politikai rendszerben a hatalom természete és a kormányzat legitimitációjának alapja. Ez a bázisa Weber három hatalmi ideáltípusának is: a racionális-törvényes, a tradicionális és a karizmatikus típusoknak. Mivel az összes későbbi tipológia kisebb vagy nagyobb mértékben, de ehhez nyúlik vissza, szükséges, hogy bővebben áttekintsük.⁴

A racionális-törvényes rendszerekben a kormányzat azon az alapon követel engedelmséget, hogy utasításai személytelen, törvényileg meghatározott hivatali hatáskörön nyugszanak; a hatalom a törvényes rendben gyökerezik, s csak származékosan tartozik a hivatalviselőkhöz. A tradicionális hatalom viszont a hagyomány szentségén nyugszik, a messi múlton, a korábbi példákon. Míg a racionális-törvényes rendszerben a törvények bizonyos célok elérésének eszközei, a tradicionálisban önmagukban szentek és sérthetetlenek. Az előbbiben a törvények változnak, s az új törvénykezés állandóan modernizálja a rendszert; az utóbbiban az előírások és köteleességek kevésbé változnak. Ezen kívül, a racionális-legális rendszerben a törvények absztrakt szabályok logikailag egységes és összefüggő rendszerét alkotják, a tradicionálisban viszont csak esetleges példák, melyek nem feltétlenül kapcsolódnak egymáshoz szisztematikusan. Nagyobb szerepe van a vezető korlátlan hatalmának, nagyobb tere az önkénynek.

A karizmatikus típus az uralkodó páratlan vagy legalábbis ritka képességeit hangsúlyozza. A "kegyelem ajándékával" rendelkező karizmatikus vezető elkerülhetlenül szemben áll a tradicionalizmussal és a racionális-törvényes renddel: lényegében forradalmár.

Két általános megjegyzés ide kívánkozik. Az első, hogy ideáltípusokról lévén szó, minden gyakorlatilag létező rendszer a tipológia alapján kevertnek tekinthető. A második, - az előző szempont sajátos alkalmazása - hogy a karizmatikus elemek különösen kombinálódhatnak a tradicionális vagy racionális-törvényes vonásokkal. Így például Nagy-Britan-

niában a tradicionális rész együtt funkcionál a racionális-törvényessel - egy Churchill pedig karizmát is hozhat ebbe a rendszerbe. Pareto felhívta a figyelmet arra, hogy az angolok mennyire ragaszkodnak bizonyos formákhoz akkor is, ha annak tartalma már radikálisan megváltozott. Bagehot hagyományörző népek jellemezte az angolokat. Almond és Verba megjegyezte az alattvalói és parokiális azonosulások jelenlétét az "állampolgári kultúrában".

A három típus további finomítást igényel.⁵ Az amerikai kifejezés: "Nem az emberek, hanem a törvények uralma" - a racionális-törvényes ideált fejezi ki, bár nem pontos leírása az amerikai gyakorlatnak. Talán Angliában a legvilágosabbak a keverékelemek. A monarchia tradicionális elem. A kormány tényleges feje a miniszterelnök. Ő és munkatársai törvényileg meghatározott szerepeket töltenek be, de esetleg a karizma jeleit is birtokolják. Alattuk a bürokrácia szinte kizárólag a racionális-törvényes bázison nyugszik. A törvények uralmának racionális-törvényes koncepcióját a bírák pompája és találja támasztja alá; a precedensen alapuló jog a tradicionális elemet hangsúlyozza; az esküdszék lényegében karizmatikus. A választások racionális-törvényes rendszeren alapulnak, de karizmatikus elemet visz a folyamatba a jelöltek személyisége, vonzereje és a "demokrácia szentségének légköre", amit átvisznek a politikai rendszerre. A népszavazás még inkább erősíti a karizmát, lásd például de Gaulle elnököt. Mégis, a demokratikus rendszerek bázisa elsősorban racionális-törvényes. Törvényesen megszabott, konkrét határa van a vezetők hatalomgyakorlásának, s annak, hogy milyen felelősséggel tartoznak az állampolgároknak. A kormányzók és kormányzottak viszonyát - akár egyének vagy csoportok - pontosan körülírja a jog, bár természetesen mindig vannak panaszok az adminisztratív eszközök helytelen felhasználását illetően, és időről-időre felmerül az igény valamiféle adminisztratív fellebbviteli bíróság vagy egy mindent eldönteni képes tekintély iránt. Szélsőséges esetben a racionális-törvényes biztosítékokat lerombolhatja egy "populista" demokrácia, bal- vagy jobboldali diktatúra formájában.⁶ A tradicionális rendszerekben az uralkodó rendszerint örökletes utódlás alapján kerül hatalomra, de sokféle módszer létezik a "jogos" örökös kijelölésére; lehetnek hatalmának tradicionális korlátai, sőt "leváltásának" lehetőségei is. Mégis, a tradicionális vezér nem pontosan körülírt cselekvési térben követel engedelmességet. Adminisztratív testületének tagjai többségükben személyes kötelekkel kapcsolódnak hozzá - mint rokonok, felszabadított volt rabszolgák, rabszolgák, vagy egyszerűen a kedvenc házi szolgálatot teljesítők. Jutalmuk státusz, adóbehajtási vagy más jövedelmi jog, kedvezmény, ellátás és egyéb, nem pontosan definiált privilégium, illetve ezek keveréke lehet; sem a kinevezésben, sem az előrelépésben nincsenek racionálisan-törvényesen szabályozott elemek.

Természetesen az uralkodó által bírt centralizált hatalom különböző mértékű lehet. A feudalizmus decentralizált tradicionális rendszer, ami távol áll mondjuk az ottomán birodalom patrimonialis rendszerétől. De még az ilyen patrimonialis rendszerekben is jelentékeny hatalma lehet az adminisztratív személyzet tagjainak. A társadalom egyes elemei is kijátszhatják vagy figyelmen kívül hagyhatják a vezéri irányítást, annál könnyebben minél távolabb vannak a hatalom központjától, különösen, ha a kapcsolattartás lehetőségei, eszközei rosszak. E rendszerek vonásait bővebben tárgyaltuk Eisens-tadtnak a "Történelem bürokratikus birodalmi"-ról szóló tanulmányát elemezve.

A karizmatikus hatalom tiszta típusa, ahogy már említettük, forradalmi. Akár az olyan alapvető forradalmakat tekintjük, mint a francia, az orosz vagy a náci német, illetve az olyan kisebbeket, melyek olykor pusztán államcsínynek nevezhetők - a latin-amerikai típust - megállapíthatjuk, hogy mindegyik legalább két, politikailag szignifikáns vonással rendelkezik. Figyelmen kívül hagyják a kormányzati hatalom megszerzésének és megtartásának intézményesített formáit, és az új vezetők hosszabb-rövidebb ideig a legfelsőbb hatalmat új alapon valósítják meg. E két alapvonáson kívül az új rezsim ex post facto igazolására vagy igen, vagy nem teremtenek új ideológiát, és a társadalmi struktúra vagy igen, vagy nem megy át jelentős változáson. Az új vezetők sikere mindenképpen felruházza őket a karizma vonásával, függetlenül attól, hogy milyen mértékű változásokat hajtottak végre. Hitler és Mussolini a karizmával helyettesítette a felszámolt intézményeket. Az ilyen karizmatikus vezetők személyzetüket a személyes hűség, az ügy iránti lelkesedés és az egyéni karizmatikus tulajdonságok alapján választják ki. A vezető tekintélye és hatalma abszolút, de ezt a gyakorlatban átszármasztathatja.

Az ilyen rendszer azonban lényegileg átmeneti. A karizmat "rutinizálni" kell, s ez szükségképpen elmozdulást jelent egy tradicionális, vagy racionális-törvényes, esetleg egy kevert rendszer irányába. Az adminisztratív feladatok a lelkesedésnél és tömjénezésnél többet követelnek. Fejlett szervezetekre van szükség a kormányzás feladatainak ellátásához és a konkrét eredményekhez, melyek a karizma önigazolásához elengedhetetlenek. Elkerülhetetlenül felbukkannak a véleménykülönbségek, a döntéshozás folyamatát bizonyos mértékig racionalizálni kell. Egy ponton megoldásra vár az utódlás kérdése. Ha a vezető helyzete legitimálására a tömegekhez fordul, ez hatalmukat növeli a vezető kiválasztásában, s ezzel demokratikus irányban fordulhat a rendszer. A bürokratikus gépezet gyarapodásnak indul, és befolyásának mértéke nemcsak a vezető hatalmán, hanem a társadalom jellegén és a múlt hagyományain is múlik. Vagy pedig a tradicionális formák felhasználása a vezetői hatalom megerősítésében növelheti független befolyását és bizonyos mértékig újjá-

élesztheti ezeket a formákat, jóllehet megváltozott alakban. Ezt a gondolatmenetet viszont már nem lehet illusztráló esettanulmányok nélkül folytatni, amire itt nincs terünk.

Ezen a ponton kell bekapcsolni a karizma - mint hatalmi típus koncepció kritikáját, amit a Singapore Egyetemen K. J. Rattram fogalmazott meg.⁷ Webernél a karizma fontos tényezője, hogy "miként tekintik az egyént a karizmatikus hatalomnak alávetettek, a 'követők' és 'tanítványok'". "Weber ugyanakkor hangsúlyozza: mennyire fontos, hogy a karizmatikus vezető valamiféle bizonyítékát adja képességeinek hatalma megőrzése érdekében. Sőt, amikor az utódlás kérdése felmerül, "a karizmával ténylegesen felruházott személyt kell megtalálni". Shils, a "kegyelem" általános fogalmát magyarázva, abba beleértette a "lenyűgözően élénk személyiséget" és a "kivételes érzékenységet" is. Más tulajdonságok is beletartozhatnak a karizmába. Rattram szerint "kivételes személyiségnél" többre van szükség, ha ebbe csak a megjelentést, modort és stílust értjük. "A karizmatikusnak nevezett vezetői típus támogatást rendszerint az alapján élvez, hogy milyen p r o b l é m á k k a l kapcsolódik össze a neve, milyen s é r e l m e k e t próbál orvosolni, m i m ó d o n szándékozik ezt tenni, s milyen i d ő b e n állítja mindezeket azoknak az érdeklődési körébe, akiket követőinek vél." (kiem. Wiseman.)

Szükséges tehát az inspiráció, a vezetők és a követők közti szoros kapcsolat, a népszerűség. A hívek intenzív támogatást nyújtanak azoknak a vezetőknek, akik "éppen csak felbukkantak". Rattram tovább viszia kérdést, azt kutatva, hány esetben történt, hogy a karizmatikusnak jellemzett vezetők "éppen csak felbukkantak". Hiszen m a g y a r á z a t a van az olyan emberek hatalomra kerülésének, mint Hitler, Nasszer, Nkrumah és mások. Bele kell érteni bizonyos csoportok érzékenységét egyes sajátos vonzásokat és nyomásokat illetően; a propagandát; és általában magának a társadalomnak az állapotát, melyben ezek a vezetők "felbukkantak". Rattram megfogalmazását idézve: "Nem szabad abba a hibába esnünk, hogy azt higgyük, az általunk karizmatikusnak tekintett vezetők kivételes tulajdonságait spontán módon ismerték fel a tömegek. Inkább olyan személyekről van szó, akik másoknál sikeresebben tudták kiaknázni az őket körülvevő helyzetet." Ebben a propagandának és a szakszerű vezetésnek kiemelkedő jelentősége van.

Ezután általánosításait néhány új állam vonatkozásában próbálja ki. Apter Például a "The Gold Coast in Transition" című könyvében annak a véleménynek ad hangot, hogy Nkrumah karizmatikus vezetői szerepe nélkülözhetetlen volt abban a folyamatban, ahogy az aranyparti nacionalizmust felhasználta a gyarmatosítók által kiépített választási és parlamenti mechanizmusok legitimálásában. Shils szerint az új államok politikai egyensúlyi állapota a függetlenség elnyerése után "a nagy karizmatikus személyiségtől függ, aki a kormányzati

hatalom csúcán legyőzi a bürokratikus törvényes uralommal szembeni ellenérzéseket."⁸ Minderre Rattram felteszi a kérdést: honnan tudhatnánk, hogy milyen fajta egyensúly lenne vagy lett volna a normális, természetes, és hogy a népszerű vezetők - Nehru, Szukarno, Nkrumah - hogyan változtatták ezt meg, ha tudjuk is, hogy ők végül miféle egyensúlyt teremtettek. Az is kérdés, hogy melyik karizmatikus vezető biztosította az alkotmány tekintélyét az 1964-es ellentmondásos nigériai választások után. S mivel a válasz: egyik sem, akkor mi garantálta a legalábbis ideiglenes egyensúlyt, s jobb lett volna-e, ha Azikiwe elnök megpróbálta volna újjáéleszteni karizmáját? Végül, egy másik tanulmány szerzőhármasa szerint a vérségi uralkodóházak és arisztokráciák iránti respektus hanyatlása - "a tradicionális hatalom mély érzelmi gyökereinek elhalása" - okozza a karizmatikus vezetés terjedését.⁹ Rattram ehhez is helyesen teszi hozzá, hogy ezek a dolgok sem véletlenszerűen történnek; gyakran éppen a karizmatikus vezetők idézik elő e respektus csökkenését.

Túl kell lépni azon az érven is, hogy karizmatikus vezetőkre van szükség az egység és konszenzus megteremtéséhez. Bármely kormányzat (karizma nélkül) egy sikeres gazdasági újjáépítés révén, túl sok áldozat nélkül ugyanarra az eredményre jut. "Bár a nemzeti egység gyakran a vezetés eredményének tűnik, nem szabad elfelejtenünk, hogy ez nem a vezetés valamely sajátos képességétől függ, s a legtöbb esetben az egyén által játszott szerepet a társadalmi és politikai környezet kondicionálja." Az az állítás, hogy bizonyos egyének a "nemzet szimbólumaivá" emelkednek, Rattram szerint elsősorban racionalizáció. Shils érve, miszerint az új államok szocializmusa "alapvetően" a karizmatikus tekintély iránti érzelem, megdől a kérdésen, hogy miért származna más gyökerekből, mint mondjuk a Nyugat szocialista értelmiségieinél?

A gondolatkört Rattram záró bekezdésével fejezzük be: "...Nem vagyunk biztosak abban, hogy pontosan mit értünk azon, ha azt mondjuk, hogy egy vezető karizmatikus, mi különbözteti meg más vezetőktől. A személyiség fontos összetevő, de bizonytalán nem az egyetlen. Ezért nem mondjuk, hogy az ilyen és ilyen vezető nagyon népszerű 'személyisége miatt', anélkül, hogy használnánk a 'karizma' szót. És viszont, ha a népszerűség lenne a karizma mérőszáma, nem tudnánk, mennyire kell népszerűnek lenni, híveinek mennyire kell azonosulni egy vezetővel ahhoz, hogy karizmatikusnak nevezhesük. Az azonban bizonyosnak látszik, hogy a karizmához költődő népszerűség-fajta legalább annyira kapcsolódik a vezető által vállalt problémákhoz, mint amennyire személyiségéhez. A propaganda következményei is nagyon valóságosak. És végül, a karizmatikus vezér szerepére vonatkozó elemzési kísérletek nagyrészt spekuláción alapulnak anélkül, hogy a környezetet vizsgálnánk, amely megteremti a vezetőket, s amelyben működniük kell."¹⁰

A legújabb tipológiák, bár néhány esetben a "hatalom természetén" nyugszanak és felhasználják a weberi ideáltípusokat, beleértve a karizmatikust is, mégis alapvetően a "környezetre" figyelnek, a társadalmi rendszerre, melynek a politikai rendszer az egyik alrendszere. Most ezekre a tipológiákra térünk át.

III. Agrár- és ipari rendszerek

A politikai rendszerek legújabb tipizálása a rendszeren belüli kölcsönhatásokra vagy struktúrákra alkalmazott modell-változó elemzés és a politikai kultúrát érintő megközelítés keverékén, kombinációján alapul. Ennek egyik kidolgozott formája a struktúra és a kultúra kongruenciáját vizsgálja.

Ezek a tipológiák a társadalmak tanulmányozásából származnak, s azután alkalmazzák őket a politikai alrendszerre; mindegyiket foglalkoztatja azonban a kettő közötti, a társadalom és a politikai államiság közötti viszony, s különösen a társadalomnak az utóbbira gyakorolt hatása. Az egyik korai tipológia, amely Almondot is befolyásolta, az agrár- és ipari rendszerek megkülönböztetése. Ezt F. X. Sutton dolgozta ki.¹¹

Agrár-rendszereknek azokat a társadalmakat nevezte, melyek intenzív agrárgazdaságon alapulnak. Sutton nyomán négy megkülönböztető vonásukat soroljuk fel és jellemezzük.

1. A partikularizmus, a szétszórtság és a feltételezés kölcsönhatási modelljeinek dominanciája.
2. Stabil helyi csoportok és korlátozott térbeli mobilitás.
3. Viszonylag egyszerű és stabil foglalkozásbeli elkülönültség.
4. "Behódoló" rétegződési rendszer.

Az ilyen társadalmat a státusz és a szokás, valamint a specializáció viszonylagos hiánya jellemzi. Normái "feltételezők": az egyéni szerep-kijelölés stabil mintái a születésén, nemen, koron stb. alapulnak. A státusz, és a kedvezményekhez, jutalmakhoz való hozzájutás folytonosságát az erős helyi kötődések és partikuláris csoportosulások határozzák meg. A szerep-differenciáció jelentős lehet, - gondoljunk Indiára -, de ez alacsonyabb szinten valósul meg, mint a gazdaságilag fejlettebb országokban, és a kiválasztás "feltételező" (tulajdonító, ascriptív) vonásokat mutat, melyek kiküszöbölik az "általánosító" befolyásokat. Az osztályrétegződés szétszórta és foglalkozásilag konkrét jellegű (például a feudális Európa rendjei). A társadalom behódoló és nem egalitárius. Sutton szerint Weber tradícionális típusa jelenik meg ebben a leírásban, különösen a "feltételező" vonások dominanciája miatt.

Az ipari rendszereket az előző teljes ellentétéként jellemezhetjük. Alapvető vonásai a következők:

1. Az univerzalizmus, specifikusság és teljesítmény-normák uralkodása.

2. Magas szintű társadalmi mobilitás.

3. Kifejlett foglalkozási struktúra, amely elkülönül más társadalmi struktúráktól.

4. A foglalkozási teljesítmény általánosított modelljén alapuló egalitárius osztályrendszer.

5. Egyesülések, vagy funkcionálisan sajátos nem-feltételező struktúrák jelenléte.

Ebben a társadalomban hangsúlyozni kell az univerzalizta és teljesítmény-normákat, s ennek megfelelően a rokonsági kapcsolatok jelentős korlátozását. Ezek a normák a helyi, etnikai és más partikuláris csoportok között fennálló határok oldáserei. Hozzáférhetők a különböző státuszok, a foglalkozások pedig összehasonlíthatók pénzbeli megbecsültségük vagy más normák alapján. Az egyesülések léte különösen fontos, mert nem-feltételező sajátos kapcsolatokat testesítenek meg. Kevesebb diszkontinuitás van az osztály struktúrában, bár sok a speciális hierarchikus rangsor. Sutton szerint Weber racionális-törvényes típusa található meg ebben a leírásban.

Természetesen vannak kevert rendszerek. Almond valójában azt állítja, hogy minden rendszer kevert és átmeneti. Bár a modern nyugati rendszerekben a másodlagos struktúrák és viszonyok sokkal differenciáltabbak és jelentősebbek, az elsődleges struktúrák pedig módosulnak és modernizálódnak a másodlagosak által (gondoljunk a kasztok új, nyomáscsoportszerű szerepére például Indiában), mégis erős kölcsönhatás és összefüggés van egyrészt a differenciált speciális struktúrák - parlament, bürokrácia, bíróság, politikai pártok, érdekcsoportok, kommunikációs eszközök -, másrészt a pre-modern struktúrák között, melyek fontos politikai struktúrák-ként léteznek tovább. Ha a törvényhozást vesszük példának, Nyugaton a parlamenti képviselő azonosulása a formális parlamenti normákkal sokkal nagyobb, mint a rokoni, területi vagy vallási csoportokkal; a másodlagos struktúrák élőbbek. De ugyanakkor az utóbbi tényezőknél és különböző érdekeken vagy egyszerűen barátságokon alapuló elsődleges csoportok szintén befolyásolják a képviselőt. Míghol az arisztokrati-kus és családi kötelékekre, kasztra, vallási csoportra és más elsődleges közösségekre épülő különböző informális struktúrák működnek és hatnak a döntéshozói folyamatban, sokkal inkább, mint a törvényhozói testületek vagy pártok.

A rendszerek összehasonlítása tehát ugyanúgy nem épül az agrár- és ipari rendszerek közti merev kettősségre, mint ahogy Weber három ideáltípusára sem. Az egyes valóságos rendszerek csak mint a különböző vonások, jellegzetességek keverékei vizsgálhatók.

IV. Egységes, prizmatikus és töredezett rendszerek

Fred W. Riggs fejlesztette tovább Sutton megközelítését, bár más terminológiával, mint ahogy a fenti cím is mutatja.¹² A "Public Administration", Riggs tanulmányának címe nem fedi kutatásának terjedelmét, mert valójában a gazdasági, társadalmi és politikai változás teljes elméleti feltérképezésére törekszik a részlegesen és perifériálisan modernizált társadalmakban. Fogalmi kerete a strukturális-funkcionális elemzésen alapul. Az ismételt tevékenység alapmodellje a struktúra, s minden ilyen tevékenységi modell egy funkciót eredményez. Riggs szerint bizonyos funkciókat minden társadalomnak be kell töltenie fennmaradása érdekében; erre hozza példának az igények kielégítését, a hatalom megosztását és a befolyás érvényesítését.

A társadalmak funkcionális differenciálódásuk mértéke szerint osztályozhatók. A tradicionális társadalmak - Riggs a XIX. század előtti thai királyságokat hozza fel példának - funkcionálisan diffúzak. A királyok, papok, hivatalnokok és családfejek sokarú szerepet játszanak, politikait, gazdaságit, adminisztratívát egyszerre. Kevés szervezete van, amely egyetlen funkcióra specializálna. Szélsőséges esetben, amikor az összes funkciót egyetlen struktúra tölti be, ezeket a társadalmakat egységes-ként jellemezhetjük.

Az iparilag magasan fejlett társadalmakban nagy a funkcionális differenciálódás; az egyházak, szakszervezetek, politikai pártok, tudományos egyesülések, végrehajtó szervek, kommunikációs eszközök, parlamentek mindannyian speciális funkciók szűk körét töltik be. A szélső ponton, ahol minden funkciót egy megfelelően specializált struktúra lát el, a társadalmat töredezett-nek nevezhetjük (a színkép analógiájára, amely elkülöníti az összes színeket.)

A mai ázsiai, afrikai és latin-amerikai társadalmak egyik főnti modellhez sem hasonlíthatók. Ezek prizmatikus-ak (ahogy a prizma megtöri a fényt). Bizonyos értelemben ezek a prizmatikus társadalmak a két szélsőség között félúton találhatók. De Riggs érdeklődése a "kevert" vagy "átmeneti" rendszerek iránt arra vezetett, hogy önálló vonásait is leírta. Ezek alapja, hogy a társadalom egyes területein a funkcionális differenciálódás sokkal alaposabban ment végbe, mint más részein. Mind az egységes, mind a töredezett modell viszonylag homogén és realisztikus, vagyis normái megfelelnek a konkrét struktúráknak. A prizmatikus rendszerek jóval nagyobb heterogenitást mutatnak.

Ezekben a rendszerekben három jelenségcsoport jellemző: "formalizmus", heterogenitás és átfedés. "Formalizmuson" az előíró és leíró (előírt és valóságos) struktúrák közti meg nem felelést értjük. A szabályozások, törvények és a deklarált politika nem felel meg azoknak a "magatartásoknak", melyeket végül is szabályozni akar. Egyszerű példa a mindenkori számára kötelező oktatás és ugyanakkor a valóságban a

gyerekek 50 százalékának iskolába nem járása. Vagy a közszolgálat képességek alapján való betöltése, de ténylegesen az összeköttetésektől, kapcsolatoktól való függése.

A heterogenitás arra a jól ismert helyzetre utal, amelyben a modern városi viselkedés keveredik a hagyományos vidéki magatartással, s sajátos egyveleget alkot. Ezek a minták gyakran az átfedésre is példák, vagyis a funkcionálisan önálló struktúrák kölcsönös, ellentét összefüggésére. Például az árakat csak részben határozza meg a piaci kereslet és kínálat; az eladók és a vevők közötti társadalmi, politikai és egyéb kapcsolatok is befolyásolják. A közhivatalnokok jövedelmét nem a státusz vagy a végzett munka szabja meg, hanem a rang, ami a teljesítmény és a "feltételezés" tényezőit is tartalmazza. A kevert rendszer egyik fő vonása a Riggs által használt "clect" fogalom (magyarul talán "eklekt", de angolul is kitalált szó)* olyan csoportok jelölésére, melyek modern társulási módszereket alkalmaznak, de szétszórt és partikuláris célok érdekében. Weiner modern Indiáról szóló könyve azt jelzi, hogy ott a kasztok kezdenek ilyen kevert jelleget mutatni.

Fontos történeti összehasonlítás adódik ebből az elméleti megközelítésből. Az ázsiai, afrikai és latin-amerikai társadalmakban a formális intézményi változások megelőzik a viselkedési változásokat, míg az európai országokban a modernizációs szakaszban a viselkedési változások jártak elől. Mivel a formális intézményeknek nincs megfelelő erejük és tartásuk, s nem tudják felszínre hozni a közérdeket és a közösség befolyását, így az előző országcsoportban a következmény a bürokrácia aránytalanul gyors fejlődése, amit pedig nem tudnak hatékonyan ellenőrizni a nem-bürokratikus társadalmi erők.¹³

Meg kell jegyeznünk, hogy Riggs sémája nem fedi a társadalmi rendszerek összes változatát. Például az egységes rendszerek bürokratikus birodalmak vagy feudális társadalmak is lehetnek; az előbbiben a hatalom konszolidálása, az utóbbiban szétszóródása figyelhető meg. A töredezett rendszerek vagy autokráciák, vagy demokráciák.

Ha az olvasók részletesen át akarják tekinteni a fogalmak konkrét rendszerekre való alkalmazását, Riggs vizsgálataira hagyatkozhatnak Tajvan, Thaiföld, a Fülöp-szigetek és az ellentét kedvéért az Egyesült Államok vonatkozásában. Riggs szerint "itt feltárul a nem-konvencionális formák gazdagsága... Kihívást jelent ez a terminológia konzervatívjai számára, akik az emberi társadalmat csak a bevett köznyelv és a köznapi tudat szintjén hajlandóak elemezni, s csak akkor fogadják el az új fogalmakat, ha azokat már a lexikonok is tartalmazzák."¹⁴

* a fordító megjegyzése.

Megkockáztatva, hogy esetleg megismételjük Almondnak a politikai kultúra kapcsán már említett nézeteit, ezen a ponton kell mégis bekapcsolni, hogyan alkalmazta az agrár- és ipari rendszerek, valamint az egységes, prizmatikus és töredezett rendszerek tipológiáját. Almond szerint a brit politikai rendszerben a szétszórót, érzelmi, partikuláris és feltételező, valamint a specifikus, instrumentális, univerzális és teljesítmény elemek tendenciaszerűen összeolvadnak (nem összekeverendő Riggs egységes rendszerével). A modern és pre-modern attitűdök közösen alkotnak homogén politikai kultúrát. Ugyanezt az egységesülő dualizmust mutatják a brit politikai struktúrák is - az érdekcsoportok, politikai pártok, a parlament, kabinet és az uralkodó.

Franciaországban azonban polarizálódik a politikai kultúra; néhány elem és terület tradicionális, más pedig "racionális". A hagyomány és a modernség Franciaország más-más részében koncentrálódik, s helyzetük elkülönül (izolációs).

Néhány nem-nyugati országban a nagyvárosokban modern kultúrát találunk, de a jelentős modernizáló erőfeszítések ellenére a falvak a hagyományos formákat őrzik, természetesen az erózió állandósága mellett. Ez az inkor-porációs minta, ami tehát nem egységes, de nem is élesen antagonisztikus. A civilizációs folyamat eredménye vagy egy egységes, vagy egy elkülönülő kultúra és rendszer lesz. Almond szerint ez az elemzés, - ami természetesen hasonlít Riggs-ére, különösen a kevert vagy átmeneti rendszerek esetében - sokkal reálisabb, mint a két jelenségcsoport (egyrészt az univerzalizmus-specifikusság-teljesítményérzékenység, másrészt a partikularizmus-szétszórtság-feltételezés-elkerülés) éles szembeállítás. Ezt a gondolatot Almondnak a politikai rendszerről szóló tanulmánya kapcsán vesszük majd tovább (lásd 134. és kk. old).*

Hasonló megközelítést használ La Palombara is a politikai változás és a politikai rendszerek jellemzőiről írva, ahol részben a "változást" és a "modernizációt" akarja megkülönböztetni.¹⁵ Négy kritériumot sorol fel. Az első, azon intézmények strukturális differenciálódásának mértéke, melyek politikai funkciót töltenek be, s melyek Easton szavaiival "az értékek hatalmi elosztását végzik" a társadalom számára. Ez a kritérium megegyezik Almond-éval, és összehasonlítható Riggs "töredezettségi" mértékével. Politikai funkciók betöltését szolgáló új struktúrák és szerepek kialakulásával, a specializáció fejlődésével és a felelősök, vagyis a politikai szerepet játszó munkamegosztásával foglalkozik. Például, felbukkan a végrehajtók új csoportja, akik specia-

*Az oldalszámok H. V. Wiseman könyvének egy későbbi - a válogatásban terjedelmi okok miatt nem közölt - részére vonatkoznak (a szerkesztők).

listák valamely szabály alkalmazásában. Rendszerint, bár nem mindig, hasonló differenciálódás és specializálódás történik a társadalom más szektoraiban is. Viszont a politikai struktúrák formális differenciálódása ellenére is előfordulhat, hogy a politikai funkciót nagyrészt a múltból hozott struktúrák látják el, mint mondjuk Dél-Olaszországban.

A második a "terjedelem", ami alatt La Palombara a "politikai tevékenység és a társadalom összes többi tevékenységének arányát" érti. Általában a differenciálódás és a terjedelem egyszerre, egységesen változnak, de például a totalitárius rendszerekben az utóbbi nagyobb. Felmerül a kérdés, hogy egy adott társadalmi rendszer mennyire kiterjedt szerepet tulajdonít az egyes politikai intézményeknek? A válasz nem adja meg a "modernség" szintjét, mert akkor a Szovjetunió, India és Pakisztán modernebbek lennének, mint az Egyesült Államok.

La Palombara harmadikként - összhangban Parsons, Almond és Sutton felfogásával is - azt vizsgálja, hogy mennyire alapul a teljesítményen, illetve a teljesítmény-orientáción a politikai kinevezés, utánpótlás és a szerep-differenciálódás. Minden rendszerben megvannak a teljesítmény és a "feltételezés" (tulajdonítás) elemei, - csakúgy, mint a modell-változó elemzés többi ellentétes párja is. Azt kell megnézni, hogy a politikai funkciók milyen mintákkal kapcsolódnak a rendszer más strukturális elemeihez, s mi a viszonyuk egymáshoz. Például lehet, hogy egy "modern" egypártrendszerben a kinevezés "feltételező" alapon történik; vagy a közszolgálatot osztály- (esetleg etnikai vagy kaszt) hovatarozás dönti el.

Az utolsó kritérium a szekularizáció és a racionalitás szintje a politikai funkciók betöltésében, amivel már kielégítően foglalkoztunk.

Riggshez hasonlóan La Palombara is hangsúlyozza más változók bekapcsolásának szükségességét, ha úgy akarjuk vizsgálni a politikai fejlődést, hogy egyúttal választ kapjunk a demokratikus rendszerek valószínű kialakulásának módjaira is. E további változásokat a későbbiekben részletesen megvizsgáljuk (lásd 191. és kk. old.).*

V. További kritériumok az összehasonlító elemzéshez

Eisenstadt, a történelem bürokratikus birodalmairól szóló művében részben ettől eltérő megközelítést javasolt, bár így is vannak hasonlóságok az előző tipológiákkal és Almond későbbiekben sorra kerülő sémájával is (134. és kk. old.). *

*Az oldalszámok H. V. Wiseman könyvének egy későbbi ill. korábbi - a válogatásban terjedelmi okok miatt nem közölt - részére vonatkoznak (a szerkesztők).

Szerinte először azt kell megnézni, hogy a fő politikai tevékenységek mennyire szerveződnek speciális szerepekbe, mennyire különülnek el más szerepektől és/vagy csoportoktól, valamint egymástól. Másodikként, s ez szorosan kapcsolódik az előzőhöz, azt kell vizsgálni, mennyire szerveződnek speciális közösségekbe vagy csoportokba, vagy mennyire ágyazódnak be másokba, például a "feltételező" rokonsági, területi vagy státusz közösségekbe. Harmadiknak a politika céljainak vizsgálata következik: tartalma, eredete (a különböző csoportokban); meghatározásának kritériumai, - mondjuk, hogy politikai vagy nem-politikai értékeket tűz-e maga elé, s meghatározásában a részvétel jellege és mértéke. Végül a feladat: a legitimáció és a szankcionálási típusok megkeresése az adott társadalomban. Ez utóbbi a weberi három ideáltípusnak megfelelő, valamint a binderi megközelítéshez hasonló (lásd 49-55* és 65-69. old.) megfontolásokat igényel. De tartalmazza a felelősségre vonhatóság elemét is, vagyis azt, hogy melyek a vonatkozási csoportok a döntéshozók számára a politika rendszerben.

Mindegyik változó szorosan kötődik ahhoz, hogy a politika mennyire artikulálódik a társadalom alrendszeréiként; mi a főiránya a rendszer politikai tevékenységének; és melyek a fő találkozási pontok a politikai és a többi intézményi szféra között.

E kritériumok alapján Eisenstadt a politikai rendszerek átfogóbb tipológiáját adja, aminek áttekintésére e könyv kereteiben nincs is lehetőségünk. Felsoroljuk ugyan a kategóriákat, de csak az utolsó kettőhöz fűzünk megjegyzést. A teljes lista a következő:

1. Primitív rendszerek (felosztás nélkül, ellentétben Bottomore-ral, lásd 49. old.)*
2. Patrimoniális birodalmak, pl. a karoling, az ahmenida, a parthus.
3. Nomád, vagy hódításon alapuló birodalmak, pl. a mongol, az arab királyságok az első kalifák idején.
4. Városállamok.
5. Feudális rendszerek.
6. Centralizált bürokratikus birodalmak.
7. Modern rendszerek, melyek tovább oszthatók:
  - (a) demokratikus
  - (b) autokratikus
  - (c) totalitárius
  - (d) fejletlen.

Eisenstadt kutatásának centrumában a 6. pont áll. Itt csupán azt jegyezzük meg, hogy csak a politikai szférának van korlátozott autonómiája és a politikai szerepek, valamint tevékeny-

*Az oldalszám H. V. Wiseman könyvének egy korábbi - a válogatás, terjedelmi okok miatt nem közölt - részére vonatkozik (a szerkesztők).

ségek differenciálódásának korlátozott szintje. A rövid jellemzés is jó kiindulópontot jelent a modern politikai rendszerek (7) csoportjának vizsgálatához.

A csoport mind a négy tagjában sokkal nagyobb a differenciálódás a politikai tevékenységekben, a vezetők és a vezetettek szerepeiben és a hatalommegosztás fejlődésében egyaránt. Szélesebb a politikai jogok elosztása és a politikai hatalom kiterjedése. (Ez a La Palombara féle "terjedelem".) A különböző csoportok potenciálisan aktívan vesznek részt a politikai célok meghatározásában, jelentősen fejlődnek a speciálisan politikai és adminisztratív csoportok, különösen a pártpolitikai csoportok. Gyöngülnek a legitimáció tradicionális, örökletes mintái, egyre inkább intézményesül a hatalomgyakorlás jogáért és a vezető pozíciók betöltéséért folyó verseny. A politikai rendszer szabályai artikulálják a rendszer szándékait és céljait, míg a nem-politikai tényezők (gazdaságiak, kulturálisak, szociálisak, szervezetiak stb.) adják a "szabadon áramló erőforrásokat" (ezeket a politikai rendszernek a cél-eléréshez mobilizálnia kell) és az erőt (amit be kell csatornázni a politikai rendszerbe az "autoritatív" döntéshozáshoz). Ezek a vonások különböző mértékben és különböző kombinációkban léteznek a "modern" politikai rendszer négy típusában.

Eisenstadt megjegyzi, hogy jelenleg sok politikai rendszerben, vagy pontosabban társadalomban csökken a különbség a vezetők céljai és a vezetettek politikai szándékai között, s ami ezzel együtt jár: olyan politikai intézmény típusok fejlődtek ki, amelyeknek célja a különböző csoportok társadalmi és politikai akaratának figyelembevétele és beépítése a nagypolitika célrendszerébe. A formális legitimációs szándék, hogy a politika képviselje az eltérő csoportok értékeit és szándékait. Véleménye szerint a politikai és egyéb intézmények növekvő összekapcsolódása és a csoportok politikai elnyelése totalitarizmushoz vezethet. Ez a modell nem csak a fejlődő országokra vonatkozhat, hanem azokra a fejlett társadalmakra is, ahol a kollektívizmus és a szocializmus preferált értékké váltak. Később még visszatérünk erre a kérdésre.¹⁶ Eisenstadtnak a politikai rendszerekre vonatkozó részletes elemzését szintén elővesszük majd, mert hozzásegít Easton, Mitchell és Almond "politikai rendszer" fogalmának megértéséhez. (Lásd alább a 4. fejezet.)*

*Az említett fejezet terjedelmi okok miatt nem került be a válogatásba (a szerkesztők).

VI. Rendszer-legitimációs osztályozások

Iránról szóló tanulmányának bevezetésében más fogalmi keretet és megközelítést dolgozott ki Binder¹⁷, mind a politikai rendszerek tipológiáját, mind tényleges működésüket illetően. Itt most az előbbivel foglalkozunk csak a Binder-féle elemzésből. Ez magában foglalja mind Weber ideáltípusait, mind az aprólékosabb modell-változó analízist. Binder a rendszerek három nagy típusát különbözteti meg: a tradicionálist, a konvencionálist és a racionálist.

Az első nagyon szorosan követi Weber tradicionális ideáltípusát. Ezekben a rendszerekben patriarchális vezetés, a kormányzás művészetének vallásos igazolása, az isteni mindenhatóságba vetett hit, a tudomány-előtti gondolkodás jellemző. A létező társadalmi rend eleve elrendeltnek látszik és gyökerei a messzi múltba nyúlnak vissza. Az uralkodó egyedül Istennek felelős, s ha netán "istentelenül" cselekszik, ez vagy lázadáshoz vagy az állapotok "büntetesként" való elfogadásához vezet. Lehetnek egymással szemben álló hatalmi központok a rendszeren belül, de ezek egyike sem keres új legitimációs formát.

Az előforduló konfliktusok "benne foglaltaknak" a tekintély, a tanácskozások, a személyes, szerződéses megállapodások megfelelő formáiban (gondoljunk a középkori Anglia gyakori "charta megerősítéseire"), valamint a rangok, díjak, házasságok hálójában. Az egyének és csoportok a lobbyzást, kapcsolatok keresését és hasonló eszközöket igyekeznek használni céljuk elérésében. A döntéshozói folyamatba tanácsadói szerep vagy az adminisztratív testületekben viselt tagság révén kapcsolódhatnak be. A rendszer fenntartása majdnem teljesen vallási ceremóniákon nyugszik. Egy későbbi szakaszban azonban ehhez hozzákapcsolódhatnak iránnyítót és nem döntéshozói) ceremóniák is. Ahol ezek a mechanizmusok kudarcot vallanak, tiltakozásra, bojkottra, munka- és szolgálat-leállásokra lehet számítani. Meg kell azonban jegyezni, hogy ezeket a jelenségeket a vezetők is inspirálhatják annak érdekében, hogy megrémísszék politikai ellenfeleiket, s elhitessék velük, hogy a "nép" velük, a vezetőkkel tart.

A kapcsolatok, kölcsönhatások modelljei diffúzak, a rokonsági viszonyok hangsúlyosak. A pártok és választások, ahol egyáltalán léteznek, a valláshoz kapcsolódnak. A hatalom és tekintély részben a karizmán nyugszik (amely, ahogy láttuk, "feltételező", "betudó" pozíciókat takar), az ellenzék a palotaforradalmak, bérgyilkosságok és államcsínyek keretei közé kényszerül. A döntéseket elsősorban a "személyi hatalom" és nem a konvencionális mechanizmusok befolyásolják. A pártok rövid életűek és szorosan kapcsolódnak különféle érdekcsoportokhoz, vagy éppenséggel azokból állnak, és a hatalmi viszonyokon belül felszabdalt és részekre bontott struktúrákkal találkozunk. Domináns vonat-

koztatási csoportoknak az elsődleges csoportokat, etnikai közösségeket és demográfiai rétegeket tekinthetjük. A struktúrákat átjárja a patriarchális vezetés, s az elit köreiből gyakran szerepet kap a - nem piaci, hanem bazári - alku. Csak kevés speciális társulási csoport létezik, és a bürokráciában, a hadseregben, valamint a papság soraiban partikuláris, "feltételező" szerep-orientációk figyelhetők meg. Az ilyen rendszer Binder megfogalmazása szerint a "semleges egyensúly" állapotában van, s csak lényegtelen változások jellemzik.

Binder tipológiája különbséget tesz a k o n v e n - c i o n á l i s és a racionális rendszerek között (bár mindkét csoportnak sok vonása benne foglaltatik az ortodoxabban definiált "racionális-legális" rendszerben). A következőkben az előbbi írjuk le, amely "működő alkotmányos demokrácia". Megállapítható, hogy Binder álláspontja szerint, - ami követi Arisztotelész politika-felfogását és sok más politológus nézeteit is - az alkotmányosság "a demokrácia gyakorlati változata". Ez a módosulás "nem-demokratikus" irányban történik, a rendszer működtetése érdekében, bár elvileg igazolhatók a "demokratikus" érvek nyomán lefektetett intézményes korlátok. Binder szerint az intolerancia a felvilágosodás korának öröksége, és az "ideális" demokrácia legalább annyira ideologikus, éretlen és autoritárius, mint maga a marxizmus. Álláspontja, hogy a "demokraták" a Középkorban és más hasonló területeken igazodtak a demokrácia iránti felfogásához a populista felhangokkal egyetemben¹⁸, s valószínűleg ebből eredeztethető az autoritárius-egypárti, olykor kommunista rendszerek felbukkanása. A nyugati demokráciák viszont elfogadják egyfajta "bizonytalanságot", az "ideális" minták hiányát, amit talán úgy is fogalmazhatnánk, hogy nem hajlamosak az "alapelveket" logikus végkövetkeztésükig elvinni. Van néhány összehasonlítás e rendszerek, valamint az Almond és Verba által leírt polgári kultúra között.

A konvencionális rendszerek hatalmi viszonyainak modellje cseppfolyós; a változásra általában kedvezően tekintenek. Bevetett procedúrák léteznek az új vagy megváltozott hatalmi viszonyok legitimitációjára. Alapvető a konszenzus a végső értékeket illetően, melyeket gyakran csak nagy vonalakban definiálnak, nem adják meg részletes tartalmukat vagy konkrét esetekben való realizálásuk módját. Nagy toleranciát mutatnak az önérdék megvalósítása és a normáktól való eltérések iránt. A szabadságot lényegében politikai kategóriákkal határozzák meg, a törvények csupán ideiglenes kompromisszumok. A társadalom pluralista, ami erősíti a tisztán politikai ellenőrzéseket és egyensúlyokat; a hatalom és befolyás megosztása poliarchikus. Ezek a rendszerek céljaikat és a célok eléréséhez szükséges eszközöket a törvényhozás és az adminisztráció (kormányzás) szokásos útjain határozzák meg, de nagyobb hangsúly van a tanácskozáson, egyeztetésen, fő-

leg az érdekcsoportok esetében, bár az "általános" kérdéseket felvető választások mérséklék a csoportok befolyását.

A r a c i o n á l i s rendszer (amely, hangsúlyozzuk: sem Weber racionális-legális rendszerével, sem Almond és Verba polgári kultúrájával nem azonos) abszolút igazságokra törekszik és elveti a kompromisszumot. Hierarchikusan szervezett, és az adminisztratív szabályozások szigorúan ellenőrzik, irányítják a rendszeren belüli összes szervezetet. Mind a racionális, mind a tradicionális rendszer tartalmazhatja a konvencionális rendszer elemeit. Az előbbieket gyakran elsajátítják a konvencionális rendszerek olyan kellékeiket, mint a választások, kormányok, törvényhozó testületek, centralizált jogszolgáltatás. Ugyanakkor a konvencionális rendszerek fenntarthatnak bizonyos tradicionális mítoszokat. A racionális rendszerek gyakran szavakban teljesítik a demokratikus eszményeket. A "népi demokráciák" valójában azt állítják, hogy a legmegfelelőbbben eleget tesznek azoknak. E rendszerek bírálója joggal állíthatja, hogy e szavak jelentik a kárpótlást a cselekedetekért. Végül megtalálható a tradicionális és a racionális keveréke is, amit Binder például Irán esetében vél fölfedezni. A tradíció úgy racionalizálódik, hogy az arisztokrácia egy személyes legitímációs forrásnak alávett, ami önmagában egy logikusan felépített értékrenddel azonosul.

A kevert rendszerekben zavarok és konfliktusok léphetnek fel a rendszer legitímációját illetően. Ha a legitimitás nincs összhangban a hatalmi viszonyokkal, az adminisztratív kiegészítéseknek nagyon hatékonyak kell lenniük. Ez a hatékonyság (bármilyen módon biztosított is, - mondjuk erőszakkal) életbe vágóan fontos, ha messzire mutató változások kerülnek bevezetésre a rendszerben.

Binder distinkciót tesz a "fejlett" és a "fejletlen" rendszerek között is, ami véleménye szerint átszeli az előbbieken említett háromágú és kevert rendszerekkel kiegészített osztályozását. Álláspontja az, hogy normális esetben kapcsolódás van a tradicionalitás és a fejletlenség, illetve a konvencionális vagy racionalitás és a fejlettség között. A modernség és a fejlettség különböző mutatóira hivatkozva (például műveltség és iparosodottság, ahogy Lipset és Coleman használja ezeket, lásd a későbbiekben, a VI. fejezetben)* Binder rámutat arra - egyébként La Palombarával összhangban -, hogy a politikai fejlettségnek kapcsolódnia kell a növekedésnek a politikai rendszer összetevőire gyakorolt hatásához. E hatások közül fontosnak tekinti azt a tényt, hogy a hatalmi viszonyok gyakrabban jelentkeznek legitímációs problémaként (vagyis a politikai rendszerbe becsatornázódnak) és ritkábban maradnak kívül a politikai

*Az említett fejezet nem került be terjedelmi okok miatt a válogatásba (a szerkesztők).

szférán; valamint azt, hogy kevesebb, de pontosabban körvo-
nalazott legitimációs forma alakul ki. Az intézményes cso-
portok, - mint mondjuk a bürokrácia - nagyobb szakértelmet
fejleszt ki, és új csoportok, valamint új információs csa-
tornák keletkeznek. A politikai rendszer meghatározása
szempontjából alapvető fontosságú azoknak a feltételeknek,
körülményeknek vizsgálata, melyekben a demokráciára való
átmenet bekövetkezhet, s úgy tűnik, ez a gazdasági és tár-
sadalmi modernizáció folyamatából bontakozhat ki.

Ebben a vonatkozásban először is a környezet fontossá-
gát kell kiemelnünk, beleértve főleg a társadalmi környeze-
tet, mint a változás okát. Ez olyan tényezőket foglalhat ma-
gában, mint a nemzetközi helyzetben vagy a "gyarmati helyzet-
ben" bekövetkező változások. Ezen kívül megemlítendő a
"normális rendszer-excentricitás". Ez arra vonatkozik, hogy
a legitimáció szükségképpen eltér azoktól a tényleges hatal-
mi viszonyoktól, melyeknek legitimálására szolgálna; ezek az
eltérések a hatalmi viszonyok változásából adódnak. Harma-
dikként pedig, a rendszerjellegű változás következhet a
rendszerfenntartó tevékenység diszfunkcionalitásából is,
ami szintén legitimációs zavarra vezet. Ahol a kormányzat
egy szűk elitnek felelős, amely hatékony ellenőrzést gyako-
rol a hadsereg, a bürokrácia és egyéb csoportok fölött, és
valamilyen oknál fogva változás történik egy demokratikusabb
rendszer irányába, akkor - egy karizmatikus intermezzo lététől
vagy hiányától függetlenül - három dologra van szükség
a kudarc elkerülése végett. Először is az új szerepek szo-
cializációjára, melyek megfelelnek és alkalmasak az új funk-
ciókra, illetve azok betöltésének új folyamataira. Második-
ként, tényleges gyakorlat kell a demokratikus intézmények
működtetésében, kapcsolódva a képviselői kormányzáshoz és
a nyomáspolitikához. És harmadsorban, szükség van intézményi
hatékonyságra; az új intézményeknek nem csak a kívánt normák-
kal összhangban, hanem kielégítő eredménnyel is kell működ-
niük. A demokráciára való áttérés attól függ, hogy a kato-
nai és bürokratikus elit mennyire képes és hajlandó dönteni,
tudatosan és racionálisan megalapítani és kidolgozni bizo-
nyos demokratikus intézményeket.¹⁹ Erről az átmenetről elmé-
letileg és fogalmilag alaposabban kidolgozott keretet ol-
vashatnak a bünderi politikai rendszer meghatározásról és
leírásról szóló részben (lásd 177-81. old.).*

Itt csak azt tesszük hozzá, hogy a fenti érvelés egy-
aránt érvényes a forradalmi és a tradicionális-racionális
kevert rendszerekre (az utóbbira példa Irán). Lipset állás-
pontja szerint viszont a demokratikus intézmények könnyeb-
ben fenntarthatók ott, ahol megvannak a tradicionális legi-
timáció elemei. Ez a gondolat tűnik fel Almond és Verba ér-

*Az említett oldalak nem kerültek be terjedelmi okok miatt
a válogatásba (a szerkesztők).

velésében is a polgári kultúrával kapcsolatban. Lerner szerint²⁰ a modernizáció elvezet a "jelenkori résztvevői társadalomhoz", vagyis a "fejlett politikai rendszerhez". De ez a rendszer, ahogy La Palombara és mások állítják, nem szükségképpen demokratikus. Ugyanakkor kétséges, hogy napjaink átmeneti rendszereiben, a "totalitárius" irányítás eszközei inkább meglennének, mint az isteni-jogú monarchiákban vagy a felvilágosult despotizmus körülményei között. Lerner érvelésének másik eleme, hogy a gazdasági fejlődésnek meg kell előznie a politikai fejlődést, hacsak az igazgatás nem képes párhuzamosan megvalósítani mind a gazdasági, mind a politikai fejlesztési feladatokat. Ha az utóbbi (tehát a politikai) elszalad a gazdasági fejlesztés és az igazgatási teljesítmény mellett, bekövetkezik a demokratikus rendszer összeomlása, mert a cél-elérésben nem képes kielégítő eredményeket produkálni.

VII. Egy egyszerű-tipológia

A "Fejlődő területek politikája" című művéhez írt bevezetőjében Almond a Shils-nél²¹ található osztályozást alkalmazza a nem-nyugati világ új államainak politikai rendszereire. Ez a klasszifikáció önmagában is érdeklődésre tarthat számot mint politikai rendszer-tipológia, de azért is, mert mindegyik típus egy sajátos kormányzati struktúrát jelöl, amely nem csupán az új államok rendszereire alkalmazható. Ebben a részben ezt a tipológiát tekintjük át; a részletes strukturális vonásokkal akkor foglalkozunk majd, amikor Almond-nak a politikai rendszerről és annak funkcióról szóló elemzését vizsgáljuk.

Megállapítottuk, hogy bár Shils elsősorban az új államok politikai fejlődésének lehetséges alternatíváit tartja szem előtt, típusai felhasználhatók az ő s s z e s politikai rendszer összehasonlítására. Ez más okok mellett annak is betudható, hogy az új államok elitjei a létező kortárs modern államok modelljeit, mintáit látják maguk előtt. Saját ideológiájuk és a kortársi világ struktúrái is abba az irányba nyomják őket, hogy társadalmuk modern állammá történő átalakítását e minták alapján tegyék. A felépítendő rendszerek ezért alaposan hasonlíthatnak más fennálló rendszerekre. A fejlődés különböző szakaszain álló új rendszerek ezért nem csupán elméletben hasonlíthatók a létező modellekhez az új elitek által; hanem a valóságban és empirikusan a politikai szociológusok és politológusok által is.

Először néhány általános pontot tekintünk át. A teljesítmény és a "földi megvalósulás" hírével figyelmet keltő domináns modell az a rendszer, amelyben polgári kormányzás uralkodik, képviselői intézmények és közszabadságok eszköztárával - vagyis a modern demokrácia. Az új államok létüket egyrészt ezzel a modellel kezdik, bár jelentős különbségekkel aszerint, hogy mondjuk Nagy-Britannia vagy Franciaor-

szág égisze alatt érték el szuverenitásukat. Ettől csak sürgető kényszerérzésből térnek el, igaz ezután "ideológiaiilag" igazolják a divergenciát vagy éppen empirikusabb magyarázatokat keresnek, mondjuk a társadalmi struktúra alapján. Az alternatívák átfogják az oligarchiát, - polgárit, katonait vagy kevertet; a tradicionális rendet, - monarchiust, abszolutisztikust vagy feudálist; és a modern teokráciát. Megtalálhatók diktatorikus kommunista rezsimek is, - olyan változatosságban, mint a Szovjetunió, Kína, Jugoszlávia és Lengyelország. De a modelltől való szándékos eltérés leginkább az oligarchia formáját őrli - beleértve a kommunista oligarchiát is. Az egyéb alternatívák inkább folytatódó, pre-demokratikus rendszerek, amelyek ha részben is, de fenntarthatók vagy újra éleszthetők a demokrácia relevanciáját illető kételyek révén, de amelyeket ritkán lehet teljesen átalakítani, miután a demokrácia parancsoló szükségét felismerték. Ezek a rendszerek - az oligarchiához hasonlóan, mely bizonyos feltételek esetén kerül alkalmazásra - azt hirdetik, hogy szándékaik "alapvetően modernnek és demokratikusak".

Említettük már, hogy az új államok útjukat rendszerint a "nyugati" típusú demokratikus modell nyomán kezdték. Elitjeik természetesen nem tanulmányozták alaposan a különböző rendszereket; a felettük uralkodó gyarmati hatalmat ismerik legjobban. Önkormányzati igényeik egy ilyen rendszer formáját jelentik. A ceyloni miniszterek például elutasították az 1928-46 között fennálló londoni "grófsági tanácsi" típusú rendszer alkalmazását, és teljes felelősségű kabinetkormányzást követeltek a westminsteri modell szerint. (Persze igaz, hogy közülük néhányan, így a néhai Bandaranaike is, kifejezték kétségeiket ennek ceyloni alkalmazhatósága és alkalmazása felől.) Általánosságban mégis az mondható, hogy a gyarmati elitek ragaszkodtak a teljes westminsteri szisztémához. Természetesen néhány vezetőjük, így Nyerere elnök is, kételkedett a modell néhány vonásában, mint mondjuk a formális ellenzékben és a nem-politikus államigazgatásban. Ha nehéznek tűnik a "modernizáció" mindent elhomályosító célját demokratikus rendszerben megvalósítani, ezek az elitek készen állnak, hogy az oligarchia lényegi elemeit is bevezessék rezsimükbe, amely hajlandóságot csak erősítik a szocialista célok, valamint a kommunista modell (kevésbé érett) példája. Ilyen körülmények és sokasodó problémák között olyan rendszer-típusok körvonalazhatók, melyek "fanatikus kergetett ideálok és a kikerülhetetlen szükség öszszejátszásának eredményeképpen alakulnak ki". De e típusok mindegyike, akár pozitív, akár negatív értelemben - kapcsolódnak az előbbieken leírt "polgári rendszerekhez". A modell adaptációi tartalmazzák "a tradicionális rendnek tett engedményeket, a tradicionalitás modernizálását visszautasítókkal szemben az oligarchikus tendenciák erősödését, és olyan új intézményi alakulatokat, melyeken keresztül a li-

berális és demokratikus szándékok eddig ismeretlen kifejeződései formát nyerhetnek." A következőkben részletesen megvizsgáljuk Shils mindegyik modelljét.

A politikai demokrácia képviselői intézményeken és közszabadságokon keresztül érvényesülő polgári kormányzás. Összetevői a következők: először is az általános (felnőtt vagy férfi) választójog alapján, ismétlődő rendszerességgel választott törvényhozó testület, jogosítványokkal arra, hogy egyéni tagok, bizottságok vagy a végrehajtás vezetőinek javaslatára törvénykezést kezdeményezzen, illetve beiktassa vagy elvesse a végrehajtás törvényi kezdeményezéseit. A végrehajtás kézbe tartását biztosítja a vita, az ellenőrzés és a pénzügyi vonatkozások feletti hatalom. (Természetesen ez idealizált modell. Az "elhajlásokra", különösen a törvényhozás-végrehajtás angliai viszonyát illetően, lásd a szerző könyvét: *Parliament and the Legislative*, Routledge and Kegan Paul, 1965.) A végrehajtás egy hierarchikusan szervezett nem-politikus bürokrácián keresztül viszi végbe politikáját, amely bürokrácia felelős politikai előljáróinak és azokon keresztül a törvényhozásnak.

A törvényhozás jelöltjei rendszerint versengő politikai pártok tagjai, és a helyek abszolút többségét (vagy jó koalíciós pozíciót) elnyerő párt uralja a törvényhozást, melynek vezetői egyben tagjai is. (Természetesen itt is lehetnek változatok, mint mondjuk az elnöki modell.) A végrehajtás és törvényhozás tevékenységét rendszeresen kritikailag értékeli a szabad választások és folyamatosan a közvélemény független szervei. A törvényhozáson belül garantáltak az ellenzék és kisebbség jogai, a kormányok szabályozott választási procedurákkal cserélhetők. Ezen kívül független jogszolgáltatás létezik, melynek feladata az állampolgárok jogainak védelme részben a kormányzattal, részben más állampolgárokkal szemben. Lehet írott vagy nem írott alkotmány; mindkét esetben a végrehajtás, törvényhozás, államigazgatás, hadsereg, rendőrség és bíróság kapcsolatait érintő hagyományok és konvenciók jól ismertek és általánosan elfogadottak.

E jól ismert politikai rendszer-fajta sztereotíp intézményi leírásánál jóval fontosabbak azok az előfeltételek, melyek a rendszerhez nélkülözhetetlenek, és melyeket Shils megkísérel összefoglalni. Először is az uralkodó elit stabilitására, koherenciájára, hatékonyságára és befolyásosságára van szükség. A kormánynak elegendő támogatást kell kapnia, hogy érezze politikája valószínű elfogadottságát és eredményes megvalósulását. A hatalom nagyrészt e politika meghirdetésének és végrehajtásának racionális hatékonyságán múlik. A koherencia nagyon fontos a két szembenálló párt vagy csoport között is; kölcsönös és lényegi bizalomra van szükség ebben a kapcsolatban. A politikai vezetőknek képviselői intézményekhez kell kapcsolódnuk, s érezniük kell, hogy felelősséggel tartoznak megválasztóiknak. Az elit legitimitását a népesség lényegi hányadának el kell fogadnia,

különösen a politikailag tudatos résznek. Ennek alapja részben a kompetencia, részben az integritás. Nem szabad, hogy a "külső párt" vagy annak bürokráciája a parlamentet, illetve a parlamenti pártot pusztá szócsövévé változtassa. A felelősséget a parlament, a rendszer "gravitációs centruma" hordozza.

Másodikként szükséges egy viszonylag koherens és felelősségteljes ellenzék, amelyet a politikai rendszer szükséges részeként ismernek el. Kritikájának nem rombolóknak, hanem építőnek kell lennie, és minden konspiratív vagy egyeduralmi módszert el kell utasítania. Ahol túlnyomóan egyetlen párt irányít, Shils véleménye szerint a többségi párt szakításának lehetőségét a parlamentben nem szabad megengedni. A többségnek és az ellenzéknek hatékony blokkot kell alkotnia mind a "tradicionalista", mind a "progresszívista" szélsőségekkel szemben. E követelmény fontosságát húzza alá a centrum-koalíció fenntartásának nehézsége a francia Negyedik Köztársaságban vagy napjainkban Olaszországban.

Harmadikként szükség van a hatalom megfelelő gépezetére, amely magában foglalja a jól képzett és szervezett államigazgatást, amely politikai orientációjában közömbös, bármely alkotmányos kormányzathoz hűséges, de elég független ahhoz, hogy szilárd és objektív tanácsokat adjon, melyeket a politikusok is készséggel hajlandók figyelembe venni. Természetes viszont, hogy az államigazgatás nem veheti semmibe a politikusokat. Azt szokták mondani, hogy az az állami hivatalnok, aki nem jön ki a politikusokkal, nem számíthat előléptetésre, de nem is érdemli meg. Talán említeni sem kellene, hogy a korrupció-mentesség mennyire alapvető. Mint a gépezet részét, csak röviden említjük a jogi szabályok megőrzésének szükségességét, így a független bírászkodást. Az is fontos, hogy bár szükség van hatékony rendőri erőre, megbízható katonaságra, valamint a törvény és rend más szerveire, ezeknek mind el kell fogadniuk a fennálló politikai hatalom elsőbbségét.

Negyedikként létezniük kell a közvélemény önálló és önfenntartó intézményeinek, - sajtónak, állampolgári és érdekvédelmi egyesüléseknek, szakmai testületeknek, szakszervezeteknek és helyi kormányzati testületeknek, melyek behatolnak az ország minden körzetébe és osztályába. Nem csupán kormányzati forrásból származhat információ; szükség van a szólás és egyesülés szabadságára. Shils véleménye szerint nélkülözhetetlen a "modern polgári értelmiség" is, valamint a néesség politikailag racionálisan érdeklődő része, amely "elsősorban középosztályi, de tartalmazhat paraszti és munkás-elemeket is". Az önkéntes privát egyesületek átfogó hálójára van szükség, de egyik sem válhat olyan hatalmassá, hogy kihívja a társadalom többi részét. Így a "döntés és a hatalom olyan infrastruktúrája teremtődik meg, amely csökkenteni képes az állam által gyakorolt hatalmat és a hozott döntéseket", és amely ellenőrizni képes "a polgári kormányzásra, a képviselői intézményekre és a közsabadságokra nézve kedvezőtlen politizációs tendenciákat".

Végül pedig "a folytonosság nagyon fontos a polgári rend szempontjából". A szenvedélyes konfliktusokat keltő megoldatlan problémák sértik a politikai demokráciát; olyan válságokat teremtenek, melyek szükségállapotot idézhetnek elő, a rendszer lényegét alkotó garanciák felfüggesztését. Szükség van közösségi érzésre, a közügyek iránti megfelelő érdeklődésre, a fennálló politikai rend legitimitációjának általános elfogadására, az állampolgárok részéről jogaik és kötelességeik egyforma tiszteletére és az intézményeket, értékeket és szabályokat illető konszenzusra. Mindez együtt alkotja Shils "politikai társadalom" fogalmát, azt, amelyben a "politikai államiság" és a "társadalom" határai megközelítően egybeesnek abban az értelemben, hogy a társadalom egyik része sem rekesztődik ki a "politikából". (De nem abban az értelemben, hogy ne lenne határ a politikai alrendszer és a társadalom között (lásd alábbiakban, IV. fejezet.))*

Természetesen egyetlen létező társadalom sem teljesíti a politikai demokrácia rendszerének folyamatos és hatékony működtetésére vonatkozó összes feltételt. De az új államokban az előfeltételektől való távolság még nagyobb. Shils például rámutat, hogy Indiában csak a politikai vezetés és néhány publicista kiemelkedő tulajdonságai, valamint a tényleg hatékony államigazgatás és a tisztí testületek polgári tudata révén tartható a rendszer viszonylag közel a politikai demokráciához, szemben a kulturális, gazdasági és politikai örökség jelentette akadályokkal. Más új államokban a törzs, a vallás, a nyelv és a helyi hierarchikus hagyományok akadályozzák a "polgári" rend kialakulását. Shils szerint Nigéria és Malájföld politikai társadalomként való hiányosságaiért megfelelő egyensúlyokkal rendelkeznek, bár mindkettőt illetően alapos kétségek merültek fel 1964-65 folyamán. Irakban, Indonéziában és Szudánban hiányzik az elitek belső szolidaritása, nem csupán a pártok között, hanem a pártokon és klikkeken belül is. Az ellenzék makacs és frakciózó, következképpen a kormányok türelmetlenek. Almond viszont Japánt, Chilét és Izraelt is beleveszi a politikai demokráciákról összeállított listájába. A legtöbb esetben azonban a modernizációs feladatok, az elitek kétségei és ambivalenciája és a közvélemény szűk volta a hatalom nagyobb mértékű koncentrációját idézték elő, mint amennyivel egy politikai demokrácia számolna.

Gyámkodó demokráciák ott találhatók, ahol az elit, bár felismerte a politikai demokráciával járó nehézségeket, mégis, ha lehetséges, fenn akarja tartani intézményeit, bár módosítja azokat a hatékony és stabil kormányzat, valamint a gazdasági és társadalmi modernizáció érdekében. Egyes

*Az említett fejezet nem került be a válogatásba terjedelmi okok miatt (a szerkesztők).

esetekben odáig megy, hogy sokkal erősebb végrehajtó hatalmat hoz létre és jelentősen csökkenti a törvényhozás, valamint a politikai pártok szerepét, miközben megőrzi a jogi szabályozást és az alapvető polgári szabadságjogokat. De a képviseleti intézmények és a közvélemény szabad kifejeződésének korlátozása mellett is igyekszik a rendszer többé-kevésbé demokratikus működését biztosítani, az erős végrehajtói irányítás és a felülről jövő állandó nyomás révén. Indonézia "irányított demokráciája" drasztikus kísérlet arra, hogy a politikai életet egy szűk elitre korlátozzák - miközben megőrzi a parlamenti formákat, igaz: ez utóbbiak folyamatos leépülésével terhelten. Burmában 1958 után a hadsereg a gyámkodó demokráciához hasonló rendszert próbált fenntartani, bár a régi rendszer restaurációs kísérlete után volt még egy váltás. Ceylon megőrizte a parlamenti formákat, és még választásokat is tartott 1965-ben, majdnem 20 évvel a függetlenség elnyerése után, bár szükségesnek érezte, hogy jelentősen korlátozza a sajtó- és közszabadságokat. Almond ebbe a kategóriába sorolta Ghanát is, annak ellenére, hogy ma már inkább a következő csoportba, a modernizáló oligarchiák sorába tartozónak ítélném. A gyámkodó demokrácia autoritáriusabb, mint a politikai demokrácia. Olyan embereket vonz, akik a demokrácia iránti hitben lettek nevelve és akik kötődnek a demokratikus intézményekhez, de kevésbé bíznak abban, hogy népük képes adott állapotban a demokrácia tényleges működtetésére. Előfordulhat, hogy a rendszer megőrzi a politikai demokrácia intézményeinek nagy részét, vagy akár többségét is, de az adaptáció során a végrehajtó szervezet nagyobb hatalma, túlsúlya irányában hajt végre változtatást. A végrehajtás és a pártok szorosabb kapcsolatba kerülnek, a fegyelmet mind az államban, mind a pártokban erős személyiségek biztosítják. A parlament hatalma és befolyása kisebb, mivel vagy a végrehajtó testület vagy valamely párt uralja. Az ellenzéket háttérbe szorítják vagy teljesen elnyomják. Valószínű a sajtó korlátozása és az információknak a kormányzat által ellenőrzött tömegkommunikációs eszközök befolyása alatt tartása. De a jogi szabályozást, legalábbis, ami a független bíráskodást illeti, jórészt megőrzi. (E jellemző hiánya alapján tűnik leginkább úgy, hogy Ghana már nem ebbe a kategóriába tartozik.) A szólás, az egyesülés és gyülekezés szabadsága viszont korántsem teljes.

E rendszernek számos előfeltétele van, melyeket nem könnyű teljesíteni. A politikai demokráciákhoz hasonlóan az elitnek itt is befolyásosnak, vagyis stabilnak, kompetensnek és belsőleg egységesnek kell lennie. E tulajdonságok hiányában még a gyámkodó demokrácia "proto-demokratikus" vonásai is nagy valószínűséggel eltűnnek. A siker - különösen a modernizáció terén - fontos alapja a legitimitásnak; hasonlóképpen a feddhetetlenség, - ezért találhatóunk puritán attitűdöket az uralkodó körökben, melyek nem jellemzők a politikai demokráciákra. Ghana és Nigéria

ebben a vonatkozásban ellenpéldát jelentenek. Az elitnek szilárdan kézben kell tartani az egész gépezetet és az őt támogató szervezeteket. A gyámkodó demokrácia fegyelmezettebb és stabilabb rendszert akar létrehozni, mint amilyen az új államok adott gazdasági és társadalmi feltételei között lehetséges. Ha a lényegi feladatában kudarcot látszik szenvedni, gyorsan oligarchikusabbá válik, mielőtt a rendszer teljesen romba dőlne. De e szakaszban is az elit továbbra is kötődik a demokrácia eszméjéhez, és hajlandó bizonyos hatalomról lemondani, ha a társadalom demokratikus képességeit növekedni látja.

Az elit ugyanakkor a minimumra igyekszik csökkenteni a konszenzus elérése során az erőszakos eszközöket. Az ellenzékét nem szabad "páriaként, mániákusként vagy ellenségként" kezelni, és legalább az ellenzék lehetőségét el kell ismerni. Az ellenzék viszont a maga részéről nem folyamodhat romboláshoz és felforgatáshoz akkor sem, ha nem sok esélyt lát hatalomra kerülésére. A siker további feltétele a kompetens államigazgatás megléte, amely - akárcsak a politikai demokráciában - lojális a végrehajtáshoz, de nem utasítja el egy új elit esetleges előtérbe kerülésének lehetőségét, ha a gyámkodó demokrácia végül politikai demokráciává válik. Hatékony parlamenti és a nyilvánosság felől érkező kritika hiányában lényegében a közszolgálat feladatává válik a szenvedélymentes és jól-tájékozottságon alapuló bírálat. Ugyanakkor az igazgatásnak mégis a politikai végrehajtó szervek ellenőrzése alatt kell maradnia, és nem lehet mentes a törvényi, jogi korlátoktól. Valójában a gyámkodó demokráciában elsőrendű a jog nevelői szerepe. A politikai demokráciához hasonlóan a hadseregnek és a rendőrségnek szilárdan a civil politikai elit irányítása alatt kell állnia.

A politikai és a gyámkodó demokrácia között az egyik leglényegesebb különbség, hogy az utóbbiban hiányzik az erős közvélemény, valamint nincsenek magán-és önkéntes társulások, szövetségek. Mégis a rendszernek bátorítania kell a művelődést, a gondolkodást, az új törekvéseket, és fogékonyak kell lennie az erőteljes közvélemény felbukkanásának első jeleire. Tulajdonképpen ez bizonyítja a gyámkodó demokrácia jóhiszeműségét.

A rendszer nyilvánvalóan feltételezi a mérsékelt "civil" népszerűséget és az általános hajlandóságot a fennálló hatalom legitimitásának elismerésére. Viszont az apátia, csakúgy, mint a lázadó szellem - a rendszer oligarhizálódását okozhatja. Shils valójában odáig megy, hogy felteszi a kérdést: "egyáltalán lehetséges alternatíva-e a gyámkodó demokrácia" az új államokban? Indiában az elit tényleg annak szentelte magát, hogy a demokratikus politikai államiság alapelvei jól megvalósítsák a gyámkodás funkcióit is. De csak Burma, Libanon, Törökország és Szudán példázza, hogy a politikai demokrácia visszaállítható, s természetesen az ilyen rendszer-fordulat sem mindig tartós. Szinte lehetet-

len megítélni, hogy például Szenegál vagy Elefántcsontpart milyen mértékben gyámkodó demokrácia vagy esetleg modernizáló oligarchia a demokratikus intézményi álarc alatt. Mali és Guinea biztosan nem az előző csoportba tartoznak. "Eddigi tapasztalataink azt a véleményt támasztják alá, hogy a politikai demokrácia intézményeinek működése útjába gördített akadályok és korlátozások nem könnyítik meg az úton való visszafordulást."

Modernizáló oligarchiák olyan körülmények között alakulnak ki, ahol a politikai állam és a társadalom közti szakadék, valamint a tradicionális társadalom "reakciós tömegeitől" való félelem a hatalom stabilitását valamilyen oligarchikus formában véli láttatni, még azok szemében is, akik pedig inkább a parlamenti demokrácia felé hajlanának, de felismerik, hogy ettől a lehetőségtől társadalmuk nagyon messze áll. A képviselői intézmények túlságosan labilisnak tűnnek, illetve túlságosan alkalmasnak arra, hogy rajtuk keresztül a tradicionális elemek megkérdőjelezzék a modernizációt, vagy arra, hogy kiszolgálják a változás ütemét felgyorsítani akaró politikusokat, katonákat vagy értelmiségieket. Szudánban, Irakban, Egyiptomban, Pakisztánban, bizonyos elemeket tekintve Indonéziában, Ceylonban, sőt Indiában is, de mondhatjuk, hogy a legtöbb új afrikai államban "az oligarchiát tartják az egyetlen eszköznek, amely képes racionális és becsületes igazgatással rendelkező modern társadalmat teremteni, és döntő módon előre lépni a társadalmi haladás útján." A "modernség" magában foglalja a közhatalom túlsúlyát különösen ott, ahol nagy a szakadék a politikai állam és a társadalom között és nagy a tradicionális hit és gyakorlat ellensúlya. Az oligarchia az új államok radikális "progresszivistáinak" természetes "elmélete". Bár elméletileg ezt nem, vagy alig fejtik ki, az elit által tapasztalt körülmények nyilvánvaló reakciójának kell ezt tekintenünk.

A rendszer sikere a jól szervezett elitől függ, amely szerkezetében klikk-szerű, viszonylag zárt, és új tagjai vagy tagjelöltjei iránt magas igényeket és figyelmet tanúsít. Ha civil csoportról van szó, szüksége van a katonaság feletti ellenőrzésre; ha katonairól, nélkülözhetetlen számára a civilek támogatása, akiken keresztül igényeit érvényesítheti.²² Minden oligarchia megszünteti a parlamentet, mint autonóm hatalommal rendelkező törvényhozó szervet, és szerepét "panaszkodásra és rábólintásra" redukálja, esetleg tanácsadói funkciókkal egyetemben, de az ellenzékét bizonyosan nem engedélyezi. A politikai pártokat - kivéve az oligarchia támogatásához szükségeseket - vagy törvényesen feloszlatja, vagy erőszakkal zúzza szét.

A modernizáló oligarchiáknak a bürokratikus apparátus kifinomult gépezetére van szükségük. Rendszerint kompromisszumot kötnek a korábbi közigazgatással és a kulcs-pozíciókba új embereket neveznek ki. Még a katonai oligarchiáknak is hasznosítaniuk kell a meglévő bürokratákat. Az ilyen

rendszer természetesen nem tolerálhatja a független jogszolgáltatást, amely éppen az általa felváltani igyekezett "lassú-mozgású" korábbi rezsim része volt. Az olyan társadalomban, ahol lehetetlen a nyílt kritika, mindig fennáll az összeesküvés veszélye. Ezért az oligarchia - stabilitása érdekében - alaposan támaszkodik a rendőrségre és a hadseregre, s ezek mindegyike sokkal jelentősebb "politikai szerepet" viszem a rendszerben, mint akár a politikai, akár a gyámkodó demokráciában.

Hasonlóan a korábban jellemzett két rendszerhez, az elitnek itt is stabilnak, koherensnek és befolyásosnak, hatékonynak kell lennie. Célja a "piszok eltakarítása", s kiemelkedő teljesítményekre kell törekednie akár a gazdaságban, akár a külpolitikában. Az oligarchia egységének bármilyen hiánya előidézheti a "közvélemény" megoszlását, s ez az egyébként diszkreditált politikusokat felbátoríthatja. Az elit hősi színben tűnik fel, olyan szinten él, ahol az egyén átalakul, és valamilyen magasabb cél érdekében áldozatot hoz. A modernizáló oligarchia nem tekinthető "konvencionális zsarnoknak". Jobban hasonlít a 18. század felvilágosult despotájához, de a hatalomhoz kapcsolódó öröklött jog dicsfénye nélkül. Nagyon fontosak a gyakorlati eredmények, mint például földreform, megfelelőbb adózás és hatékonyabb közigazgatás.

Ahogy már megállapítottuk, az ellenzék nem tolerált. Egyszerűen elnyomják és azonosítják a "külső ellenséggel", vagy szándékosan olyan feszültség-csökkentő gazdasági és társadalmi intézkedéseket hoznak, melyek kihúzzák az ellenzék lába alól a talajt. Ugyanakkor a korrupció legkisebb gyanúja sem érheti a hatalmat, különösen a legfelsőbb szinteket. Szigorú ellenőrzést kell gyakorolni a hadsereg és a rendőrség felett, és hatékony ügynöki hálózat szükséges az elégedetlenség központjainak felfedésére és megfelelő "kezelésére". Azokban a rendszerekben, ahol oligarchia az úr, aligha lehet független a jól-informált közvélemény, s ha kis mértékben ki is alakul: erősen irányított, korlátok közé szorított, vagy úgy szervezett, hogy csak erősítse, de ne kérdőjelezze meg semmilyen tekintetben az oligarchiát.

Az elit nem igényel aktív politikai részvételt, vagy ahogy Shils nevezi "civilítást". Ellenben beleegyezést és lelkesültséget vár. Ha a demokrácia valamely eleme megtalálható a rendszerben, az "populista" jellegű, és az oligarchia használja fel a felvonulásokat, demonstrációkat és a rendszer melletti tömegmegmozdulásokat. A modernizáló oligarchia a vélemények homogenitását akarja. Ennek a gyakorlatban az a következménye, hogy a rész- és közösségi azonosulásokat minimálisra csökkentik; amennyire csak lehetséges megszabadulnak a tradicionális kötelekektől és gyakorlattól. Egységes, mobilizált nemzeti akaratot követelnek, s ennek során az értelmiségtől elvárják, hogy szolgálatait a rendszer rendelkezésére bocsássa. Ennek az egységnek az

igazolására állandóan bátorítják és erősítik a nemzeti tudatot, és "heroikus" tetteket követelnek.

A nyilvánvalóan oligarchikus irányba hajló új államok között Pakisztán, Szudán (az 1964-es változásokig), az Egyesült Arab Köztársaság és Irak mind ezt az utat járta be a politikai és gyámkodó demokrácia tökéletlen és labilis formáitól. Ahogy már megállapítottuk, annak is vannak jelei, hogy Ghana szintén ezt az utat követi, nem szólva a legtöbb volt francia-nyugat-afrikai államról. Nem vonható kétségbe, hogy az oligarchikus rendszerek képesek a túlélésre, fennmaradásra akkor is, ha az uralkodó csoportok időről időre változnak is. Vitatható viszont, hogy milyen természetű eredményeket tudnak elérni, elsősorban az, hogy sikerre vezethetnek-e a társadalom modernizálására irányuló törekvéseik, stabilan és hatékonyan tudnak-e kormányozni és lelkes támogatást tartósan fenn tudnak-e tartani. Természetesen számos eset bizonyítja már a siker lehetőségét, például a közlekedés és a kommunikációs hálózat javítása, földbirtok reform, és bizonyos polgári igazgatási modellek. Kétségesebbek ugyanakkor a gazdaság többirésze modernizálásának távlatai, gondoljunk különösen az ipari termelésre. A külföldi (idegen) érdekeltségeket leszámítva, egy erős belső vállalkozói osztály hiányában, az elit többnyire túl nagy mértékben kapcsolódik a tradicionális és konzervatív érdekekhez, s így valószínűleg nem tesz megfelelően radikális lépéseket az új magánvállalkozások bátorítására.

Valószínűbb a kormányzati gépezet hatékony reformja és a közrend biztos fenntartása. De ebben a szférában sem mozgathatók el könnyen a korábbi rendszer maradványai - persze integrálásuk is nehéz - és új feszültségek kerülnek felszínre. Számos bizonyíték van arra, hogy még a katonai oligarchiák is állandó fenyegetésnek és olykor bukásnak vannak kitéve más katonai klikkek vagy kommunista csoportok részéről. Viszont Pakisztán és az Egyesült Arab Köztársaság jelentős mértékű folytonosságot mutat, és felváltásuk, megbuktatásuk sem merült fel komolyan. Ezzel szemben viszont "bár a tradicionális tekintélyek külső hatalmát megtörheti az oligarchia, de nincs szükségképpen korreláció e tény, valamint a hagyományos elitet felváltó modernizáló oligarchikus elit fanatikus elismerése között." Nem tolerálható, bár könnyen el sem nyomható a hatalom szétszórtsága, amely kapcsolódik a partikularizmushoz és a tradicionálizmushoz.

A totalitárius oligarchia lényegében "demokratikus látszatú oligarchia". Összefüggő eszmerendszer legitimálja, amely - mivel értelmiségiek alkották - bizonyos vonzerőt gyakorol az értelmiségre. Ebben a rendszerben egy kicsiny klikk gyakorolja a hatalmat és nem ismeri el semmiféle nyilvános ellenzék legitimációját. Elképzelhetetlen a kompromisszum a vallási közösségekkel, vérségi csoportokkal, de még a helyi tradicionális tekintélyekkel is; uralni akarják az élet minden szféráját és meg akarnak semmisíteni minden, korábban független hatalmi központot. Mostanáig egyetlen új

állam sem vált kommunistává (bár világos, hogy Shils végig csak a kommunista totalitarizmussal foglalkozik), de érték ilyen vádak Guinea, Mali, Zanzibar sőt Ghana politikai rendszerét is. Viszont mindegyik alkalmazott olyan szervezési módszereket, melyek hasonlítanak a kifejezetten kommunista országokbeliekhez, s időnként nehéz megkülönböztetni az új "autoritárius" rendszereket a totalitárius modelltől.

Az ilyen rendszerben erős, fegyelmezett és koherens elitnek kell lennie, amely ráadásul egy belsőleg egységes és történelmi küldetésében hívő pártot kell, hogy alkosson. Rendszerint hatalmas bürokrácia irányítja a pártot és az államot is. A párt hatalmi monopóliumot élvez, nem tűr meg egyetlen más pártot sem. A parlamenti intézmények csupán a tetszésnyilvánítást és olykor az ünnepi formákat szolgálják, mind a törvényhozás, mind a végrehajtás a párt kezében van. Nem a választások és a népgyűlések döntenek el az elit összetételét, nincsen "mandátumra vonatkozó" jelentőségük. A jogi normák felfüggeszthetők - mindenképpen a politikai ügyekben, de ezeknek körét nagyon szélesen határozzák meg -, és előfordul, hogy nincs is önálló bírói testület. A közvélemény nem létezhet független tényezőként, nincs autonóm állampolgári szervezet vagy érdekcsoport.

A totalitárius elit sokkal radikálisabban igyekszik kihasználni a gazdaság és a társadalom erőforrásait, mint ahogy azt az előbbieken leírt modernizáló oligarchia teszi, s ezért a rendet kemény kézzel kell fenntartania, szigorú fegyelmet kell biztosítania mind saját soraiban, mind a rendszer egészében. Mivel nem tolerálható az ellenzék, mindig fennáll a veszély, hogy egy "eliten belüli" ellenzék alakul ki, s válik felforgatóvá (vagy legalábbis a többség által ilyen megítélés alá kerül); ezért a vezetők körében is minden ilyen elemet el kell pusztítani. A gyors modernizáláshoz nélkülözhetetlen könyörtelen cselekvés széles adminisztratív apparátust igényel, amely a túl-nyomás miatt túl-centralizáltságtól szenved. Ezért a bürokrácia párt-ellenőrzése még fontosabbnak látszik, s azzá is válik.

Bár a közvéleményt el kell nyomni, mégis - mivel a totalitárius rendszer populista is - igényli a széles néptömegek részéről politikája helyeslését, annak kifejezését. Az új vezetők minden más kormányzó elitnél bizalmatlanabbak a tradicionális elit és a tradicionális tekintélyek iránt. A szervezeteknek, a propagandának, az ellenőrzésnek valóságos hálózata alakul ki, s átjárja az élet minden területét. Válság- vagy veszély-érzetet kell állandóan fenntartani, hogy ezeket az intézkedéseket igazolni lehessen. Mindez azt jelenti, hogy "a politikai állam nem csupán egybeesik a társadalommal..., hanem azonossá válik vele, s egyben felsőbbrendűvé is azzal szemben." Az eredmény pedig nem "politikai társadalom", hanem "ideologikus társadalom".

Ez a modell vonzerőt gyakorol az új államokra. A gyors haladás perspektíváját látszik nyújtani. De a siker tényleges lehetősége kevésbé érvényesült, mint a látszat. Például ez az elit biztosítani tudja-e a felhalmozás és a beruházás nagyobb arányát, mint a korábbiakban megvizsgált három rendszer elitjei? Nem teremte-e nagyobb elidegenülést és aktív ellenséget? Rendelkezik-e a szükséges igazgatási szakértelemmel, amely a legtöbb új államban annyira hiányzik politikai rendszerétől függetlenül? Ha az erőszak kudarcot vall, veszélybe kerül a modernizációs program, s ez szükségképpen bizonytalanságot teremt az elit soraiban, s nyugtalanságot a népben. A partikuláris érdekek és hatalmasságok, amelyeket és akiket soha nem tudtak teljesen megsemmisíteni, új életre kelnek, s máris vége az egységnek. Mostanáig nem rendelkezünk elegendő tapasztalattal, hogy ezeket az általánosításokat részletezőbb tartalommal töltsük ki az új államok ilyen típusú rendszereire vonatkoztatva.

A tradicionális monarchia formája sok új országban fennmaradt, bár nem a hatalmas bürokratikus birodalmak alakjában, ahogy azokat Eisenstadt leírta, és a gyarmatosítók támogatását élvezve; "korcs és manószzerű létet élt az idegen hatalom toleranciája révén" anélkül, hogy a társadalom modern szektorainak toleranciáját élvezte volna. Bármilyen mély szimpátiák is éljenek a tradicionális kultúra iránt, mindig megvan a modernizáció vágya, amely centralizációt és az élet minden szférájában való aktív beleszólást igényel. Ezért a tradicionális oligarchiának nem lehet szilárd és állandó hatása, vonzereje annak ellenére sem, hogy "a szabad választás felszíne alatt a tradicionális oligarchia mágneses erőt sugárzik", s nyomait az új államok mind egyikének politikai rendszerében megtalálhatjuk.

Shils keveset ad hozzá a rendszert illető korábbi megállapításainkhoz. A hatalom alapja egy erős, dinasztikus alkotmány-hagyományos vallási nézetekkel kiegészítve. Az uralkodót vagy kizárólag vérségi alapon jelölik ki, vagy megvannak a választás bizonyos elemei, legalábbis ami az "örögek" bevonását illeti. Tanácsadói rokonsági alapon vagy személyes döntése alapján választódnak ki. Nincs szükség törvényhozó testületre, mivel azt a néhány új törvényt, melynek igénye felmerül, megalkothatja az uralkodó és tanácsadói köre is, bár esetenként találhatók ún. "proto-parlamentek", tanácsadó testületek - természetesen szigorú ellenőrzés alatt. A közhivatalnokok száma csekély és jórészt mint udvartartás szerepel. Ez a rendszer nagy feladatokot nem vállal, s ilyenekkel megbirkózni sem képes. A helyi vérségi vagy területi csoportok jelentős független hatalommal rendelkeznek. Hiányzik a kritikai és jól-tájékozott közvélemény, a részvétel - legalábbis a falu szintje fölött - nem fogalmazódik meg igényként.

Az elit egyáltalán nem törődik a modernizációval, valójában nincs is erre apparátusa, s ha esetleg ilyen kialakul, az aláássa az oligarchia pozícióit. Az eliten belüli véle-

ménykülönbségek nem fenyegetik a rendszert, teljesen megfelelők a "hagyományos tanácskozó mechanizmusok", - legalábbis addig, míg nem bukkan fel egy erős "modernizációs" ellenzék. A rend is biztosított az utóbbi tendencia feltűnéséig. E feltűnés pedig egyáltalán nem valószínű, amíg nem fejlődik ki az "intelligencia" (először a diákság szintjén) és nem halad előre a városiasodás. Amíg ezek a jelenségek nem figyelhetők meg, nem várhatunk akármilyen kicsi tudatos részt sem a közösségen belül. Ellenben a tradicionális feudális és vérségi struktúra tovább szolgálja az oligarchia fennmaradását az erőteljesen decentralizált hatalom alapján.

Szükségtelen hangsúlyozni a nyilvánvaló tényt, hogy az ilyen tradicionális monarchia alkalmatlan a modernizációra. "A modernné válás saját természetének megtagadását jelentené." Ha a tradicionális vezető a modernizálás mellett dönt, terveit egy ideig a fennálló tradicionális legitimitáció alapján igyekszik meghirdetni. De végül is az "eredmény olyan rendszer lenne, amelyben a tradicionalizmus csak csökevényesen és a felszínen található meg." Érdekes ellenőrizni ezt az általánosítást, például Afganisztánban az 1964-65-ös alkotmány hozta új fejlemények alapján.

Legvégül, ismételtten hangsúlyoznunk kell a tradicionalizmus jelentőségét minden új államban. "A tradicionális oligarchia csökevényes továbbélése nemcsak azokra a rendszerekre jellemző, ahol a tradicionális vezető modernizált, hanem azokra is, ahol a modern elitek tették ezt. Az új államok hagyományos rendje túlságosan mélyen gyökerezik ahhoz, hogy bármilyen intézkedéssel ki lehessen tépni. Újból és újból kivirágzik a legmodernizáltabb bürokratikus struktúrákban, a modern pártrendszerekben és a modern szellemi és politikai elitek politikai koncepcióiban is." Ha Ghana esetleg kivételnek bizonyul is e szabály alól, Észak-Nigéria és Elefántcsontpart - mások mellett - megmarad bizonyító illusztrációnak. Ugyanekkor állandóan emlékeznünk kell Almond megállapítására, miszerint minden politikai kultúra és politikai rendszer "kevert" és bizonyos értelemben "tradicionális"; s ha alkalmaznánk a modellváltozó elemzést a Shils által körvonalazott empirikus politikai rendszerekre, ez a tünetegyüttesek bonyolult dichotómiáját tárná föl.

A "kevert" rendszerek továbbélését és analitikus megkülönböztetésük nehézségét is világosan mutatja, hogy Shils egy további kategóriát ad hozzá az előzőekhez, nevezetesen a tradicionalista vagy tradicionalistá ébredési rendszerét. Ez a rendszer "miközben hirdeti a tradicionális nézetek és gyakorlat erősítését és képviselését, a gyakorlatban lerombolja a kormányzás tradicionális struktúráját és oligarchikus alkotmánnyal helyettesíti." A tradicionalista oligarchia látszólag szemben áll a moderniséggel, s azon az alapon igényel legitimitációt, hogy a tradicionális kultúra védelmezője. De végeredményben keveset hagy meg és enged a tradicionális rendszer lazaságából. Ezekben a rendszerekben erősek a na-

cionalista felhangok, mivel az örökölt elvek és gyakorlat felsőbbrendűségét hirdetik, s ezek továbbélését az ország megerősítése eszközeként tekintik. De ugyanakkor azt is elismerik, hogy bizonyos modern elemekre szükség van a további erősödés szempontjából. Ez elsősorban a modern technológiára, sőt a katonai technológiára vonatkozik.

Hosszú távon azonban a modern technológia és adminisztráció szemben áll a tradicionalizmussal, mivel feltételezi a modern intelligencia kialakulását. "A tradicionalista rendszer ezért körünkben szükségképpen labilis." Ez különösen igaz, ha ahogyan most Afganisztánban és Nepálban történik - az alkotmányosság néhány elemét is hozzáteszik - persze biztosítékokkal egyetemben - az adminisztratív és technológiai újításokhoz.

Bár az Almond által alkalmazott és Shils által javasolt öt vagy hat különböző politikai rendszer elemzése során elkerülhetetlenül új államokra vonatkoztatva jellemeztük a rendszereket, nem volt szándékunk teljes leírásukat, kialakulásuk és fennmaradásuk összes feltételét adni. Az olvasóknak azt tanácsoljuk, hogy vegyék kézbe Shils eredeti művét, csakúgy, mint Almondét, Coleman-ét, és a fejlődő világ problémáival foglalkozó egyéb tanulmányokat, beleértve a legfrissebbet is - Worsley művét a "Harmadik világ" címmel -, hogy saját maguk győződjenek meg a javasolt tipológia használhatóságáról az adott empirikus rendszerek megértése szempontjából.

VIII. Politikai változás

További útjelzőként két másik gondolatébresztő megközelítést is fel kell idéznünk a politikai rendszerek megértéséhez, bár mindkettő inkább az átmenet kérdéseivel, és nem statikus tipológiákkal foglalkozik. Az első J. H. Kautsky²³ művén alapul. Bár könyvének alapvető célja a nacionalizmus és a kommunizmus közötti lehetséges kapcsolatok vizsgálata, mégis magában foglalja öt politikai rendszer leírását, s ezek nagyon hasonlóak Shils-éihez. Ezek a következők:

1. Tradicionális arisztokratikus tradicionalizmus.
2. A nacionalista értelmiségiek dominanciájának átmeneti szakasza (kommunizmus).
3. Az arisztokrácia totalitarizmus (Franciaország).
4. Az értelmiség totalitarizmus (sztálinizmus).
5. Demokrácia.

E kategóriák némelyikét a következő részben tovább vizsgáljuk majd. Kautsky részletes elemzése a demokratikus politikai rendszerről számos érdekes szempontot tartalmaz. A politika érdekcsoport alapú felfogásával kezdi vizsgálatát, amely felfogás szerint a politika az érdekek konfliktusa, s ez az eltérő érdekű emberek közötti versenyben ölt testet, az emberek pedig rendszerint csoportokba tömörülve

igyekeznek elérni a kormányzati arénában megjelenő, de korlátozott "mennyeségű" forrásokat, a gazdaságot vagy hatalmat. A kormányzatot a versengő felek vagy a szemben álló érdekcsoportok képviselői alkotják, bár David Trumanhoz hasonlóan úgy tűnik Kautsky is hajlik arra, hogy a kormányzásban megjelennek a talán "közérdekként" aposztrofálható szempontok is, ha csupán az ellentétes érdekek békés kompromisszumának formájában, a megállapított egyeztetési folyamatokban is.

Kautsky szerint az új államokban a "versengő felek" elsősorban társadalmi osztályok - az arisztokrácia, a parasztság, a régi középosztály, tőkésék, munkások, az új középosztály stb. -, bár ez a felosztás az ő véleménye esetén nem a marxista osztály konfliktusokon alapszik (szintén lásd Peter Worsley id. mű). Azt állítja, hogy a politikai rendszerek elemzésének ilyen megközelítése empirikus, nem pedig "racionális", s azon az állításon nyugszik, hogy a politikai szerepek hordozói bizonyos módon viselkednek, nem pedig úgy, ahogy viselkedniük kellene. A politikai fejlődési folyamatot befolyásoló egyik általános változó Kautsky szerint a társadalom gazdasági feltételrendszere.

Bár ez az utóbbi megállapítás megfelelkezni látszik a La Palombara által felvetett szempontokról, arról, hogy a gazdasági modernizáció elérésének sajátos útjai nem szükségképpen vezetnek sem demokráciához, sem akármilyen más politikai szervezeti formához (lásd a továbbiakban 6. fejezet II. rész),^x mégis Kautsky fontos adalékokat szolgáltatott a demokrácia megértéséhez, s kielégítő választ adott azoknak, akik megvonják a demokrácia elnevezést minden olyan rendszertől, amely nem testesíti meg az "angol-amerikai" modell teljességét, nem rendelkezik annak minden vonásával.

Megállapítja, hogy a demokrácia olyan politikai rendszer, amelyben a népesség összes vagy legalábbis legalapvetőbb csoportjai részt vesznek a politikai folyamatban, hatékony képviselőkhöz juthatnak a kormányzati döntések meghozatalakor, például a források elosztását illetően. A pártok, választások stb. többé-kevésbé megbízható tünetei a demokrácia meglétének, sokkal inkább, mint az azokat alkotó tényezők. Ez hasznos adalék mind Shils "politikai demokrácia" elemzéséhez, mind ahhoz a vitához, hogy pontosan mit értünk "politikai" (és nem gazdasági) modernizáción.

Ebben a részben másodikként kifejezetten az átmenet kérdését érintjük. Ezt Apter-nek Ugandáról szóló tanulmányából²⁴ vesszük, ahol ghanai tapasztalataira is hivatkozik. Apter abból a tényből indul ki, hogy az afrikai változások sokkal hosszabb folyamatot fognak át, mint az európai beavatkozások kezdetétől számított szakasz, s hogy egy

^x Az említett fejezet nem került be a válogatásba terjedelmi okok miatt (a szerkesztők).

"absztrakciós bázisra" van szükség a folyamatban való eligazodáshoz. Röviden összefoglalva, Apter három politikai vezető típust vázol föl, akik három különböző politikai rendszerben tevékenykednek. Ghanában és Guineában például a vezetők országuk összes erőforrását, a természetieket és emberieket egyaránt mozgósították. Nigériában és egy ideig a Mali föderációban bizonyos társulással próbálkoztak, hogy a politikai egység összehozza a különböző csoportokat a közös cselekvés céljára. Ugandában "a hagyományos intézmények közege szivárognak át a változások és a modernizáló autokrácia kezében vannak". Mindhárom politikai tendencia "azoknak a politikai elrendeződéseknek a következménye, amelyek a jelenkori Afrikában jellemzők." Mindegyik annak a nagy kihívásnak következtében alakult ki, amit a politikai demokrácia Ázsiára és Afrikára való kiterjedése jelentett." Afrikában az elérendő cél: az új civilizáció megteremtése". Ez éppúgy felöleli "a vallást vagy kozmológiát, mint a meghatározott politikai és társadalmi szervezetet." A fent említett három rendszer azonban inkább az utóbbit, s nem az előbbit képviseli.

Mindhárom nacionalizmus "politikai, materializmusát és a gyors fejlődés melletti elkötelezettségét tekintve." A mobilizációs rendszerek a marxizmushoz mint "világi valláshoz" kapcsolódnak. A modernizáló autokrácia megőrzi a "tradicionális vallási kötelekeket, miközben az iszlám és a kereszténység hálóján szűri át a társadalmi struktúrában bekövetkező változásokat." Apter nézete szerint a pán-afrikanizmus nem vallás, és nem teljesen kifejlett ideológia; a politikai függetlenség, a gazdasági és társadalmi fejlődés és a kolonializmus-ellenesség eszméin nyugszik. "Az afrikai társadalom tradicionális tényezőinek jószándékától függ és sebezhető a helyi nacionalizmusok által." Függvénye a politikai formának és az államnak, ami több, mint politikai forma.

Apter szerint a mobilizációs rendszerek az új pán-afrikai államban mutatják a legnagyobb affinitást. A társulások rendszerek keresztezik a pán-afrikanizmust, s a helyettesítésére a szövetkeztés laza politikai keretét ajánlják. A tradicionális rendszerek mély érzelmeket táplálnak a helyi és parochiális intézmények iránt, de lehet, hogy nem kevésbé nacionalisták, mint a pán-afrikai állam. Különös kombinációk fordulhatnak elő... "Nigériában északon egy teokratikus állam működik együtt a keleti körzet mobilizációs rendszerével, s mindezt egy társulások keretén belül." A modernizáló autokráciák sem egyformák minden tekintetben. Uganda a "szekuláris tradicionalizmus" formáját mutatja; felöleli a pán-afrikai modernizációs hangsúlyokat, de meg akarja őrizni a tradicionális intézmények stabilitását is.

Apter a korai európai monarchiákhoz hasonlítja a rendszert. De emlékeztet, hogy a nyugati világ modernizáló autokráciái képviselői kormányzatoknak engedtek teret; míg

ez utóbbi fenyegetőleg hatna az afrikai modernizáló autokráciákra. "Leginkább megkülönböztető jegye ezeknek a hatalom hierarchikus elve, amely elismeri a kapcsolatok kettős irányát, de legitimációját a monarchia uralkodói jogára alapozza." Sőt Bugandában a politikai formák és a társadalmi intézmények lényegében azonosak. Apter részletező tanulmányában az ilyen rendszerek továbbélése lehetőségeit igyekszik feltárni. Nem tekintjük itt át állításait, mert a későbbi fejlemények olyasmiket produkáltak például, hogy a Kabaka elfoglalta az alkotmányos elnöki posztot; hogy a személyes kapcsolatokra épülő Kabaka Yukka párt feloszlott; és hogy Buganda végül is elfogadta a szövetségi szerepet Uganda képviselői (vagy gyámkodó) demokráciájában. Ehelyett fordítsuk inkább figyelmünket a mindhárom rendszer jellemző alapvonásokra.

A "hatalmi modell típusai" öt változón nyugszanak: (1) legitimációs modellek, (2) lojalitások; (3) döntési autonómiák; (4) a hatalom megosztása és (5) ideológiai kifejeződése.

A mobilizációs rendszerben a pártot és a rezsim egészét a társadalom drasztikus és alapvető átszervezése foglalkoztatja. Az elitet nem köti alkotmányos rend. Feltételezi, hogy meg kell változtatni a társadalmi struktúrát ahhoz, hogy a lojalitások és az eszmék új rendjét képes legyen megteremteni. Távlatai forradalomhoz közelítenek, "frontális támadást akar intézni minden fennálló nehézség ellen". A hatalom a szervezet csúcsán összpontosul, rendszerint egyetlen kezében, aki monopolizálja a legitimációt is. Döntéseinek formailag tanácskozások és gyűlések adnak érvényt; a társadalom minden szerve a konszenzus biztosításával van elfoglalva. Teljes azonosulást követelnek a párt minden tagjától. A párt "taktikailag- és nem politikailag orientált", a cselekvés maximális szabadságát egyesíti a minimális felelősséggel és felelősségre vonhatósággal. Más összetartozó csoportot el sem ismernek, csak olyat, amely teljesen alávetett a rendszernek. Amennyiben kialakul egy ideológia, annak elsődleges célja "távlataiban is igazolni mindazt, ami szükségesnek tűnik". Persze az opportunizmus megmarad, és a tagok politikai kultúrája közös orientáción jukon nyugszik csupán.

A társulások modell magasra értékeli az eltérő csoportok közti kompromisszumokat. "Feláldozza a szervezeti precizitást és a harcok látszatát azért, hogy lehetővé tegye a különböző érdekek csoportosulását." A "társulás" jellege laza konföderációtól a föderatív államig változhat. A konszenzus alapja valamely közös nevező vagy az érdekek megosztottságának elismerése. A kompromisszum és az alkalmazkodás nagyon fontos ezekben a rendszerekben. Viszont a közös megegyezés hiánya miatt gyakran fennáll az immobilizmus veszélye, gyakran fenyeget válság és szétbomlás. Az 1964-es év nigériai eseményei bőségesen illusztrálják az előbb elmondottakat. A hatalom piramisos szerkezetű; a központ és

az egyes egységek között fel- és megosztott. A legitimáció a képviseleti elven nyugszik, a vezetés kollektív. Számos lojalitás funkcionál az egyes szinteken, a politikai pártok és csoportok nem követelhetnek feltétel nélküli azonosulást sem a vezető, sem bármilyen célrendszer irányában. A már említett kompromisszumigény rendszerint minimális változtatási programokat eredményez. Az ideológia különösen fontos - úgylis, mint a széles konszenzus fenntartásának eszköze, s úgylis, mint a politikai szerepek és struktúrák iránti megfelelő orientáció alapja. Francia Nyugat-Afrikában erre az ideológiára a negritude lehet példa.

A modernizáló autokrácia a fennálló hatalom elfogadásán nyugszik, de modernizációs célokból. Szilárd, vallási vagy etnikai alapú belső magot igényel, ami a vezetők vagy az egyetlen uralkodó legfőbb támasza. Ez a rendszer széles körű változásokat képes tolerálni a társadalmi és gazdasági életben, bár nem birkózik meg ilyen könnyen azokkal az "új társadalmi és politikai csoportokkal, akik a rendszerben és a legitimációs alapelvekben követnek változást". Ha a gazdasági fejlődés elősegíteni látszik a politikai demokráciát, az előbbivel szemben ellenállást tanúsítanak. A hatalom hierarchikus, de "inkább a vezetői szerep intézményesült sajátja és nem egy bizonyos egyéné". Az intézményesültség nem egy esetben korlátozza a józan megfontolást. A nagy egységhez való tartozás lényegében egyenértékű az állampolgársággal, de a tagok csatlakozhatnak önkéntes társulásokhoz, politikai csoportokhoz is. A vezetők hosszú távú stratégiákat tervezhetnek, de nem lehetnek annyira alkalmazkodók, mint a mobilizációs rendszerekben, pontosan ismerniük kell a változások következményeit és meg kell próbálni ellenőrzésüket. A hatalom nem osztható meg, esetleg visszahívható küldöttek révén. Az ideológia neo-tradicionalista vagy újjászületést hirdető, de megengedi az újításokat. A rendszer szerepei instrumentálisak, de a hatalom hierarchikus modelljének biztonságban kell lennie. Apter véleménye szerint ennek a rendszernek legtipikusabb példája Japán. Szintén példaként hozza fel Etiópiát, Marokkót és a cári Oroszországot is.

Ismételten hangsúlyozzuk, hogy azok számára, akik részletesebben meg akarják ismerni az elméleti keret alkalmazását, Apternek az egyes országokkal foglalkozó tanulmányait²⁵ kell kezükbe venniük.

IX. A totalitárius politikai rendszerek további áttekintése

Már számos ponton említést tettünk a totalitárius rendszerek elemzéséről (pl. Almond 31. old.;* Shils 81. old.), valamint ezen rendszerek és a demokrácia közti alapvető különbségekről. A politikai rendszerek aprólékosan kifinomult vizsgálatának igényét hirdetőik állandóan és kitartóan érvelnek a "demokratikus" és a "totalitárius" politikai rendszerek közti leegyszerűsített dichotómia ellen. Ez a tiltakozás nem egyszerűen a "demokratikus" rendszer meghatározásának nehézségén nyugszik, bár a demokrácia úgynevezett új formáinak felbukkanása néhány új államban felfokozta ezt a nehézséget, - kivéve a "puristák" szemszögéből, ahogy korábban ezt a Kautskyra való rövid hivatkozás során láthattuk. A másik alapja mindenképpen az, hogy a "totalitárius" rendszerek nem eléggé egyformák ahhoz, hogy egyetlen kategóriába lehetne sorolni őket; - ezt az a nyilvánvaló gyakorlati igény erősítette meg, amely feltárni szándékozik a különbségeket (amennyiben vannak ilyenek) az egypártrendszerek és más autoritárius rendszerek, illetve a másik oldalon a totalitárius rendszerek között. A kifinomultabb analízis még régebbi igazolása, - bár ezt a közelmúltig inkább politikai és gazdasági, nem pedig szociológiai értelemben végezték el - hogy különbséget lehessen tenni a fasiszmus és náciizmus, illetve a kommunizmus között. E bonyolult kép kiegészítéseképpen még ott van az az igény is, hogy el tudjunk igazodni az egyre inkább policentrikussá váló kategóriában, vagyis a különböző kommunista rendszerek között, és ne csupán Kína és Oroszország megkülönböztetésére legyünk képesek.

Természetesen nem kísérletezhetünk átfogó tipológiával, amely a politikai rendszerek összes lehetséges változatát felöleli. De ezen a ponton hasznosnak látszik a Robert C. Tucker²⁶ által kifejlesztett "totalitárius" kategória bevezetése. Véleménye szerint a totalitarizmus fogalomnak két gyenge pontja van. Az első, hogy nem fordít figyelmet a kommunizmus és a fasiszmus nagyon is hasonló jelenségei közepette lényegi különbségeikre. A második, hogy szem elől téveszti az előbbi kettőt, valamint az eredetében ezekhez hasonló, nacionalista alapú egypártrendszerek jelenségszoportjának azonosságait. Az utóbbira példának hozza Kemál Atatürk Törökországát, a Szun Jat-szen és Csang Kaj-sek alatti Kínát, Burgiba Tunéziáját, Nasszer Egyiptomát, valamint Ghanát Nkrumah idejében. Az előbbieken megnevezett összes rendszerre a következő definíciót javasolja: "egypárt vezetése alatti forradalmi tömegmozgalmi rendszerek". A totalitarizmus ennek csupán egyik megnyilvánulási formája.

*Az említett oldal nem került be a válogatásba terjedelmi okok miatt (a szerkesztők).

Tucker először e rendszerek "forradalmi" fázisát vizsgálja, mivel mindegyik érdeklődésre számot tartó rezsím forradalmi harcban született meg; megalakulásuk után pedig törekednek fenntartani a forradalmi elemet. A korábbi rend felváltására irányuló mozgalmak, vagy a nemzeti újjáépítés, vagy a nemzeti határokon túl nyúló forradalmi export, esetleg mindkettő, forradalmi mozgalmává válnak.

Ezután következik a "forradalom utáni forradalom" szakasza. Belsőleg tekintve messzenyúló célokat és változásokat megfogalmazó konstruktív folyamat ez. Első fázisában az idegen gyarmati uralom, az idegen függőség vagy esetleg a belső rend ellen irányul, amit egyébként éppúgy idegennek tekint. Ideológiát alkotnak vagy egy régebbit adaptálnak, s ezzel teremtik meg a forradalom filozófiáját és a forradalmi harc programját. Nem önkényes, ha összehasonlítjuk a Kommunista Kiáltványt vagy még inkább Lenin néhány írását Nkrumah "Elmélkedésével" vagy Nasszer "Hitvallásával". Ez az ideológia politikailag orientál és hatalmas szervező erőt is jelent a vezetés kezében. Tucker szerint ez a jelenség a múltban is megfigyelhető, például Mazzininál, a 18. századi Franciaországban, a cromwelli Angliában. Kialakulhat a harc során a tömegmozgalomból vagy már a hatalom megragadása után. Persze lehet a "cselegetés politikai művészete" is (lásd Apter idológiáját a mobilizációs rendszerekről, feljebb, 89. old.).

Az ideológia természetétől, eredetétől függetlenül a tömegmozgalmon alapuló rendszer szervezeti alapja a militáns, központosított, forradalmi vagy "élesapat" párt, - Mazzini "akció-pártja". Ennek élén fegyelmezett elit áll, amely a tömeghez pártsejteken keresztül kapcsolódik; a csúcson a "domináns" vezető, aki rendszerint "karizmatikus" tulajdonságokkal bír, de ugyanakkor könyörtelen gyakorlatiasság is jellemzi. A párt lesz az új forradalmi mozgalom- és rendszer főhadiszállása. Területi bizottságai és sejtjei a hatékony kormányzás egységeivé válnak. Az egypárt-rendszerű államban nehéz megkülönböztetni a pártot az államtól. Erre példát nem csak a lenini kommunista párt nyújt, hanem például az orosz népiesek is. Más országokban, ilyen mondjuk Tunézia Liberális Alkotmányos Pártja (Új Desztur), Ghana Népi Konvenció Pártja és Guinea Demokrata Pártja.

Mivel a militáns, központosított forradalmi párt lesz a politikai hatalom új alapja, és sejtjes felépítése az új állam "infrastruktúrája", ezért a mozgalmi rendszer felveszi az alapító szervezet autoritárius jegyeit. Autoritáriussá is válhat, vagyis totalitáriussá. A vezetés persze ragaszkodik ahhoz, hogy ez csak "újfajta demokráciát" jelent; igényli a tömegrésztvételt, létrehozza a "transzmissziós szíjakat" (az eszmék és a politika kétoldalú mozgásának biztosítására, bár a demokratikus centralizmus végtelen pártellenőrzést jelent); és olyan fogalmakat talál ki, mint az "irányított demokrácia".

Tucker hangsúlyozza a szervezeti formák átvihetőségének elvét a mozgalmi rendszerek különböző típusai között. Hivatkozik Pakisztán és Egyiptom "tanácsainak" piramisos rendszerére, - a "szovjet-ellenes szovjetek" gépezetére, amelyeken keresztül eljutottak a tömegekhez. A mozgalmi rendszereknek nincsen meghatározott "előfordulási" helyük a világban. Persze van egyfajta megfelelés és egybeesés a korábbi gyarmati sors és a nacionalista mozgalmi rendszer, illetve a nemzeti forradalom hullámán hatalomra kerülő kommunista mozgalmi rendszer között. Hasonló korrelációt mutat mindez a gazdasági és kulturális elmaradottsággal, feudalizmussal, stagnálással stb. Viszont nyilvánvaló a kontraszt két országcsoport között: az egyik oldalon Oroszország, Ázsia, Közép-Kelet, Afrika, Latin-Amerika és Kelet-Európa; a másikon Németország, Olaszország, Spanyolország, Portugália, sőt (mivel embrionálisan és korlátozott módon itt is előfordulnak "mozgalmi rendszerek") az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok között.

Erdemes megfigyelni a mozgalmi rendszerek egyedeinek különbözőségét is. Hangsúlyozni kell, hogy olyan jelenségcsoportokkal foglalkozunk ennek során, amelyek megkülönböztethetők, de nem teljesen függetlenek egymástól; nincsenek fogalmilag tiszta "ideáltípusok". Például a nacionalizmus hatalmas erő mind a kommunista, mind a fasiszta rezsimekben. Tucker szerint a megkülönböztetés legjobb módja a jellemző uralkodó tendenciák megfigyelése. Mindenek fölött ott van a forradalmi politikai motiváció, vagyis a "forradalmi dinamizmus". Ez természetesen elhalhat, mint ahogy Franco Spanyolországban is történt. Szükség van a dinamizmus további vizsgálatára.

A nacionalista mozgalmi rendszer forradalmi dinamizmusában az első cél a nemzeti függetlenség, a második pedig a modernizáció, amely tartalmazza a belső társadalmi forradalmat. De a második ponton elvesztheti lendületét, sőt meg is szűnhet. A kemalista mozgalom Törökországban elég messzire jutott ahhoz, hogy biztosítsa a rendezett további fejlődést, viszont ugyanez nem mondható el a kínai Kuomintangról. Ebben a vonatkozásban egyáltalán nem világos még néhány új afrikai állam jövőendő útja. A jelen fejlődési szakaszban összevethetjük Guineát és Elefántcsontpartot. A továbbiakban egy viszonylag korlátozott forradalmi "alkotmányosság" is kialakulhat a nacionalista ideológia talaján. Ez tartalmazhat aktív semlegességi külpolitikát is, ami lemondás a forradalom "exportjáról". Amennyire Nkrumah eredetileg hangsúlyozni kezdte a pán-afrikanizmust, olyan mértékben kellett mérsékelnie nézeteit, részben mert azok sértették a környező afrikai államokat és részben Ghana belső problémái miatt is.

A kommunizmus és a faszizmus vizsgálata során általában azzal szokták őket szembeállítani, hogy ez előbbinek nemzetközi "osztály"-vonatkozása van elsősorban, míg az utóbbi lé-

nyegében nacionalista. Tucker kimutatja, hogy a két rendszer ilyen alapon történő megkülönböztetése félrevezethető lehet. Mindkét elem megvan mindkét rendszerben. A spanyol fasizmus elsősorban nacionalista. De a fasiszta rezsimek kíséreltezhettek nemzetfeletti fogalmakkal, gondoljunk a német "volk"-ra, Mussolini romanizmusára vagy Nasszer arabizmusára. A kommunista rendszerek orientációjukban lehetnek nemzetköziek, de például Jugoszláviában "nemzeti kommunizmust" találunk (és ma már több-kevesebb mértékben ezt mondhatjuk az összes kommunista országról). Ennek a másik oldala az, hogy a kommunista rezsimek kialakulása, mondjuk Afrikában, nem szükségképpen jelenti egy monolit "világkommunizmus" kiterjedését.

Mindenesetre a fasizmus élen jár a nemzet öndicsőítésében, bár a vezér jelenti a politikai mechanizmus hajtóerejét, s az uralkodó párt az államapparátus egyik fontos szereplőjévé degradálódik. A mozgalmi rendszerek általában oligarchikusak, és nem abszolút autokráciák. A fasizmus eltér ettől a tendenciától és kifejezett hajlandóságot mutat az abszolút autokráciára. A vezérben megtestesülő állam főlválthatja apártot, átveheti a "hivatalos imádat legfőbb szimbóluma és tárgya" helyét, - ahogy ezt a Führer-eszme kialakulásában láthattuk.

Végül pedig, lehetséges a dinamizmus megváltozása. Tucker a sztálinizmust úgy tekinti, mint az eredeti kommunista-bolsevik mozgalmi rendszertől való eltérést, mint annak metamorfózisát, s az 1953 utáni mozgalmat (a desztalinizációt) pedig, mint az előző helyreállítását. Akik e kérdéskör iránt mélyebben érdeklődnek, bátran fordulhatnak Tucker könyvéhez. Gondolatainak felvillantását arra szántuk, hogy ezzel is hozzájáruljunk a politikai rendszerek megfelelő tipológiájának megalkotásához.

JEGYZETEK

1. T. B. Bottomore, *Sociology: A Guide to Problems and Literature* (Englewood Cliffs, 1963/147. old. Ez az összegzés jórészt e mű 9. fejezetén alapul.
2. Isaac Schapera, *Government and Politics in Tribal Societies* N.Y.é.n.
3. Morris Ginsberg, *Essays in Sociology and Social Philosophy*, III. kötet. *Evolution and Progress* N.Y. 1961.
4. Lásd Max Weber, *The Theory of Social and Economic Organization*, szerk. és bev. ellátta Talcott Parsons Glencoe 1957. különösen III. rész: *The Types of Authority and Imperative Coordination*.
5. Lásd Johnson id. mű.
6. A populizmus leírására lásd Wersley, id. mű. 4. fejezet.
7. K. J. Rattram, "Charisma and Political Leadership", *Political Studies*, XII. 3. sz. (1964) 341-54. old.

8. Edward A. Shils, "The Intellectuals in the Political Development of the New States", World Politics XII. (1959-60).
9. George W. Kahin, Guy Pauker és Lucien W. Pye, "Comparative Politics of Non-Western Countries", American Political Science Review XLIX (1955).
10. Lásd Worsley id. mű, különösen az új államokról és vezetőikről szóló 4. és 5. fejezet.
11. Lásd főleg F. X. Sutton, "Social Theory and Comparative Analyses of Politics", in Apter és Eckstein szerk. id. mű 67-81. old.
12. Lásd főleg Fred W. Riggs, "Agraria and Industria: Toward a Typology of Comparative Administration", in Will, J. Siffin szerk. Toward a Comparative Study of Public Administration, Bloomington 1959. és uő., The Ecology of Public Administration N.Y. 1962.
13. Lásd szintén La Palombara szerk. id. mű.
14. Herbert Feith recenziójából, The Ecology of Public Administration, Australian Outlook, XVI. 3. sz. (1962. dec.) 320-21. old.; Ugyanerről a műről bíráló kritikát ír W. A. Robson in Political Quarterly, XXXIII. 4. sz. (oct.-dec., 1962) 432-35. old.
15. La Palombara szerk. id. mű. 39-48. old.
16. S. N. Eisenstadt, The Political System of Empires N.Y. Glencoe 1963.
17. Leonard Binder, Iran: Political Development in a Changing Society Berkeley, 1962. 1-58. old.
18. Worsley "A populizmusról" id. mű.
19. Lásd szintén Fred W. Riggs in La Palombara szerk. id. mű 120-67. old.
20. Daniel Lerner, The Passing of Traditional Society, Glencoe 1958.
21. Edward A. Shils, Political Development in the New States N.Y. é.n.
22. Lásd Morris Janowitz, The Military in the Development of New Nations Chicago 1964.
23. John H. Kautsky, Political Change in Underdeveloped Countries N.Y. 1962.
24. David E. Apter, The Political Kingdom in Uganda Princeton, 1961. 3-9. és 20-28. old.
25. Szintén lásd David E. Apter, Ghana in Transition, jav. kiad. Agnolia é.n.
26. Robert C. Tucker, The Soviet Political Mind, N.Y. 1963.

**POLITIKAI SZOCIOLÓGIA. A POLITIKAI
TUDOMÁNYOK ALAPJAI. (Részlet)***

TÁRSADALMI KÖZÖSSÉGEK

I. fejezet

E kifejezéssel - amelyet a szociológusok nem nagyon használnak - a társadalmi egységek első szempontját tanulmányozzuk: azt a tényt, hogy meghatározott szolidaritással összekapcsolt és gyakran meghatározott területhez kötődő emberek hogyan tevékenykednek egyesülten. Ebből a szempontból, ezek nagyjából a "társadalmi közösségek", "társadalmak", "csoportok", "csoportosulások", "közösségek" stb. naív fogalmainak felelnek meg. Ez a fogalom különben nem olyan abszurd, kezdetben ugyanis elfogadták a klasszikus szociológusok (Durkheim, Max Weber, Tönnies stb.). A lényeg az, hogy a társadalmi egységeknek ez a fizikai, anyagi szempontja elválaszthatatlan a kulturális szempontjuktól. Az emberek társadalmi közösségeinek körülhatárolása lényegében a kulturális körülhatárolásuktól függ; az ezeket alkotó emberek közötti szolidaritás elsősorban a hiedelem- és érték közösségek felé irányul, a földhöz és a területhez fűződő kapcsolatok pedig maguk is a kollektív megnyilvánulásoktól függenek.

Nem korlátozódunk az így meghatározott "társadalmi közösségek" két szempontjának vizsgálatára. Erre elsősorban a klasszikus tipológia vonatkozik, amely globálisnak nevezett társadalmakat és csoportokat különböztet meg. Ez így egyáltalán nem pontos, sem pedig nem tudományos: de lehetővé teszi a társadalmi rendszerek különböző kategóriáinak elsődleges áttekintését, amely lassanként elvezet a kifejtés pontosításához és felülvizsgálatához. Az is érdeme, hogy konkrét képet nyújt a szociológiai kutatások területéről, mégpedig a politikai szociológia területéről. Másodsorban: tanulmányozzuk az emberi egységeknek a földhöz való kötődését, azaz a területi elvet. Láthatjuk, hogy ez az első

*Maurice Duverger: Sociologie de la Politique. Eléments de Science Politique. Presses Universitaires de France, Paris 1973. 35-48. o.

Maurice Duverger: Francia szociológus. 1917. június 5-én született Angoulême-ben. 155 óta a politikai szociológia professzora a Párizsi Egyetemen. További ismertebb művei:

- Les partis politiques. (1951)
- Méthodes de la science politique (1959),
- L'Autre côté des choses (1977).

fejezet részben azt mutatja, amit Durkheim társadalmi morfológiának nevezett, amely szerinte "a társadalmat alkotó egyének tömegét, azt a módot, ahogyan a föld felett rendelkeznek, mindenféle dolgok természetét és megnyilvánulását tanulmányozza, amelyek a kollektív kapcsolatokra vonatkoznak."¹ Mauss és Halbwachs elfogadták ezt a meghatározást, amely körülbelül az angol-szász **s o c i a l - e c o l o g y** koncepciónak felel meg.

1. Megjegyzés a Szociológiai évkönyv-ben, t. II. 1897-1898. p. 520.

1. Globális társadalmak és csoportok

A globális társadalmak és csoportok különbségeit különböző formákban és elnevezések alatt az európai szociológusok többsége, tudatosan vagy tudatlanul elfogadta, noha ezt csak ritkán fejezik ki pontosan. Ezt nem nagyon találjuk meg az amerikai szociológusoknál, akik azonban másoknál jobban elősegítették a "kis" csoportok, "lehatárolt" csoportok vagy "elemi" csoportok elemzését, amelyek fogalma jóval nagyobb egységeket foglal magába, mint amilyeneknek alkotó részei. Természetesen a "kultúra" koncepció az USA-ban többé-kevésbé megfelel a globális társadalom koncepciójának. Francois Bourricaudnak 1952-ben ezzel kapcsolatban tett megjegyzései lehetővé teszik a különbség első, kielégítő megközelítését: "A globális társadalom tanulmányozásának természetét és problémáit az amerikai szociológusok egyre világosabban felismerik. A 'kultúra' név alatt ők azokat az érzelmi-, hatás- és értékelés módokat kezdték vizsgálni, amelyek az egyébként eltérő jellemű egyének számára az egyetértés és a kommunikációs eszközök közegét létrehozzák. Így a partikularizmustól kezdve, amelyen keresztül a csoportok eltérnek és szembenállnak egymással, egy kollektív tudat és egy közös szituáció adódik a megfigyelő számára. A 'kultúráról' vagy a 'nemzeti jellegről' végzett vizsgálatok azoknak valók, akik szeretnék elfelejteni, hogy egy társadalom az valami más, mint a gengszterbandák, szindikátusok vagy klubok tarka egyvelege."¹

1. F. Bourricaud: A mikroszkopikus elemzés túlsúlya a jelenkori amerikai szociológiában, Nemzetközi szociológiai füzetek, 1952. XIII.

I. GLOBÁLIS TÁRSADALOM

A globális társadalom koncepcióját három elem határozza meg. Először is a többszörös és eltérő emberi csoportok - családok, helyi közösségek, szindikátusok, szervezetek, pártok, egyházak, klikkek, bandák stb. - beilleszkednek a szélesebb egységekbe. Másodsor, ezek az egységek erősen in-

tegrálódnak, olyan módon, hogy tagjaik érzik egymás között azt a mély szolidaritást, mely az egymásra halmozott kölcsönhatásokban nyilvánul meg, s amelyek az egyedi csoportok keretében alakulnak ki. Harmadszor, a globális társadalom tagjai között ez a szolidaritás és ezek a kapcsolatok nagyobb intenzitással rendelkeznek a kívülről jövő szolidaritással és kapcsolatokkal szemben. Mindezek az elemek egy alapvető bázisból származnak, amelynek következménye: a globális társadalom hozza létre az alapvető kulturális egyiséget, mint ahogy ezt a következő fejezetben látni fogjuk (p. 115).*

A globális társadalom koncepciója a meglévő szituációk konkrét elemzéséből alakul ki, amelyeknek az általánosítását képezi. Ezek a szituációk azonban változtak a történelem folyamán. Tehát a globális társadalmak típusai követették egymást a századok alatt. Ezért szükséges ezekről egy eszmét kialakítanunk, hogy megértsük a globális társadalom jelenlegi koncepcióját. Ez a tudomásulvétel részben azért jelentős a politikai szociológiában, mivel a globális társadalom hozza létre a hatalom lényegi bázisát. Természetesen a hatalom jelenségei minden emberi csoportban kialakulnak, s minden kölcsönhatási rendszerben. A csoportokban a hatalom azonban alárendelődik a globális társadalomban megnyilvánuló hatalomnak.

A GLOBÁLIS TÁRSADALOM TÖRTÉNELMI MODELLEI

Figyelemreméltó, hogy ebben a kérdésben elég széles körben összhang áll fenn a nyugati koncepciók és a marxista koncepciók között. Persze a marxisták és a nyugatiak nem ugyanúgy magyarázzák a globális társadalmak létrejöttét, sem a struktúrájukat, sem a fejlődésüket. Marx és tanítványai azt vallják, hogy a termelési mód - amely maga is a termelő erők fejlődésének és az ezekből származó termelési viszonyoknak a kombinációja - teremti meg a társadalmak fejlődésének és átalakulásának alapját: a politikai, jogi, kulturális, ideológiai stb. elemeket - létrehozva az ebből az alaphoz származó felépítményt. Ezeknek a felépítményeknek bizonyos autonómiájuk van és közvetlenül résztvesznek a társadalmi fejlődésben. De mindent egybevetve, a termelési mód a meghatározó. A nyugatiak elutasítják ezt a felfogást, noha közeledtek hozzá az elmúlt évtizedekben, felismerve azt, hogy a technikák - azaz a marxista fogalomkörben a termelő erők - jelentős szerepet játszanak a társadalmak fejlődésében (ők továbbra is tagadják a termelési eszközök tulajdonának befolyását). Ezeket a problémákat újból felvetjük e könyv harmadik részében. Jelenleg, számunkra ele-

*Az említett fejezet nem került be a válogatásba terjedelmi okok miatt (a szerkesztő).

gendő annak megállapítása, hogy a nyugatiak és a marxisták a globális társadalmaknak körülbelül ugyanazt a történelmi képét vázolják fel.

A globális társadalom első formája a törzs. Nagyon kis kiterjedésű közösség ez, paraszti jellegű, még nincsenek városok. Itt nagyon fontosak a családi kötelékek, mivel a törzs néhány család egyesüléséből áll. A termelési technikák archaikusak és a teljesítmények alacsonyak. A munkamegosztás fejletlen. Közös tulajdon van. Még nincsenek társadalmi osztályok, és ezzel kapcsolatban beszélünk "őskommunizmus-ról". Míg a marxisták erősködnek a gazdasági jelleg mellett, a nyugati szociológusok kifejezettebben a kulturális szempontokat elemzik, néhány, a világon jelenleg is elszigetelten élő törzs néprajzi tanulmányozásából kiindulva: ezek szorosan a természethez kapcsolódó közösségek, vallásos és mágikus gondolkodásmóddal, a létfenntartásra törekvéssel, nem pedig növekvő termeléssel, a változás gondolata nélkül a szokásosnak történő alávetettséggel stb. Persze, a döntő technikai fejlődés lassan mégis felgyülemlik, amely elátnemetet képeznek a gyűjtögető, halászó és vadászó életmódtól a földművelés és az állattenyésztés felé.

Az antikváros felel meg a globális társadalom általánosan elfogadott második formájának, amelynek a modelljét a görög és római városokból kiindulva hozták létre. A város több, a földművelés szintjét elérte törzs csoportosulása. A munkamegosztás fejlettebb és így fellendül a kézművesség és a cserekereskedelem. A politikai szervezet bonyolultabb, mivel nagyobb a népesség: ezért létrejön a közigazgatás. Kézművesek, kereskedők, intézők csoportosulnak a szentély körül, amely a piac tőszomszédságában van, s a termelés központja és a kormányzat székhelye. Így születik meg a város, amelynek a vidék ezentúl a meghosszabbítása, tartozéka lesz, noha továbbra is az alapvető gazdasági bázisát jelenti.

A városok másik lényeges jellemzője a hadsereg kialakulása: ez ténylegesen lehetővé teszi az oltalmazást, amelynek érdekében a gazdagok a városokban koncentrálódnak, a gyarapodás céljából új földterületeket szerezve és a megfelelő munkaerőt is biztosítva a meghódított népesség rabszolgaságba taszításával. A rabszolgaság már megnyilvánult a törzseknel is és Marx szerint "a családban rejtetten" a város egyik lényeges jellemzőjévé válik. Az V. századi Athénben csak a népesség egytizedét alkották a polgárok, a többi rabszolga volt. A rabszolgák, biztosítva a termelés fenntartását, lehetővé tették a polgároknak, hogy létrehozzák az elitet, amely elegendő szabad idővel rendelkezik a kultúra, a filozófia, a művészet stb. fellendítéséhez.

A városok fejlődése magával hozza a termelési eszközök magántulajdonának fejlődését. Kezdetben a föld tulajdona közös marad. A polgárok lassanként személyes érdekükért meghódított földeket kapnak és felosztják a közös föld egy részét is. Ily módon, azt csak ők használhatják; a rabszol-

gáknak nem lehet tulajdonuk. Így a megtermelt javak rendkívüli mértékben felhalmozódnak a népesség egy részénél, a másik rész (a rabszolgák) ebből ki vannak zárva: a marxisták számára ez azt jelenti, hogy létrejönnek az osztályok, az egyik kizsákmányolt, a másik kizsákmányoló, ahol az egyik harcol a másik ellen.

A feudális uradalom jelenti a globális társadalom általánosan elfogadott harmadik típusát. Ennek a modelljét a Római birodalom bukása utáni Európa fejlődéséből kiindulva állították fel. A városok lehanyaglottak, a fejlődés alapvető iránya a mezőgazdasági lett, kivéve Itália néhány körzetét. A föld a nagybirtokosok kezében van, akik azt a röghöz kötött jobbágyok által műveltetik, akik nekik súlyos szolgáltatásokkal tartoznak. Ezek a nagybirtokosok egyben a katonai vezetők is, akik biztosítják az emberek, a házak biztonságát; a termés az ő tulajdonukba került; a politikai vezetők határozzák meg a közrendet és végzik az igazságszolgáltatást ugyanazon a területen. Az uraságok egymáshoz kötődnek egy komplex hűbérúri és vazallusi hierarchiával. A személyes hűség, a vérkapcsolatok, a katonai dicsőség, a vallás képezik az értékrendszer alapját.

A globális társadalom egy másik típusa jelent meg a nemzetállam keletkezésével. A valóságban ez utóbbi különböző formájú társadalmakat eredményezett, amelyek eltértek egymástól. A marxisták nagyon jól leírták a liberális-kapitalista államot, amely körülbelül 1870 és 1939 között funkcionált. Ez tágabb közösséget hozott létre, mint a feudális uradalom vagy az antik városok, számos népességet csoportosítva hatalmas területeken. Az ipar és a kereskedelem fejlődésén és a városi civilizáció reneszánszán alapult. A burzsoázia, az alapvető termelési eszközök tulajdonosa válik az uralkodó osztállyá: ő dolgoztatja a proletárok népes osztályát, akiket megalázó helyzetben tart. A profit hajszo-lása jelenti a legfőbb értéket. Még a földek művelését is ő irányítja, amely kapitalista jellegű, de a presztízs és a szolgálat feudális eszméi kezdenek eltűnni.

Az állam ugyanakkor a liberalizmus alapelveire épül: a kormányzókat a polgárok választják és a szabadságjogok elismertek. A tőkés gazdasági uralma azonban lehetővé teszi számukra, hogy ellenőrizzék a választásokat, a küldötteket, a minisztereket, a tájékoztatási eszközöket. A demokratikus politika tehát csak formális. Persze a szocialista pártok és a munkásszakszervezetek kialakulása lehetővé teszi a dolgozóknak, hogy bizonyos kényszerítő eszközökkel rendelkezzenek. A burzsoázia hatalma reálisan nem rendül meg, de bizonyos mértékig korlátozódik. A nyugatiak mindennek ellenére azt erősítik meg, hogy a liberális-kapitalista államban a hatalom megosztott. Egyszerre tagadják azt, hogy a burzsoázia uralja a kormányzatot és kizsákmányolja a munkásokat. Úgy vélik, hogy egy kiegyensúlyozott államról van szó, ahol az anyagi életszínvonal és a szabadságjogok nagy fejlődést értek el.

A szocialista államok jelentik a nemzetállam második típusát, a fasiszta államok a harmadikat és a fejlődés útján levő államok a negyediket, amely számtalan változatban nyilvánul meg. A globális társadalom jelenkori különböző típusait a továbbiakban elemezzük. Még a történelmi típusoknál maradva, az előző képet ki kell egészítenünk néhány típussal, amelyek ritkábbak és rövidéletűbbek, de rendkívül érdekes fejlődést mutattak. Az antikvitás nagy birodalmi rászolgáltnak ebből a szempontból a megemlítésre, noha néhez valamilyen elfogadható modellt kialakítani róluk, anynyira különbözőek: például Egyiptom, amely a történelem legtartósabb globális államát hozta létre, nem nagyon hasonlítható össze más birodalmakkal; a Római birodalom még kevésbé. A marxisták állandóan vitáznak az ázsiai társadalomról, amely az ókori Kelet-nek felel meg, továbbá India bizonyos körzeteinek, a prekolombiánus társadalmaknak, a régi keltáknak: ezek modellizálása azonban nehéz.

Könnyebb leírni a globális társadalom egyik olyan típusát, amely Európában a feudális uradalom és a liberális-kapitalista állam között alakult ki, és amely létrehozta az abszolút monarchiát. A marxisták ezt egy átmeneti típusnak tekintik és bizonyos mértékig az is. De viszonylag túl hosszú ideig fennmaradt ahhoz, hogy részleges típusnak tekintsük. Ez az időszak felel meg az ipar, a kereskedelem és a városok reneszánszának, ahol a városok a társadalmi élet kiterjedt és hatalmas szektorát képezik, s elég széles az elterjedési területük (nemzet), míg a gazdasági élet továbbra is a földesurak kezében van, s a feudális értékek képezik még a kulturális alapot. A király helyzete is ezt a kettősséget tükrözi. A területi egység feletti hatalma, elrendező és szervező szerepe a társadalom új szempontjainak felel meg; öröklődő jellege, szent hivatása, a szuper-hűbérúr helyzete pedig a középkori hagyományokhoz kapcsolja.

A GLOBÁLIS TÁRSADALMAK JELENLEGI TÍPUSAI

Korunkban a nemzetállam jelenti a globális társadalom lényegi típusát. Néhány archaikus típus azonban még fennmaradt e mellett: de ezek ritkák. Az egyenlítői öserdőkben még élnek olyan törzsek és etnikumok, melyek - mivel sokszor kerülnek kapcsolatba a modern civilizációval - gyors eltűnésre ítélték. Noha ezek átveszik azon állam elméletét, amely bíraskodik a területükön, de az nem nagyon gyakorol hatást rájuk és a törzsek lassanként azt a keveset is felszámolják. Fekete-Afrika bizonyos országaiban a törzsi és etnikai kötelékek fejlettebbek mint az államhoz tartozás tudata és a vele való kapcsolatok; de itt általában szélesebb körű és kevésbé archaikus egységekről van szó. A Perzsaöböl szultánátusaiban szinte a feudális hűbérúr uralkodik; de ezek korlátozott dimenziójú államokká alakulnak át foko-

zatosan. A Föld területeinek többsége az ENSZ-be felvett államokhoz tartozik; a többiek olyan államok, amelyeket nem vettek fel a politikai ellenségeskedés miatt, nem pedig azért, mert nem rendelkeznek a nemzetállam jellemzőivel.

A második világháború utáni napok jövődőlései ellenére az állam nem devalválódott és nem jöttek létre államok feletti egységek, az államok továbbra is alapvetően globális társadalmak maradtak és még egyetlen igazán nemzetek fölötti egység sem létezik. A Közös Piac csak korlátozott területű szövetség, néhány végrehajtó szervvel ellátva: a lényeges döntéseket az államok kormányai fogadják el. Az Amerikai Államok Szervezetének semmilyen reális hatalma, sem autonómiája nincs az Egyesült Államok vonatkozásában. Ha a KGST-ben több a realitás, ez csupán olyan mértékben nyilvánul meg, amennyiben a Szovjetunió álcázott uralma a népi demokráciák felett. Ebből a szempontból inkább birodalomról, mint nemzetek fölöttiségről beszélhetünk, éppúgy mint Washington uralma esetén Latin-Amerika felett. Az egyik is, a másik is az egyik állam túlterjedésére épül, amely rákényszeríti döntéseit egy másik államra. De sem a szovjet birodalom, sem az amerikai birodalom nem hoz létre globális társadalom jellegű emberi egységeket. A nagy gyarmati birodalmak (még pedig az angol és a francia) felbomlása megerősítette az államok monopóliumát, mint a globális társadalom típusát.

Mindazonáltal néhány csoport több nemzetállamra is kiterjed, de szervezésükben és irányításukban azon felül állnak: ilyenek a nemzetközi vagy politikai testületek, a multinacionális társaságok és az egyházak. Az előbbieket általában kevésbé jelentősek és befolyásuk gyengül. Még a szovjet hatáskör alatt levő Kommunista Internacionálé is, mely jóval hatalmasabb volt a többieknél, hanyatló tendenciát mutatott. A Kominform kevésbé volt korlátozott hatáskörű, mint a Kominintern, megszűnése tovább élezte a kommunista pártok közötti kapcsolatokat, akik egyre inkább a nemzeti vonalat követik. A Szocialista Internacionálénak sem jelentősebb a befolyása az 1914-es háború óta, sem pedig a nemzetközi testületeknek.

A nemzetközi tőkés multinacionális vállalatok ellenkezőleg - egyre hatalmasabbak lesznek. Korlátozzák az államok gazdasági és pénzügyi döntéseinek hatáskörét, és egyre jobban megváltoztatják a nyugati országokon belüli és közötti erő megoszlását. Személyzetük többsége pillanatnyilag mégis jobban függ a nemzeti államtól, ahol fiókküzleti vagy multinacionális vállalatai működnek. Azt mondhatjuk, hogy a nemzetállam az alkalmazottai számára szélesebb körű és integráltabb kölcsönhatás rendszert jelent: azaz globális társadalmat. Persze a vezető beosztású káderekre ez már nem áll fenn, akik a szó szoros értelmében elnemzetlenedtek: ők már inkább az IBM, a Ford vagy Philips állam-

polgárai, mint az Egyesült Államoké, Nagy Britanniáé, Franciaországé stb. Számukra a multinacionális vállalatok inkább jelentik a globális társadalmat, mint a saját hazájuk.

Ez a jelenség még hangsúlyosabb bizonyos egyházak esetében. Olyan ideológiát, értékrendszert, kultúrát fejeznek ki, amely az emberi élet teljességére kiterjed - sőt még azon túlra is, a túlvilági életre. Ezek pontosan a globális társadalom koncepcióját fejezik ki. Egy nemzetközi vállalat ezt a szerepet csak olyan emberek számára játszhatja, akik megcsönkítják egzisztenciájukat, elhanyagolják a művészeteket, a szellemi kultúrát, a filozófiai kérdésfelvetéseket, a pártatlanságot stb. A vallás mindezt fel tudja ölelni, ahogy megtette a történelem folyamán. A nemzetállam fejlődése azonban az egyházakat is háttérbe kényszerítette általában, és a vallási érzelmek visszaszorulása elvette tőlük globális társadalmi jellegüket. E jellegzetességeket - mindennek ellenére - a papság, a szerzetesi rendek és a nemzetállamba még gyengén integrált népelemek tagjai számára megőrzik: mégpedig a fejlődő országokban, ahol újabban nagyon meghonosodtak.

Végül nem szabad elfelejtenünk, hogy minden államban, még a legfejlettebbekben is található ellenszegülő csoportok, akik megtagadják a nemzeti egységbe történő integrálódást, nem fogadják el értékrendszerét, vele szemben ellenkultúrát állítanak fel, s a minimumra csökkentik a többi honfitársaikkal a kölcsönhatásokat. A hippik, a serdülőbandák, a gengszterbandák stb. az ipari társadalmakban fenntartanak egy olyan jelenséget, amellyel a történelem során találkozunk: a globális társadalmak fejlődése fizikailag a tágabb körű globális társadalmakon belül megy végbe, de azokkal szakítva. A határt persze nehéz meghúzni az ellenszegülő csoportok és a forradalmi ellenzéki csoportok között, amelyek a globális társadalom fennálló struktúráját tagadják, de abba bizonyos módon integrálták, mivel azt akarják átalakítani; a többiek számára tulajdonképpen belső szűzteret jelent.

Meg kell jegyeznünk, hogy sok országban - és különösen a nem ipari nagy államok esetében - a helyi közösségnek gyakran ténylegesen nagyobb jelentősége van, mint a nemzetnek. A falu vagy a kisváros jelenti a kölcsönhatások alapvető rendszerét, amelynek normái és értékei határozzák meg az emberek életét. Ez megtalálható nemcsak a régi nemzeteknél, hanem az Egyesült Államokban is, ahol a nemzeti hagyományok kedveznek ennek a "szekcionalizmusnak". A valóságban nem mindig könnyű meghatározni az összekuszálódott kölcsönhatás rendszerekben, hogy melyik a globális társadalom. Nem szükségszerűen ugyanaz az egyazon nemzeti keretben élő minden ember számára. Ha a nemzetállamok fejlődése, általánosságul a Föld egész területén, növekvő befolyásuk a saját területükön, arra mutat, hogy az emberek többsége számára globális társadalmakká válnak, akkor ez a fejlődés még nem lezárt és csak most fog majd igazán kibontakozni.

Másrészt, a nemzetállamok jelenleg egymástól annyira különböznek, hogy azt kérdezhetjük: a globális társadalom ugyanazon típusának felelnek-e meg? Ugyanabba a szociológiai kategóriába sorolhatjuk Ugandát, az Egyesült-Államokat, Luxemburgot, Franciaországot, a Szovjetuniót, Haitit, Brazíliát, Szaud-Arábiát, Kínát, Líbiát, Indiát? Ezen államok között a különbségek nyilvánvalóak és jelentősek. Azt igazolják, hogy a nemzetállam koncepción belül különbségek állnak fenn. A marxisták ezért szembeállítják a tőkés államokat és a szocialista államokat. A nyugatiak inkább egyrészt az ipari államokat és a fejlődő országokat, másrészt pedig a liberális államokat és a zsarnoki államokat különböztetik meg (ez lehetővé teszi, hogy ugyanabba a kategóriába sorolják a fasiszta államokat és a kommunista államokat). A két osztályozást lehet kombinálni, amely a jelenlegi nemzetállamok viszonylag objektív tipológizálásának alapjául szolgálhat, például szembeállítva a nyugati (tőkés és liberális) rendszereket és a kommunista (szocialista és zsarnoki) rendszereket és a tőkés zsarnoki rendszereket (ezek között megkülönböztetve a fasiszmusokat, a katonai diktatúrákat és az archaikus monarchiákat). Egy ilyen típusú osztályozás alapul szolgálhat a politikai rendszerek tanulmányozásához.¹

Az államok ezen kategóriái között a különbözőségben is vannak közös vonások, amelyeket a globális társadalom ugyanazon típusára jellemzőeknek tekinthetünk. Minden állam viszonylag önálló politikai rendszert hoz létre. Ezek jogi szuverenitással bírnak, amely biztosítja a területükön élő emberek feletti ellenőrzést és az oda való belépés vagy kilépés megtiltásának jogát. A Föld e darabján, ők gyakorlatilag kedvük szerint járhatnak el, a nemzetközi jog néhány fenntartása kivételével és különösen a többi államok nyomásával szembeni anyagi lehetőségeik függvényében.

Tehát a csoportok többségének ez a kerete és a határa. A nemzetközi csoportok több államot meglovagolva kisebb számúak és általában felszínesek, azaz az általuk kiváltott kölcsönhatások kevésbé jelentősek. Ezzel ellentétben, az egyes nemzeteken belüli csoportok, általában igen népések és gyakran nagyon fejlett és összetartó kölcsönhatás rendszereket hoznak létre. Az állam mindennek ellenére rendszerint magának tartja fenn az utolsó szó jogát, ha valamelyikükkel konfliktusba kerül. Ebből a szempontból a fizikai kényszerítés sokkal nagyobb erejével rendelkezik: hadsereg, rendőrség, bíróság. Max Weber szerint a törvényes erőszak monopóliumával rendelkezik. Ezért az államon belül a politikai hatalom erősebb és jobban szervezett: olyan dolgokat tekinthetünk a hatalomhoz tartozóknak, amelyek egyedi természetűek és a politikai szociológia területére korlátozódnak (vö. p. 24.).*

*Az említett oldal terjedelmi okokból nem került be a változatba (a szerkesztő).

Az államok értékrendszer kerete hasonlóképpen a legteljesebb, ami a globális társadalom koncepciójának alapvető elemét képezi. Ebben az értelemben, nagyon összetartó kulturális egységeket képeznek. Persze, sok kultúra túllépi az államhatárokat: van nyugati kultúra, amely közös Észak-Amerikában és Nyugat-Európában, s kommunista kultúra, amely a Szovjetunióra és a népi demokráciákra terjed ki, s arab kultúra, amely magában foglalja Közel-Keletet, Észak-Afrikát stb. De mindegyik államonként különbözik. A kultúra megteremti a különböző nemzeti kultúrák közös vonásait, amelyek az alapvető kulturális alapot hozzák létre. Az egyes nemzetek állampolgárainak normái, értékei, ideológiái, mítoszai, szimbólumai, magatartásai nagyon koherens és strukturált egységet alkotnak, amelynek tudatában vannak és úgy érzékelik, mint ugyanazon kultúrközösségnek egy másik nemzethez tartozó állampolgárainak különböző normáit, értékeit, ideológiáit, mítoszait, szimbólumait, magatartásait. A "nyugati" kultúra különösképpen az angol, francia, német, olasz stb. kultúrák közös vonásainak egysége, s az emberek inkább angolok, franciák, németek, olaszok, mint Nyugatiak és ennek következtében is cselekszenek.

1. Vö. a továbbiakban VI. fejezet, p. 375-435. és M. Duverger: Politikai intézmények és alkotmányjog, t.l.: Nagy politikai intézmények, 1973. 13. kiadás.

Arend Lijphart

DEMOKRÁCIÁK. TÖBBSÉGE LVÜ ÉS KÖZMEGEGYEZÉSEN ALAPULÓ KORMÁNYZATI FORMÁK 21 ORSZÁGBAN. (Részlet)*

ELSŐ FEJEZET

A WESTMINSTER TÍPUSÚ DEMOKRÁCIA

A DEMOKRATIKUS ESZMÉNYEK ÉS A VALÓSÁG

A demokrácia szó szerinti értelmezése ("népuralom") alighanem a legalapvetőbb, a leggyakrabban használt meghatározás. Amikor korunk nagy nemzeti államaival kapcsolatban országos szintű demokráciáról beszélünk, akkor az egyik legfontosabb kiegészítés, amelyet meg kell tennünk az, hogy a kormányzás megvalósítását rendszerint nem közvetlenül az állampolgárok, hanem az általuk szabadon, egyenlő alapon megválasztott képviselők közvetve végzik. Jóllehet a közvetlen demokrácia egyes elemei még a nagy demokratikus államok némelyikében is megtalálhatók (1. később a 12. fejezetben), a demokrácia többnyire képviselői jellegű: a nép szabadon választott képviselői irányítják az államot.

A demokráciát nem csupán a nép által végzett kormányzásként, hanem (Abraham Lincoln elnök híres megfogalmazása szerint), a nép érdekében végzett kormányzásként is meghatározhatjuk. Olyan kormányzás ez, amely megfelel a nép kívánságainak, érdekeinek. Az ideális demokratikus kormány tettei minden esetben tökéletes összhangban volnának valamennyi állampolgár kívánságaival és érdekeivel. Ez a tökéletes összhang a kormányzásban még soha nem valósult meg, s alighanem soha nem érjük el, mégis jó eszménykép, amelyre a demokratikus rendszereknek törekedniük kell. Úgy is tekinthetjük ezt, mint egy olyan skála egyik végpontját, amelyen felmérhetjük a különböző politikai rendszerek demokratikus reagálóképességét. Könyvem tárgya nem a demokrácia eszménye, hanem az a mód, ahogyan az eszményt viszonylag jól megközelítő valóságos demokráciák működnek, amelyeket Robert Dahl "poliarchiáknak" nevez, megkülönböztetve azokat az eszményi demokráciától.¹ Ezeket a demokratikus rendszereket nem az jellemzi, hogy tökéletesen megfelelnek a nép igé-

*Arend Lijphart: Democracies - Forms of Majoritarian and Consensual Government in 21 Countries. Yale University Press, New Haven and London, 1984. 1-36., 46-67., 90-126., 206-222. old.

Arend Lijphart: amerikai politológus, a San Diego-i California Egyetem politikatudományi professzora. További ismert műve: Democracy in Plural Society.

nyeinek hanem az, hogy jelentős mértékben megközelítik ezt az eszményt: tetteik v i s z o n y l a g j ó l megfelelnek v i s z o n y l a g s o k állampolgár kívánságainak, h o s s z ú i d ő n á t. Később is használjuk a demokrácia mindkét meghatározását, hogy különbséget tegyünk a demokrácia két alapvető formája között.

Amint Dahl kimutatta, az elfogadható mértékben reagálóképes demokrácia csupán akkor létezhet, ha legalább nyolc intézményes biztosítékkal rendelkezik:

1. A szervezetek létrehozásának és a hozzájuk való csatlakozás szabadsága.
2. A kifejezés szabadsága.
3. A szavazati jog.
4. Választhatóság közhivatalokba.
5. A politikai vezetés azon joga, hogy versenyezzenek egymással a tömegek támogatásáért és szavazataiért.
6. Az információ egymást kiegészítő forrásai.
7. Szabad és tiszta választások.
8. Olyan intézmények, amelyek révén a kormány politikája a szavazatoktól és a tömegtámogatás egyéb megnyilvánulásaitól függ.²

Az említett biztosítékok közül az első hat a klasszikus demokratikus jogokat (elsősorban a szólásszabadságot és a gyülekezési szabadságot) testesíti meg, ugyanakkor hallgatólagosan tartalmazzák a második klasszikus demokratikus értéket, az egyenlőséget is. Az itt tárgyalt demokráciákban alapvetően biztosítva vannak ezek a jogok, s az egyes országok között nincsenek lényeges eltérések. Jelen van a 7. és a 8. biztosíték is, jelentős különbségek mutatkoznak azonban abban a módban, ahogyan megtervezik a választásokat, továbbá egyéb intézményeket és a gyakorlati eljárásokat, amelyek révén biztosítják a tömegek igényeinek megfelelő kormányzást. Könyvemben elsősorban a formális és informális intézmények és eljárások azon változataira összpontosítom a figyelmet, amelyek segítségével az egyes állampolgárok kívánságai az állami politika szintjén megvalósulnak. Mikközben elismerem és ismertetem ezeket az eltéréseket, egyúttal megpróbálok felfedezni bizonyos szabályszerűségeket és típusmintákat is, s kifejtem azon véleményemet, hogy mind az eltéréseket, mind a szabályszerűségeket a demokrácia két, egymástól alapvetően eltérő modellje segítségével értelmezhetjük. Ez a két ellentétes modell a többségelvű (vagy Westminster típusú) és a közmegegyezésen alapuló (konszenzus) modell.

A többségelvű és a konszenzus demokrácia-modell 8 dimenzióban különbözik egymástól. Fejezetem hátralévő részében és a második fejezetben érintőlegesen tárgyalom ezeket, részletes elemzésükre pedig abban a 9 fejezetben kerül sor, amely könyvem lényegét alkotja (a 4-12. fejezet). A 3. fejezetben mutatom be azt a huszont két gyakorlati esetet, amelynek során összehasonlítom a különböző demokratikus

rendszereket, főleg az észak-atlanti térség demokráciáit, de ide számítom Izraelt, Japánt, Ausztráliát és Új-Zélandot is. 21 országról, de 22 demokratikus rendszerről lesz szó, ugyanis külön esetként tárgyalom a Negyedik és az Ötödik Francia Köztársaságot. A záró (13) fejezetben összefoglalom az itt ismertetett demokráciák általános ismérveit és megpróbálok válaszolni a következő kérdésre: milyen mértékben tekinthető a demokrácia két ellentétes modellje nem csupán logikailag összefüggőnek, hanem egyben empirikus modellnek is?

Könyvemben mindvégig a különböző többségelvű-konszenzus jellemzők közötti kölcsönös kapcsolatokra helyezem a fő hangsúlyt. A zárófejezetben azt is megpróbálok, hogy megmagyarázzam a 22 demokratikus rendszerben jelentkező eltérő többségelvű-konszenzus minták jelenlétét az illető országok kulturális és szerkezeti jellemzői alapján: milyen mértékben pluralista (megoszlott) társadalmak, mekkora a lakosság nagysága, továbbá hogyan viszonyul az angol-amerikai kulturális befolyás egyéb hatásokhoz. Érdekes feltenni még egy kérdést: hogyan befolyásolja a demokratikus rendszer jellege (többségelvű vagy közmegegyezésen alapuló jellege) annak teljesítményét? Elemzésemből kiderül, hogy a többségelvű demokrácia a homogén társadalmak számára igen alkalmas (ott nyújtja a legjobb teljesítményt), míg a közmegegyezésen alapuló demokrácia inkább a pluralista társadalmaknak felel meg. Ettől eltekintve csekély ingadozást találunk az itt vizsgált demokráciák teljesítményében. Amint a 3. fejezetből kitétnék a vizsgált eseteket szigorú mércék alapján választottam ki: valamennyi régóta fennálló demokrácia, s alapvetően sikeresnek is tekinthető. Valójában könyvem egyik alapvető mondanivalója az, hogy igen sokféle módja van a demokrácia sikeres működtetésének.³

A WESTMINSTER-I MODELL: A TÖBBSÉGELVŰ RENDSZER 9 ELEME

A Westminster típusú demokrácia lényege a többségi uralom. Ezt a modellt úgy tekinthetjük, mint azon dilemma legkézenfekvőbb megoldását, hogy a demokráciáról adott meghatározásunkban mit értünk a "népen". Ki irányítja az államot és kinek az érdekeit szolgálja az államhatalom, ha az emberek nem értenek egyet és egymástól eltérő igényeik vannak. Erre az egyik válasz a következő: az emberek többsége. Ennek nagy előnye, hogy minden más válasz (pl. az egyhangúság előírása vagy a minősített többség) a kisebbség uralmát (vagy legalábbis a kisebbség vétőjogát) rejti magában, s hogy a többség általi és a többség kiváltságainak megfelelő államvezetés közelebb áll a demokratikus eszményképhez, mint a kisebbség általi (és a kisebbség igényeinek megfelelő) államvezetés. A dilemmára adható másik válasz így hangzik: a lehető legtöbb ember. Ez a közmegegyezésen

alapuló modell lényege. Amint a következő fejezetben részletesen látjuk majd, ennek szabályai és intézményei a kormányzásban való széles körű részvételt, illetve a kormány által követendő politikával kapcsolatos széles körű megegyezést (közmegegyezést) célözzák.

Könyvemben a "Westminster modellt" azonos jelentésben használom a "többségelvű modellel", s így utalok a demokrácia általános modelljére. Szűkebb értelemben is használható: ilyenkor az angol parlamentáris és kormányzati intézmények fő jellemvonásait jelöli; az angol parlament a londoni Westminster palotában ül össze. A Westminster modell angol változata ennek a modellnek egyrészt az eredeti, másrészt a legismertebb példája, amelyet sokan csodálnak. Richard Rose rámutat, hogy "a kontinentális elszigeteltségből fakadó önbizalommal az amerikaiak arra a következtetésre jutottak, hogy intézményeik - az elnöki intézmény, a kongresszus (képviselőház) és a legfelső bíróság - megtestesíti mindannak prototípusát, amelyet másutt is be kellene vezetni."⁴ Az amerikai politológusok azonban, különösen azok, akik az összehasonlító politikatudomány területét művelik, inkább hajlanak arra, hogy legalább ennyire becsüljék az angolok államigazgatási rendszerét.⁵

Woodrow Wilson elnök egyike volt azon híres politológusoknak, akik lelkes csodálói voltak a Westminster modellnek. Korai írásaiban még sürgette is az elnöki kormányzás megszüntetését és az angol típusú parlamentáris államvezetés alkalmazását az Egyesült Államokban. Sok más, az angol politikanem-angol megfigyelője is ilyen nézeteket vall, s a Westminster modell jó néhány jellemvonását más országokba is exportálták. Ezek közé tartozik Kanada, Ausztrália, Új-Zéland, a legtöbb ázsiai és afrikai gyarmat (a függetlenné válás pillanatában). A Westminster modellel összhangban Wilson "világra szabott"-nak nevezte a parlamentáris kormányzati rendszert.⁶

A Westminster modell az alábbi 9, egymással összefüggő elemből áll, amelyet az angol politikai rendszer jellemzői alapján világítunk meg. Ismertetésünk tudatosan vázaltszerű, s a szükséges árnyalatokat később visszük fel a képre, különösen annál a formánál, amely 1945 és 1970 között működött.

1. A végrehajtó hatalom összpontosítása: egypárti és "aligtöbbségi" kabinetek - az angol kormányzati rendszer legerőteljesebb szerve a kabinet, amely rendszerint annak a pártnak a tagjaiból áll, amelynek többsége van az alsóházban, kisebbségi képviselők nem kerülnek be a kabinetbe. Ritkán találkozunk koalíciós kabinettel. Miután az angol kétpártrendszerben a két fő párt közel egyenlő erőt képvisel, a választást megnyerő párt rendszerint csekély többséggel rendelkezik a parlamentben, a kisebbség pedig viszonylag jelentős. Ezáltal az angolok egypárti és aligtöbbségi kabinetje tökéle-

tesen megtestesíti a többségi uralom elvét: óriási államvezetési-politikai hatalmat ruház a többség képviselőjére, amely ezt a hatalmat a többség érdekében gyakorolja, miközben nem elsőprő többségről van szó. A jelentős kisebbséget kizárják a hatalomból és az ellenzék szerepére kárhozzatják.

2. A hatalom összeolvastása és a kabinet uralma. - 1867-ben megjelent maradandó értékű klasszikus művének, a "The English Constitution"-nak első kiadásában Walter Bagehot megállapítja, hogy az angol kormányzati rendszer hatékony működésének magyarázata döntően "a végrehajtó és a törvényhozó hatalom szoros összefonódása, szinte tökéletes összeolvadása."⁷ Az angoloknak olyan parlamentáris kormányzati rendszere van, amelynél a kabinet a parlament bizalmától függ: ez ellentétes az Egyesült Államok által képviselt elnöki kormányzati rendszerrel, ahol az elnök végrehajtó hatalmát a törvényhozás általában nem függesztheti fel (kivéve az összeférhetetlenség esetét). Elvben, miután az alsóház leszavazhatja a kormányt, az ő kezében van az irányítás. A valóságban azonban fordított ez a kapcsolat: miután a kabinet az alsóház egységes többségi pártjának vezetőiből áll, a kormányt többnyire támogatja az alsóház többsége, amely bizton számíthat arra, hogy hivatalban marad és keresztülviheti törvényjavaslatait. A kormány egyértelműen vezető pozícióban van a parlamenttel szemben.
3. A szimmetrikus két kamarás rendszer. - Az angol parlament két házból áll; a tömegek által választott alsóházból és a főleg az örökletes nemesség tagjaiból álló lordok házából. Ezek kapcsolata nem szimmetrikus: a törvényhozó hatalom szinte teljes egészében az alsóházban összpontosul. A lordok házának mindössze arra van hatalma, hogy késleltesse a törvényhozás munkáját: a pénzügyi törvényjavaslatokat 1 hónapig, minden egyéb törvényjavaslatot 1 évig tarthat vissza. Azt lehetne mondani, hogy a Westminster modell tisztább változatára az egykamarás rendszer volna jellemző, mivel a többségi párt által uralt egykamarás képviselőház és az egypárti kabinet tökéletesebben kifejezné a többségi uralmat. Anglia igen szorosan megközelíti ezt az eszményképet: a hétköznapi szóhasználatban a "parlament" szinte kizárólag az alsóházat jelenti. Az angolok aszimmetrikus két kamarás rendszerét majdnem egykamarásnak is nevezhetjük.
4. Kétpártrendszer. - Angliában a politikai életet két nagy párt uralja: a Konzervatív Párt és a Munkáspárt. Vannak más pártok is (elsősorban a Liberális Párt), amelyek résztvesznek a választásokon és mandátumokat szereznek az alsóházban, ezek azonban méretüknél fogva nem lehetnek egyedüli győztesek a választásokon.

A mandátumok többségét a két nagy párt szerzi meg, s ezek valamelyike alakít kormányt. A Munkáspárt 1945-1951, 1964-1970 és 1974-1979 között, a konzervatívok pedig 1951-1964, 1970-1974 és 1979-től mostanáig.

5. **Egydimenziós pártrendszer.**
- Az angolokat és fő politikai pártjaikat elsősorban az elvi, politikai szempontból lényeges különbség osztja meg, ahogyan a társadalmi-gazdasági politikáról vélekednek: a balról jobbra ívelő pályán a munkáspárt képviseli a baloldali, a konzervatív párt pedig a jobboldali törekvéseket. Ezt a különbséget tükrözik a szavazók szavazatai is az alsóházi választásokon: a munkás szavazók általában a munkáspárti jelöltekre adják szavazatukat, a középosztálybeli szavazók pedig inkább a konzervatív jelölteket támogatják. Vannak természetesen egyéb különbségek is, azok azonban nem gyakorolnak lényeges befolyást az alsóház összetételére és a kabinetre. Így pl. a katolikus és a protestánsok közötti vallási nézetkülönbségek politikailag ma már nem lényegesek. Fontosabbak ennél a területi és etnikai eltérések (elsősorban a skótok nemzeti felbuzdulásai), ezek azonban nem fenyegetik komolyan a konzervatívok és a Munkáspárt hegemoniáját. Az angol társadalom jelentős mértékben homogén, s a társadalmi-gazdasági kérdések dimenziója az egyetlen dimenzió, amelyen a fő pártok észrevehetően és következetesen eltérő állásponton vannak.
6. **Pluralitásos választási rendszer.** - Az alsóház 650 tagját a többségi elv alapján 1-képviselős választási körzetekben választják meg, amelyet Angliában gyakran úgy neveznek, hogy "orrhossz" rendszer: az a jelölt győz, amelyik megkapja a szavazatok többségét, illetve többség hiányában a legnagyobb kisebbségi szavazatot.
7. **Egységes, centralizált kormányzat.** - Angliában a helyi kormányzatok számos fontos feladatot látnak el, de a központi kormány kreatív, hatalmukat nem garantálja az alkotmány (a föderális rendszertől eltérően). Ezen túlmenően a helyi kormányzatok pénzügyileg is a központi kormányzattól függenek. Ez az egységes, centralizált rendszer azt jelenti, hogy nincsenek világosan körülhatárolt földrajzi és funkcionális kerületek, amelyek kizárnák a parlamenti többség és a kabinet hatáskörét.
8. **Íratlan alkotmány és a parlament szuverenitása.** - Angliának abban az értelemben "íratlan" alkotmánya van, hogy nem létezik olyan egyetlen, írott okmány, amely rögzíti a kormányzati intézmények összetételét és hatáskörét, az állampolgárok jogait. Ezeket egy sor alapvető törvény, szokásjog és konvenció határozza meg. A parlament általában eleget tesz az alkotmány-szabályoknak, de formáli-

san nem köteles erre. Még az alaptörvényeknek sincs különleges státusza, ezeket a parlament ugyanúgy módosíthatja, mint bármely más jogszabályt. A bíróságok nem rendelkeznek a bírói felülbírálat (judicial review) jogkörével. A parlament a végső, vagy szuverén hatalom.

- A parlament szuverenitása a Westminster típusú többség-elvű rendszer döntő eleme: azt jelenti, hogy az alsóházi többség hatalmát formálisan semmi nem korlátozza.
9. Kizárólagos képviseleti jellegű demokrácia. - A parlament szuverenitása azt is jelenti, hogy - miután a nép képviselőiben eljáró alsóház kezében összpontosul minden hatalom - nem marad tér a közvetlen demokrácia egyetlen elemének sem (pl. a népszavazásnak). Egy alkotmányjogi szakértő kifejezésével, "a népszavazás idegen az angol alkotmányjogi gyakorlattól".⁸ A parlament szuverenitása összegyehetetlen a népszuverenitással, s így az angol demokrácia kizárólagos képviseleti jellegű demokrácia.

ANGOL ELTÉRÉSEK A WESTMINSTER MODELLTŐL

A Westminster modell említett jellemzői együttesen a modellt alapvetően többség-elvűvé teszik, de a többség hatalmát nem szabad túlzásba vinni. Angliában a többség uralma nem jelenti a többség zsarnokságát. Jóllehet nincsenek formális korlátai a parlament hatalmának - s így formálisan semmi nem korlátozza az alsóház többségének mozgásterét - a többséget erős informális szokások mégis jelentősen korlátozzák. Nem sértik meg az emberek jogait és szabadságát, s nem nyomják el a kisebbségeket. Az alsóházban tisztelttel viseltetnek a kisebbséggel szemben, s az is a szokásjogon nyugszik, hogy az ellenzék vezetőjének a véleményét kikéri a kabinet különösen fontos vagy kényes kérdésekben. Jóllehet az angol demokrácia többségi elvű, mégis toleráns és "civil" jellegű.

Azt is hangsúlyozni kell, hogy a brit politikai színtér csupán az 1945 és 1970 közötti 25 év során felelt meg szorosán a Westminster modellnek. 1918-tól, amikor a nők szavazati jogának megadása (jóllehet a férfikkal nem teljesen egyenlő alapon) a teljesen demokratikus rendszer kezdetét jelentette, 1945-ig, majd az 1970 óta eltelt időszakban szintén jelentős eltéréseket találunk a többség-elvű demokrácia Westminster modelljétől a modell szinte valamennyi említett jellemzőjével kapcsolatban.

1. A végrehajtó hatalom összpontosítása: egypárti és "alig-többségi" kabinetek. - David Butler szavaival: "az angoloknál az egypárti kormány a szabály. A politikusok és a politikával foglalkozó szerzők feltételezik, hogy kivételes körülményektől eltekintve egyetlen párt mindig rendelkezik a parlamenti többséggel

és intézheti a nemzet ügyeit." Úgy folytatja azonban: "a tisztán egypárti kormány mégis sokkal ritkábban fordult elő, mint sokan gondolnák".⁹ Valójában az egypárti többségű kabinetek 1918 és 1980 között az időnek csupán 60%-ában voltak hivatalban. A szabálytól való eltérés - két vagy több pártból álló koalíciók és kisebbségi kabinetek - többnyire 1918 és 1945 között történt. A legújabb példa a tiszta és kifejezett koalíciós kabinetre az a koalíciós kormány volt, amelyet a háború idején alakítottak a konzervatívok (1940 és 1945 között), akik parlamenti többséggel rendelkeztek ugyan, mégis bevették a kormányba a Munkáspártot és a Liberális pártot is. A kormány feje a konzervatív Winston Churchill volt. A hetvenes években két ízben is volt kisebbségi munkáspárti kormány. Az 1974 márciusi parlamenti választáson többséget szerzett ugyan a Munkáspárt, mégsem sikerült megszereznie a mandátumok többségét, így arra alapozta kisebbségi kormányát, hogy nem fog össze ellene az összes többi párt. Ugyanezen év októberében újabb választást tartottak, s ezen a Munkáspárt már egyértelmű (bár szoros) többséget szerzett. Ezt a többséget azonban lassan leolvasztották a különböző "disszidálások" és időközi választási vereségek, s 1976-ban a munkáspárti kormány ismét kisebbségi kormány lett. A hetvenes években találunk példát kétpárti koalícióra is: 1977-ben a kisebbségi munkáspárti kabinet formális egyezményt kötött az alsóház 13 liberális képviselőjével, s így parlamenti többséget szerzett. A liberálisok beleegyeztek, hogy támogatják a kormányt cserébe azért, hogy különböző törvényjavaslatoknál kikérjék véleményüket, mielőtt azokat a parlament elé terjesztik. Liberális képviselő nem lépett be a kormányba. Ez az ún. "Lab-lib" paktum 1978-ig tartott.

2. A h a t a l o m ö s s z e o l v a s z t á s a é s a k a b i n e t u r a l m a. - A kormány csak akkor gyakorolhat erős irányítást, ha többségi támogatást élvez az alsóházban, a többségi párt pedig egységes. Ha ezen feltételek valamelyike (vagy mindegyike) hiányzik, akkor erősen csökken a kormány vezető pozíciója. 1970 óta sokkal gyakoribbá vált, hogy a parlament leszavazta a (többségi vagy kisebbségi) kormány fontos javaslatait. Ez még azt a hagyományos nézetet is módosította, amely szerint a kormány vagy mondjon le, vagy oszlassa fel az alsóházat és írjon ki új választásokat, amennyiben bizalmatlanságot szavaznak neki a parlamentben, vagy valamelyik, számára fontos törvényjavaslatát elveti a parlament. Miután a hetvenes évek óta megszorodtak a kormány vereségei a parlamentben, az új íratlan szabály úgy szól, hogy csupán kifejezett bizalmatlansági többség teszi szükségessé a kormány lemondását vagy új választások kiírását.¹⁰ Miután számos esetben leszavazták, James Callaghan miniszterelnök kisebbségi munkáspárti kormányát végül ilyen bizalmatlansági szavazás döntötte meg 1979-ben.

3. **A s z i m m e t r i k u s k é t k a m a r á s r e n d s z e r.** - 1949-ben állapították meg azt az egyéves időkorlátot, ameddig a lordok háza késleltetheti rendes (nem pénzügyi jellegű) törvényjavaslatok elfogadását. Az 1911-es és 1949-es alapvető reformok közötti időszakban a lordok halogató hatásköre kb. 2 évre terjedt, de az 1911 óta eltelt teljes időszak során általában nem okoztak hosszú késlekedést. Újabban nem történt módosítás, jóllehet az 1970-es években kormányzó gyenge munkáspárti kabinetek idején a túlnyomórészt konzervatívokból álló lordok háza valamelyest akvizitizálódott. Ez egyúttal fokozta a Munkáspárton belül azt a közhangulatot, hogy teljes egészében el kell törölni a lordok házát, s ezáltal a majdnem-egykamarás rendszert tiszta és kizárólagos egykamarás rendszerré kell átalakítani.
4. **K é t p á r t r e n d s z e r.** - A két háború közötti időszakban a Munkáspárt foglalta el a liberálisok helyét a két nagy párt egyikeként. Az 1945-ös választásokon a Munkáspárt és a Konzervatív Párt együttesen a szavazatoknak mintegy 85%-át, az alsóházi mandátumoknak pedig 92,5%-át szerezte meg. Az 1950 és 1970 között tartott 7 választás során méginkább nyilvánvaló lett ezen két párt hegemoniája; együttesen mindig megszerezték a szavazatoknak legalább 87,5%-át, a képviselői mandátumoknak pedig 98%-át. A hetvenes évek folyamán azonban csökkent tömegtámogatásuk: jóllehet az 1970 óta (1984-ig - a ford. meg.) tartott 3 választáson sikerült megszerezniük nagyjából a parlamenti mandátumok 95%-át, az 1974-ben, illetve 1979-ben tartott választás során együttesen a szavazatoknak csupán mintegy 75, illetve 81%-át kapták. Ennek a változásnak a fő haszonélvezői a liberálisok voltak. Jóllehet a mandátumoknak csupán kiábrándítóan kis töredékét tudták megszerezni (az említett választásokon sorrendben 14, 13, illetve 11 helyet), az 1974-ben tartott két választáson a szavazatoknak mintegy 19%-át, 1979-ben pedig mintegy 14%-át kapták. A nyolcvanas évek elején ennél súlyosabb veszély kezdte fenyegetni a két-pártrendszert. A főleg munkáspárti disszidensekből álló Szociáldemokrata Párt. Mindössze fél esztendővel azután, hogy 1981-ben megalakult az új párt, ezt írta a londoni Economist: "Ha összefognak a liberálisokkal, akkor a két pártnak legalább sportszerű esélye lesz arra, hogy a következő általános választás után a Westminster legnagyobb politikai tömörülése legyen Angliában."¹¹
5. **E g y d i m e n z i ó s p á r t r e n d s z e r.** - Kb. 1970 után egyre nyilvánvalóbb lett, hogy téves elképzelés az angol társadalmat alapvetően homogénnek tekinteni. Legalábbis Skócia, Wales és Észak-Írország (a hivatalosan Nagy-Britannia és Észak-Írország Egyesült Királysága néven említett ország nem-angol lakosságú körzetei) jelentős mértékben színesítik a politikai magatartások és

törekvések színkáláját. 1964-ben, amikor az angol politikai élet tudós megfigyelői többségének szószólója volt, Rose a következőket írta: "Ma az Egyesült Királyság politikai életét jelentősen leegyszerűsíti az a tény, hogy hiányoznak a nagy törésvonalak az etnikai, nyelvi, illetve vallási csoportok között". Hat évvel később azonban már pontosabban jellemezte az Egyesült Királyságot, "több nemzetiségű állam"-nak nevezve azt. A pártrendszer szempontjából ez azt jelenti, hogy ma már nem a társadalmi osztály az egyetlen (jóllehet még mindig a legfontosabb) dimenziója a differenciálódásnak. Különösen megnőtt az etnikai tényező jelentősége Skóciában: az 1974 októberében tartott választásokon a Skót Nemzeti Párt kapta a Skóciában leadott szavazatoknak több, mint 30%-át és megszerzett 11-et az alsóházi mandátumok közül (majdnem annyit, mint a liberálisok). Sorsa azóta valamivel rosszabbra fordult, de 1979-ben még mindig 2 parlamenti mandátumot szerzett (ugyanannyit, mint a walesi nacionalisták). Nem tűnt el teljesen a vallás sem, mint a szavazók magatartását befolyásoló tényező: valójában Észak-Írországban a protestáns-katolikus nézeteltérés jeleníti az Egyesült Királyság ezen részében a pártokat és híveiket elválasztó alapvető választvonalat.

6. **Pluralitásos választási rendszer.** - Nem történt változás a pluralitáson alapuló egy "befutó" körzeti választási rendszerben sem, de ezt a rendszert egyre erősebb bírálatok érik, főleg azokért az aránytalan eredményekért, amelyeket a 70-es években produkált. 1974 októberében például a Munkáspárt abszolút parlamenti többséget szerzett (635 mandátumból 319-et) az összes leadott szavazatnak mindössze 39,3%-a révén, miközben a liberálisok a szavazatok 18,6%-ával (ez a Munkáspártra leadott szavazatoknak majdnem a fele) mindössze 13 parlamenti helyet szerzett. Érthető módon a liberálisok nagyon szeretnék bevezetni az arányos képviselői rendszer valamilyen formáját, a konzervatívok és a munkáspártiak azonban továbbra is a többségi módszert támogatják. Meg kell azonban említeni, hogy a 70-es évek elején egy konzervatív kormány bevezette Észak-Írországban az arányos képviselői rendszert, miután kitört a protestánsok és a katolikusok közötti viszály, s a későbbi munkáspárti kabinetek fenntartották ezt a politikát. Az arányosság elve többé nem tekinthető anatómiának.
7. **Egységes, centralizált kormányzat.** - Az Egyesült Királyság ma is egységes állam, de mondhatjuk-e azt is, hogy erőteljesen központosított állam? Két kivételről kell megemlékeznünk. Az egyik az, hogy 1921 óta - amikor az Ír Köztársaság függetlenné vált - egészen 1972-ig (amikor bevezették a közvetlen Londonból történő irányítást) Észak-Írországban

jelentős autonómiával kormányzott az ottani parlament és helyi kormány. Ez az autonómia szélesebb körű volt, mint amit szövetségi rendszerekben élveznek az egyes szövetségi államok. A másik kivétel az a lassú folyamat, amelynek révén egyre növekszik Skócia és Wales autonómiája: az angol szóhasználatban ezt "devolúciónak" nevezik.

8. Í r a t l a n a l k o t m á n y é s a p a r l a m e n t s z u v e r e n i t á s a. - Amikor Nagy-Britannia 1973-ban belépett az Európai Gazdasági Közösségbe (Közös Piacba), amely nem egyszerűen nemzetközi, hanem nemzetek feletti szervezet, akkor ez hallgatólagosan az európai közösség törvényeinek és intézményeinek elfogadását is jelentette a politika több területén, ahol ezek hatásköre felülmúlja az egyes országos parlamentekét. Miután a szuverenitás a legfelső és végső hatalmat jelenti, az angol parlament ma már nem tekinthető teljesen szuverénnek. Azáltal, hogy Nagy-Britannia az európai közösség tagja lett, megjelent az a potenciális jog, hogy a bírói rendszer felülbírálhatja mind a közösség bíróságának, mind az angol bíróságoknak a döntéseit:

- "a közösség intézményeinek az a joga, hogy (a parlament előzetes hozzájárulása nélkül) az Egyesült Királyságban is érvényes törvényeket hozzanak és a bíróságoknak az a joga, hogy döntsenek (a közösség jogi szóhasználata szerint) a parlament jövőbeni törvényeinek elfogadhatóságáról, kétségbe vonja a parlament legfelsőbb jogkörét."¹⁴
9. K i z á r ó l a g o s k é p v i s e l e t i j e l l e g ű d e m o k r á c i a. - Az 1970-es években megtört az a szabály is, hogy a népszavazás nem egyeztethető össze a Westminster modellel: ekkor megszavazta a parlament, hogy a nép döntésére bízta Nagy-Britannia sokat vitatott közös piaci tagságának eldöntését. Az 1975-ben tartott egyedülálló népszavazás során (ez volt az egyetlen országos méretű népszavazás az Egyesült Királyság történetében) az angol választók megszavazták, hogy Anglia maradjon a közösség tagja.

Még egy utolsó tekintetben is hamis és célravezető volt az az egyszerűtétel, amely szerint a parlamenti többségét arra használja a mindenható egypárti kabinet, hogy végrehajtsa a szavazóktól kapott megbízatását. Ez azt a feltételezést foglalja magába, hogy a kormány a társadalom egyéb erőinek támogatása (illetve ezen erők részéről jelentkező komoly ellenállás) nélkül alakíthatja ki és hajthatja végre politikai irányvonalát. A valóságban régóta elismert tény, hogy Angliában és más demokráciában sok szervezett csoport küzd a befolyásért, s ezek nem csupán egymást korlátozzák és ellensúlyozzák, hanem a különböző politikai pártokat és a kormányt is. Az utóbbi években megerősítette a politikai folyamatról alkotott ezen pluralisztikus képet a "vállalati pluralisták" (Corpores pluralis) megjelenése, akik felhívták a figyelmet arra, hogy különösen a főbb gazdasági

érdekcsoportok szorosán és folyamatosan résztvesznek a döntéshozatalban, hogy a kormányok ma már rendkívüli mértékben függenek ezektől az új partnerektől. Jóllehet a konzervatív kormány 1974 elején még kényelmes parlamenti többséggel rendelkezett, a sztrájkoló bányászok ezzel sikeresen szembeálltak és kikényszerítették az új választás megtartását, amelyet a konzervatívok el is vesztek. A kormány mindenhatóságáról alkotott félrevezető képet új kép váltotta fel (amelyet alighanem szintén eltűloznak kissé): a "kormány hatalmáról alkotott illúzió" képe.¹⁵

AZ ÚJ-ZÉLANDI WESTMINSTER MODELL

A Westminster modell eredetileg az angol politikai környezetben jelent meg és fejlődött ki, de igen jelentős befolyást gyakorolt az Egyesült Királyság területén kívül is. A modell igen sok jellemzőjét "exportálták" elsősorban a brit nemzetközösség tagjainak (pl. Kanadába, Ausztráliába és Új-Zélandba). Kanada és Ausztrália több alapvető szempontból eltér a modelltől (pl. mindkét ország szövetségi államalakulat), Új-Zéland azonban a Westminster típusú demokrácia úgyszólván tökéletes példája.

1. A végrehajtó hatalom összpontosítása: egypárti és "alig-többségi" kabinetek: - 1915 és 1919 között Új-Zélandban háborús koalíciós kabinet kormányzott, s koalíciós kormány volt hatalmon 1931 és 1935 között is. Ez utóbbi időponttól kezdve azonban az új-zélandi politikai színteret két nagy párt (a Munkáspárt és a Nemzeti párt) uralja, s ez a két párt egymást váltja a hatalomban. 1935 óta minden kormány egypárti kabinet volt, sőt a parlamentben minden esetben egyértelmű, bár nem döntő többséget élvezett: a többségi párt a mandátumoknak rendszerint 50-60%-át szerezte meg, de 1938 óta soha nem sikerült a mandátumok 2/3-ánál többet megszereznie.
2. A hatalom összeolvasztása és a kabinet uralma. - Új-Zéland tekintetében is tökéletes példája a Westminster modellnek: olyan parlamenti rendszere van, amelyben a kormány a parlament bizalmától függ. Ugyanakkor, amint az új-zélandi politikai viszonyok egyik legújabb áttekintése megállapítja: "a keményen kézbentartott kétpártrendszer odavezetett, hogy a hatalom a ... többségi párthoz tartozó képviselőkből alakult kormány kezében összpontosul."¹⁶
3. A szimmetrikus kétkamarás rendszer. - Új-Zélandban kb. egy évszázadon át kétkamarás törvényhozás működött, amely a választott alsóházból és a kinevezés alapján összeállított felsőházból állt, ez utóbbi azonban fokozatosan elvesztette

- hatalmát. Amikor 1950-ben eltörölték, az addig aszimmetrikus kétkamarás rendszer "tisztá" egykamarás rendszeré vált.
4. K é t p á r t r e n d s z e r . - Apártrendszert lényegében két nagy párt irányítja, s 1935 óta csupán ezek alakítottak kormányt. Ezek: a Munkáspárt (1935-1949, 1957-60 és 1972-75) és a Nemzeti Párt (1949-57, 1960-62 és 1975-től). Ezen túlmenően a második világháború óta tartott 13 parlamenti szavazáson rajtuk kívül csupán egyetlen párt tudott mandátumokat szerezni: a Társadalmi Bizalom Pártja az 1966-os és 1978-as választáson 1-1, az 1981-es választáson pedig 2 mandátumhoz jutott.
  5. E g y d i m e n z i ó s p á r t r e n d s z e r . - A fehér Új-zélandiak és az őslakó maorik között húzódnó etnikai választvonal lehetetlenné teszi, hogy Új-Zélandot szinte tökéletesen homogén társadalomként kezeljük. A maori kisebbség azonban igen csekély, a lakosság többi része pedig jelentős mértékben homogén, s így nem meglepő, hogy a pártpolitika alapvetően a társadalmi-gazdasági kérdések körül bonyolódik: a Munkáspárt középbalos, a Nemzeti Párt pedig a középtől jobbra álló vonalat követ.
  6. P l u r a l i t á s o s v á l a s z t á s i r e n d s z e r . - Új-Zélandban az egykamarás parlamentet az "egy befutott" (többséget szerző) jelöltrendszer alapján választják. Ennek egyetlen szokatlan jellemzője az, hogy a maorik számára fenntartott négy jelentős körzet van, amely átfedi földrajzi értelemben a "rendes" kisebb körzeteket. Ebben a négy választási körzetben azért térnek el a Westminster típusú majoritáriánus rendszertől, hogy garantálják az ottani kisebbség képviselőit is. 1975 óta a maori szavazók választhattak: a rendes szavazókörzetben vagy a lakóhelyükön kialakított különleges maori körzetben kívánnak szerepelni a névjegyzékben és ott kívánják-e leadni szavazatukat.¹⁷ Nem valószínű, hogy a közeli jövőben módosítják az "egy befutós" többségi rendszert, jóllehet az utóbbi választásokon (különösen 1978-ban) rendkívül aránytalan eredményeket hozott, s ez fokozta a közvélemény érdeklődését az arányos képviselet iránt: 1978-ban a nemzeti párt a 92 helyből 51-et (egyértelmű többséget) szerzett, jóllehet sem az összes szavazatok többségét nem kapta meg (a szavazóknak mindössze 39,8%-a támogatta), de még általános többséghez sem jutott, ugyanis a szavazók 40,4%-a a Munkáspártra adta szavazatát. A Társadalmi Bizalom Pártja a szavazatok 17,1%-ával mindössze egyetlen mandátumhoz jutott.
  7. E g y s é g e s , c e n t r a l i z á l t k o r m á n y z a t . - Az Egyesült Királyság parlamentje 1852-ben törvényt hozott ("Új-Zéland gyarmat részére képviselői alkotmány biztosításáról" szóló törvény), amely 6 tartományt hozott létre, s ezeket a központi kormánnyal

szemben jelentős autonómiával és hatáskörrel ruházta fel. Ezeket a tartományokat azonban 1875-ben megszüntették és ma egységes, központosított kormányzati rendszer van Új-Zélandban.

8. **I r a t l a n a l k o t m á n y é s a p a r l a m e n t s z u v e r e n i t á s a.** - Az Egyesült Királysághoz hasonlóan Új-Zéland sem rendelkezik egyetlen írott alkotmányjogi alapokmánnyal sem. "íratlan" alkotmánya az 1952-es alkotmányozó törvény volt, s egyéb alaptörvényekből, konvenciókból és szokásjogból áll. Ennek megfelelően, az angol parlamenthez hasonlóan Új-Zéland parlamentje is szuverén. Egy új-zélandi alkotmányjogi szakértő szavaival: "az alkotmány központi gondolata az, hogy semmiféle hatékony jogi korlátja nincs a parlament rendes törvényhozási eljárásainak."¹⁸
9. **K i z á r ó l a g o s k é p v i s e l e t i j e l l e g ű d e m o k r á c i a.** - Az új-zélandi demokrácia jórészt képviselői rendszerű, ennek ellenére meglehetősen gyakran él a népszavazás közvetlen demokratikus eszközével. A népszavazások közül néhány többé-kevésbé periférikus kérdésekkel foglalkozott (pl. a szesz-italok engedélyezése), mások viszont valóban fontos kérdésekben döntöttek: az 1949-ben tartott népszavazáson a szavazók többsége elfogadta a kötelező katonai szolgálatot, 1967-ben pedig úgy döntöttek, hogy megtartják a 3 éves parlamenti ciklust (nem hosszabbítják meg 4 évre).

Az új-zélandi demokrácia szinte valamennyi említett tekintetben még hangsúlyozottabban többségelvű (s ezáltal a Westminster modell még tökéletesebb mintája) mint az angol demokrácia. Rose még arról is ír, hogy "ma már Új-Zéland az igazi angol rendszer egyetlen meglévő példája"¹⁹, mindössze két kivétel van: a maori kisebbség részére fenntartott parlamenti mandátumok és a gyakrabban megszervezett népszavazások. Az előző azonban viszonylag csekély eltérést jelent a modelltől, ami pedig az utóbbi illeti, a Westminster típusú modell összehasonlítása a közmegegyezésen alapuló modellel rávilágít arra, hogy a kizárólagos képviselői kormányzat a Westminster modell kevésbé megkülönböztető, kevésbé lényegi jegye, mint a többi 8 jellemvonás. Ezt részletesen megismerjük a következő fejezetben, amelynek során a konszenzus modellel foglalkozunk.

JEGYZETEK

1. Robert A. Dahl: "Polyarchy: Participation and Opposition" (New Haven: Yale University Press, 1971). 1. még John D. May: "Defining Democracy: A Bid for Coherence and Consensus", Political Study, 1. sz. (March 1978), 1-14.
2. Dahl: "Polyarchy...", 3. o.

3. A demokrácia teljesítménye ugyancsak makacsul ellenáll minden értelmezhető és pontos mérésnek. Az eddigi leg-erőteljesebb kísérletet G. Bingham Powell hajtotta végre abból a célból, hogy lemérje a demokráciák teljesítményét. Ehhez 3 mutatót használ: a végrehajtó hatalom stabilitását illetve tartósságát, a szavazások eredményeit és a nagyarányú erőszak hiányát. Az 5. és 7. fejezetből azonban kiderül, hogy a végrehajtó hatalom tartóssága egyáltalán nem jó mércéje a demokrácia teljesítményének: pusztán a végrehajtó hatalom erejét jelzi a törvényhozással szemben. A szavazási eredmények a demokrácia teljesítményének gyenge, periférikus oldalát jelentik. Ami pedig a nagyarányú erőszakot illeti, az szerencsére igen ritkán fordul elő általában a demokráciákban. L. G. Bingham Powell Jr.: "Contemporary Democracies: Participation, Stability and Violence" (Cambridge Mass.: Harvard University Press, 1982.)
4. Richard Rose: "A Model Democracy?", in: Richard Rose szerk.: "Lessons from America: an Exploration" (New York, Wiley, 1974) 131. o.
5. Dennis Kavanagh: "An American Science of British Politics", Political Studies 22, 3. sz. (September 1974): 251-70. o.
6. Woodrow Wilson: "Committee or Cabinet Government?" Overland Monthly, January 1884, idézi Walter Littmann Woodrow Wilson könyvéhez írott bevezetésében ("Congressional Government: a Study in American Politics", New York, Meridian Book, 1956), 13. o.
7. Walter Bagehot: "The English Constitution" (London; World's Classics, 1955) 9. o.
8. D. C. M. Yardley: "The Effectiveness of the Westminster Model of Constitution", in: George W. Keeton és Georg Schwarzenberger szerk.: Year Book of World Affairs 1977 (London: Stevens and Sons, 1977), 348. o.
9. David Butler: "Conclusion", in: David Butler szerk.: Coalitions in British Politics (New York, St. Martin's Press, 1978), 112. o.
10. Leon D. Effeld: "What Happened to the British Party Model?", American Political Science Review 74, No. 1. (March 1980): 9-22. o. Philip Northon: "The Changing Face of the British House of Commons in the 1970s", Legislative Study Quarterly 5, No. 3. (August 1980). 333-57.
11. "The Economist", December 5, 1981. 69. o.
12. Richard Rose: "Politics in England: an Interpretation" (Boston, Little Brown, 1964), 10. o. Richard Rose: "The United Kingdom as a Multi-National State", 6. számú alkalmi monográfia (Glasgow, Survey Research Center, University of Strachclyde, 1970).
13. S. E. Finer: "Introduction: Adversary Politics and Electoral Reform", in: S. E. Finer szerk.: Adversary Politics and Electoral Reform (London: Anthony Wigram, 1975), 6. 12. o.

14. David Coombs: "British Government and the European Community", in: Dennis Kavanagh and Richard Rose szerk.: New Trends in British Politics; Issue for research (London; Sade, 1977), 88. o.
15. Norman H. Keehn: "Great Britian: the Illusion of Governmental Authority" World's Politics 30, No. 4. (July 1978): 538-62. (Az én kiemelésem - A. L.)
16. Stephen Levine: "The New-Zealand Political System: Politics in a Small Society" (Sidney: George Allen und Unwin, 1979), 25-26. o.
17. Alan D. McRobie: "Ethnic Representation: the New-Zealand Experience" in: Stephen Levine szerk.: Politics in New-Zealand, a Reader (Sidney, George Allen und Unwin, 1978), 270-283. o.
18. K. J. Scott: "The New-Zealand Constitution" (Oxford, Clarendon Press, 1962), 39. o.
19. Személyes közlés, 1982. április 8-án.

MÁSODIK FEJEZET

A KONSZENZUS TÍPUSÚ DEMOKRÁCIA

KÖZMEGEGYEZÉS VAGY TÖBBSÉGI URALOM?

A demokrácia alapvető meghatározásának többségi (majoritárius) értelmezése szerint ez "a nép többsége" által történő kormányzás". Ezek szerint a többség kormányozzon, s a kisebbség legyen ellenzékben. Ezt a nézetet vonja kétségbe a közmegegyezésen alapuló (konszenzus típusú) demokrácia. Amint Sir Arthur Lewis, a Nobel-díjas közgazdász igen meggyőzően rámutatott, a többségi uralmat - és az abból következő kormány-ellenzék "felállást" - antidemokratikusnak is tekinthetjük, mert ezek a kölcsönös kizárás elvén alapulnak. Lewis megállapítja, hogy a demokrácia elsődleges jelentése szerint "mindenkinek, akit valamely döntés érint, meg kell adni a lehetőséget, hogy közvetlenül vagy választott képviselői útján résztvegyen az illető döntés meghozatalában". A demokrácia másodlagos jelentése: "a többség akarata érvényesüljön". Ha ez azt jelenti, hogy a győztes pártok hozhatják az összes kormányzati döntést, a vesztesek bírálhatják ezt, de nem kormányozhatnak, akkor Lewis szerint a két értelmezés összeegyeztethetetlen, "ha kizárjuk a vesztes csoportokat a döntéshozatalban való részvételből, ez egyértelműen sérti a demokrácia elsődleges értelmezését".¹

Két olyan helyzet van, amelyben a demokrácia és a többségi uralom nem teljesen összeegyeztethetetlen. Az első esetben a kisebbség kizárását enyhíti, ha a többség és a ki-

sebbség felváltva kormányoz, azaz ha a mai kisebbség a következő választáson többségre tehet szert, s nincs az örökös ellenzék szerepére kárhóztatva. Így működik az angol és az új-zélandi kétpártrendszer. Ebben a két országban természetesen voltak olyan viszonylag hosszú időszakok is, amikor a két fő párt egyike kiszorult a hatalomból: az angol Munkáspárt 13 évig (1951 és 1964 között), az új-zélandi Nemzeti Párt 14 évig (1935 és 1949 között), az új-zélandi Munkáspárt pedig 12 évig (1960 és 1972 között).

Még ezen hosszú "hatalomnélküli" időszakok alatt is meggyőzően érvelhetünk amellett, hogy egy második feltétel következtében nem volt összeütközés a demokrácia és a többségi uralom között. Arról a tényről van szó, hogy mind az angol, mind az új-zélandi viszonylag homogén társadalom, ahol a fő pártok szemlélete között rendszerint nincs túlságosan nagy különbség, mivel általában a politikai centrumhoz állnak közel. Meglehet, a "kományszás a nép által" követelményei alapján antidemokratikusnak minősülhet az egyik párt kizárása a hatalomból, ha azonban a másik, kormányzó párt politikája elfogadható mértékben megfelel a szavazók érdekeinek és kívánságainak, akkor a rendszer megközelíti a demokrácia "kormányzás a nép érdekében" meghatározását.

Kevésbé homogén társadalmakban egyik feltétel sem érvényes. A fő pártok által képviselt politikai irányvonalak jelentős mértékben eltérnek egymástól, s a szavazók gyakran merevebben ragaszkodnak egy adott párthoz, s így csökken annak esélye, hogy a legnagyobb pártok felváltva gyakorolják a kormányzati hatalmat. Különösen gyakran hiányzik a többségi demokráciához szükséges rugalmasság a "plurális" társadalmakban, amelyeket éles vallási, ideológiai, nyelvi, kulturális, etnikai vagy faji határvonalak lényegében önálló "altársadalmakra" osztanak fel, melyek mindegyikének megvannak a maga politikai pártjai, érdekcsoportjai és tömegkommunikációs eszközei. Ilyen körülmények között a többségi uralom nem csupán antidemokratikus, hanem veszélyes is mivel azok a kisebbségek, amelyeket állandó jelleggel kizárnak a hatalomból, úgy érzik, hogy hátrányos megkülönböztetésben van részük, s így elvesztik a rendszer iránti lojalitásukat. Észak-Írország plurális társadalmában például, amely protestáns többségre és katolikus kisebbségre oszlik, a többségi uralom azt jelentette, hogy a protestáns többséget képviselő Unionista Párt nyerte meg 1921 és 1972 között az összes választást, s valamennyi kormányt ez a párt alakította meg. A hatvanas évek végén jelentkező tömeges katolikus megmozdulások végül is protestáns-katolikus polgárháborúvá fajultak, amelyet csupán az angol katonai intervenció és a közvetlen londoni kormányzás bevezetése tudott megfékezni.

A plurális társadalmakban tehát a többségi uralom a többség diktatúrájához vezet, demokrácia helyett belviszályt eredményez. Ezeknek a társadalmaknak olyan demokratikus rendszerre van szüksége, amely a szembenállás helyett a

közmegegyezést (konszenzust) hangsúlyozza; amely nem kizár, hanem befogad, s amely az uralkodó többség maximális kiterjesztésére törekszik ahelyett, hogy megelégedne a minimális többséggel: ez a konszenzus demokrácia.

A KONSZENZUS MODELLEK: A TÖBBSÉGET KORLÁTOZÓ 8 MOZZANAT

A demokráciakonszenzus modelljét 8 olyan mozzanat segítségével írhatjuk le, amelyek éles kontrasztot alkotnak a Westminster modell többségelvű vonásaival. Példáinkat Svájcól és Belgiumból vesszük. Az előző fejezetben láttuk, hogy Nagy-Britannia és Új-Zéland a Westminster típusú demokrácia jó, de nem tökéletes példája. Ugyanilyen óvatosak kell legyünk Belgium és Svájc esetében is: ez a két ország igen jól, de nem tökéletesen példázza a közmegegyezésen alapuló demokráciát.

1. A végrehajtó hatalom megosztása: nagykoalíciók

Ellentétben a Westminster modell azon tendenciájával, hogy a végrehajtó hatalmat egypárti és alig-többségi kormányok kezében összpontosítja, a közmegegyezés elve azt jelenti, hogy egy átfogó koalícióban valamennyi fontos párttal meg kell osztani a végrehajtó hatalmat. Az ilyen nagykoalíció kiváló példája a svájci héttagú országos végrehajtó testület, a Szövetségi Tanács: ebben résztvesz a három nagy párt (a kereszténydemokrata, a szociáldemokrata és a szabaddemokrata), amelyek mindegyike a mandátumoknak kb. 1/4-ével rendelkezik a törvényhozás alsóházában, a Svájci Néppárt pedig a mandátumoknak mintegy 1/8-ával rendelkezik; ezek a pártok az 1959-ben létrehozott "varázsformula" segítségével (amely a kettő: kettő: kettő: egy arányt jelent) osztják el egymás között a hét végrehajtó tisztséget. További követelmény, hogy a különböző nyelvi csoportok képvisellete nagyjából feleljen meg számarányuknak, a testületben négy vagy öt németajkú, egy vagy két franciaajkú és gyakran egy olaszajkú képviselő foglal helyet. Mindkét említett követelmény iratlan szabály, de szigorúan betartják.

A belga alkotmány azon formális előírást példázza, hogy a végrehajtó hatalomban kapjanak helyet a nagy nyelvi csoportok képviselői. Már hosszú ideje szokás, hogy olyan kormányt alakítsanak Belgiumban, amelynek tagjai nagyjából egyenlő arányban képviselik a flamand nyelvű többséget és a francia nyelvű kisebbséget. Az 1970-ben bevezetett alkotmány-módosítás egyik rendelkezése ezt a szokást hivatalos szabállyá emelte: "a miniszterelnök esetleges kivételével a kabinetben szerepeljenek francia és flamand nyelvű miniszterek".² Ez a szabály nem vonatkozik a kormány pártok szerinti összetételére jönlhet 1954 óta valamennyi belga kormány két vagy több párt koalíciója volt, amelyek a törvényhozói mandátumok túlnyomó többségét képviselték.

2. A formális és informális hatalom szétválasztása
Svájcban a végrehajtó és a törvényhozó hatalom kapcsolata inkább az amerikai elnöki rendszerre, mint az angol parlamentarizmusra emlékeztet. Jürg Steiner, a svájci politológus szerint, jöllehet a Szövetségi Tanácsot a törvényhozás választja, a későbbiek folyamán ez a testület sérthetetlen a törvényhozás irányából jövő támadásokkal szemben: "a tanács tagjait egyenként választják meghatározott időre (4 évre), s ezen idő alatt az alkotmány értelmében a törvényhozás nem kezdeményezheti bizalmatlansági szavazás lefolytatását. Ha a parlament elutasítja a kormány valamelyik javaslatát, ebből nem következik, hogy akár a javaslatot benyújtó tanács tag, akár a szövetségi tanács testületileg lemondjon."³
A hatalmi jogkörök ilyen formális szétválasztása fokozza mind a végrehajtó, mind a törvényhozó hatalom függetlenségét, kettőjük kapcsolata sokkal kiegyenlítettebb, mint Angliában és Új-Zélandban a kormány és a parlament viszonya, ahol a kormány egyértelműen domináns helyzetben van. Svájcban a Szövetségi Tanács jelentős hatalommal rendelkezik ugyan, de nem képviseli a legfőbb hatalmat.

Belgiumban parlamentáris kormányzati rendszer érvényesül, ahol a kormány - Angliához hasonlóan - a törvényhozás bizalmától függ. Ennek ellenére a belga kormányok - jórészt azért, mert gyakran átfogó, nem egységes koalíciókról van szó - távolról sincsenek olyan domináns helyzetben, mint angliai kollégiáik, s így rendszerint valódi "alkut" kénytelenek kötni a parlamenttel. Nem szükségszerű, bár rendszerint ez a helyzet, hogy Belgiumban a miniszterek a törvényhozás tagjai legyenek. Az a tény, hogy a belga kormányok gyakran rövidéletűek, jelzi, hogy viszonylag gyenge a helyzetük: az 1970-es évtized folyamán a kormányokat öt különböző miniszterelnök vezette. Jöllehet Belgiumban parlamentáris helyzet van, a hatalmi szférák hivatalos szétválasztása nélkül, a tényleges végrehajtó-törvényhozó hatalmi viszony a hatalom informális vagy "félig" végrehajtott szétválasztásának tekinthető.

3. Kiegyenlített kétkamarás rendszer és kisebbségi képviselő

Az egykamarás törvényhozást felváltó kétkamarás rendszer legfőbb indoka, hogy a második kamarában (vagy felsőházban) lehetővé teszi egyes kisebbségek külön képviselőt. Ez a kisebbségi képviselő azonban csupán akkor tölti be feladatát, ha megfelel két feltételnek: a felsőházat az alsóháztól eltérő rendszer alapján kell megválasztani, s valódi hatalommal kell rendelkeznie (ideális esetben ez a hatalom egyenrangú az alsóház hatalmával). A svájci rendszer mindkét feltételnek megfelel: a Nemzeti Tanács jelenti az alsóházat, amely a svájci népet képviseli, az Államtanács pedig az előbbivel egyenlő alapon a kantonokat képviselő felsőház vagy szövetségi kamara. Ennek következtében a kisebb kantonok lényegében erősebb képviselőhöz jutnak az Államtanács-

ban, mint a Nemzeti Tanácsban. Ezen túlmenően a két testület jogkörét így lehetne összefoglalni: "általános szabályként kimondhatjuk, hogy azonos jogokkal és kötelezettségekkel rendelkeznek; egyik testület sincs a másik fölé rendelve."⁴ A svájci kétkamarás rendszer kiválóan kiegyensúlyozott, szimmetrikus intézmény.

Belgiumban is hasonló a helyzet: a parlament két háza (a képviselőház és a szenátus) lényegében azonos jogkörökkel rendelkezik. A szenátorok kis részét a tartományi tanácsok közvetve választják, illetve kooptálják őket, egészében véve azonban a szenátus és a képviselőház összetétele nem különbözik lényegesen egymástól. Az is valószínű azonban, hogy a belga alkotmányreform következő szakaszában teljesen átalakítják a szenátust: ez a testület képviseli majd az egyes nyelvi közösségeket és térségeket.

4. T ö b b p á r t r e n d s z e r

Mind Svájcban, mind Belgiumban olyan többpártrendszer létezik, amelyben egyik párt sem közelíti meg a többségi státuszt. Az 1979-es svájci nemzeti tanácsi választásokon 15 párt jutott mandátumokhoz, amelyek többségét (169-et a 200-ból) a Szövetségi Tanácsban is képviselt 4 legfontosabb párt szerezte meg. Azt mondhatjuk tehát, hogy Svájcban négypártrendszer van.

Belgiumra a 60-as évek közepéig hárompárti rendszer volt jellemző. Ez két nagy pártból (a kereszténydemokratákból és a szocialistákból), valamint a közepes nagyságú Liberális Pártból állott. Azóta azonban az említett nagy pártok nyelvi alapon felbomlottak és néhány új, nyelvi közösséget képviselő párt kiemelkedett, s így létrejött a legalább 8 pártból álló rendszer. Ez a szám azonban csupán a "jelentős" pártokat foglalja magába. Az 1978-as és 1981-es választásokon kb. egy tucat párt került be a képviselőházba.

5. T ö b b d i m e n z i ó s p á r t r e n d s z e r

Svájcban és Belgiumban a többpártrendszer kialakulását két tényezővel magyarázhatjuk. Az első az, hogy - Nagy-Britanniától és Új-Zélandtól eltérően - a svájci és a belga társadalom plurális jellegű, amelyet számos törésvonal szabdal át. A törésvonalaknak ezt a sokaságát tükrözi ezen országok pártrendszerének többdimenziós jellege. Svájcban a vallási törésvonal elválasztja a főleg hitbuzgó katolikusok által támogatott kereszténydemokratákat a szociáldemokratáktól és a szabaddemokratáktól, akiket főleg a protestánsok, illetve azok a katolikusok támogatnak akik ritkán, vagy egyáltalán nem járnak templomba. A szociáldemokratákat továbbá elválasztja a társadalmi-gazdasági válaszvonal is a szabaddemokratáktól; az előbbieket főleg a munkások, az utóbbiakat inkább a középosztály tagjai támogatják. A svájci Néppárt főleg a protestáns mezőgazdák soraiban erős. A válaszvonalak harmadik csoportja, a nyelv, nem okoz további töréseket a svájci pártrendszerben, jóllehet a három nagy párt a kantonokban működő pártok viszonylag laza szövetségéből áll, s ezen pártokon belül jelentős elválasztó tényező a nyelv.⁵

Hasonlóképpen, a katolikus Belgiumban a vallási törésvonal elválasztja a hitbuzgó katolikusok által támogatott keresztényszociális pártokat a szocialistáktól és a liberálisoktól, akik a passzív katolikusokat képviselik. A szocialistákat osztálykülönbségek választják el a liberálisoktól. Svájjal ellentétben a nyelvi törésvonal Belgiumban tovább osztotta a pártokat, részint az említett 3 csoporton belül (régében ezek képviselték Belgium 3 uralkodó pártját); ma pedig különálló kisebb flamand nyelvű, illetve francia nyelvű pártokra oszlanak; illetve azért, hogy néhány további kisebb nyelvcsoportot képviselő pártot hozott létre.⁶

6. A r á n y o s k é p v i s e l e t

A svájci és belga többpártrendszer kialakulását még egy tényezővel magyarázhatjuk. Ezekben az országokban az arányos választói rendszer nem gátolja a társadalmi választvonalak "lefordítását" a pártrendszer nyelvére.⁷ A Westminster modell pluralista rendszerével szemben - amely inkább "túlképviseli" a nagy pártokat és "alulképviseli" a kisebbeket - az arányos képviselet elsődleges célja úgy elosztani a pártok között a parlamenti mandátumokat, hogy az megfeleljen az egyes pártok által megszervezett szavazati aránynak. Svájcban a Nemzeti Tanácsot és Belgiumban mindkét kamarát arányos képviselet alapján választják.

7. T e r ü l e t i é s e g y é b f ö d e r a l i z m u s é s d e c e n t r a l i z á l á s

Svájc olyan szövetségi állam, ahol a hatalom a központi kormány és 26 kanton-kormány között oszlik meg. Jóllehet a központi kormány ma már jelentős hatalommal rendelkezik, a svájci szövetségi rendszert még mindig decentralizáltnak tekinthetjük, s a kantonok továbbra is igen sokféle és fontos feladatot töltenek be. A föderalizmus a legismertebb (bár nem az egyetlen) módja annak, hogy autonómiát biztosítsanak a társadalom különböző csoportjainak. A szövetségi rendszerekben ezeket a csoportokat területi alapon szervezik: így jönnek létre a szövetségi államok, kantonok, tartományok stb. Megvalósítható az autonómia a területi szervezéstől eltérő módon is; különösen az olyan plurális társadalmakban van ennek jelentősége, ahol az egyes különálló "altársadalmak" nem koncentrálnak bizonyos földrajzi térségekre.

Belgium jó példája a területitől eltérő szervezési "föderalizmusnak". Az 1970-ben elfogadott egyik alkotmánymódosítás megállapítja: "A francia kultúrközösséget a két ház (a képviselőház és a szenátus) francia nyelvű csoportjának tagjaiból álló kulturális tanács képviseli, s hasonló kulturális tanács létezik a flamand kulturális közösség részére, amely a két ház flamand nyelvű csoportjainak tagjaiból áll."⁸ Az említett két kulturális tanács törvényhozó testületként működik; jogköréhez tartozik a csupán részben területi alapon meghatározott közösségek számára kulturális

és oktatási ügyekben törvényeket hozni. A flamand kulturális tanács a flamand nyelvű flamandok (Belgium északi részén, Brüsszel kivételével, amely flamand területen fekszik) és a kétnyelvű Brüsszelben élő flamand ajkú kisebbség ügyeiben hoz törvényeket. A francia kulturális tanács, törvényhozó testület, a francia nyelvű vallon országrész (Belgium déli része) és a Brüsszelben élő francia ajkú többség számára. Ez a megoldás nem felel meg a hagyományos, területi alapon felépített föderalizmus meghatározásának, de az is nyilvánvaló, hogy ma már Belgium nem tekinthető egységes államnak sem. Az egyik belga alkotmányjogi szakértő véleménye szerint az 1970-ben bevezetett alkotmánymódosítások következtében az egységes belga állam "kommunális állammá" változott.⁹

8. írott alkotmány és a kisebbség vétőjoga

Mind Belgiumnak, mind Svájcnak van írott alkotmánya, olyan okmány, amely rögzíti az államigazgatás alapvető szabályait. Nagy-Britannia és Új-Zéland íratlan alkotmányától eltérően ezeket az írott alkotmányokat csupán minősített többség módosíthatja. A svájci alkotmány módosításához olyan igenlő népszavazás kell, amely nem csupán országos méretekben, hanem a kantonok többségében is pozitív (többségi) eredményt hoz. Ez utóbbi követelmény külön védelmet biztosít a kisebb kantonoknak, s ha ezek összefognak valamely javasolt alkotmánymódosítás ellen, ez egyenértékű a kisebbségi vétővel.

A belga alkotmányt csupán a törvényhozás mindkét házában elért 2/3-os többség módosíthatja. Ez a szabály is tartalmaz kisebbségi vétőjogot, amennyiben az egyik kamarában a kisebbség (vagy több kisebbségi csoport) megszerzi a szavazatoknak legalább 1/3-át. Ezen túlmenően az 1970-es alkotmányreform nem-alkotmányjogi kérdésekben bevezette a kisebbségi vétőjogot, hogy megvédje a francia ajkú kisebbséget a flamand anyanyelvű többséggel szemben. Bármely, a nyelvi csoportok kulturális autonómiáját érintő törvényjavaslathoz nem csupán mindkét házban 2/3-os többségre, hanem minden egyes nyelvi csoportban is többségre van szükség. Jól példázza ez a John C. Calhoun által említett "konkurrens többség" elvét. Minden egyéb, nem pénzügyekre vonatkozó törvényjavaslat esetében az egyes kamarák francia nyelvű kisebbsége a kormányhoz fellebbezhet (amelyben a két nyelvi csoport egyenlő arányban van képviselve), amennyiben úgy érzi, hogy az veszélyezteteti életbevágó érdekeit.

A közmegegyezésen (konszenzus) alapuló demokrácia valamennyi 8 eleme azt célozza, hogy korlátozza a többség uralmát, mivel előírja vagy ösztönzi a hatalom megosztását a többség és a kisebbség között (nagy koalíciók), a hatalom decentralizálását (dispersal of power) a végrehajtó és a törvényhozó hatalom között (esetleg két törvényhozó kamara létrehozásá-

val, több kisebbségi párt működtetésével), a hatalom igazságos elosztását (arányos képviselet), a hatalom átruházását (delegation of power) (területi vagy egyéb alapon szervezett csoportoknak), illetve a hatalom formális korlátozását (a kisebbségi vétőjog révén).

KÖZVETLEN DEMOKRÁCIA, TÖBBSÉGELVŰSÉG (MAJORITARIANIZMUS) ÉS KÖZMEGEGYEZÉS (KONSZENZUS)

A Westminster típusú demokráciának az előző fejezetben tárgyalt 9. jellemvonása olyan demokratikus rendszert jelent, amely kizárólagosan képviseleti jellegű, s amelyből hiányoznak a közvetlen demokrácia eszközei (főleg a népszavazás). Svájc ezzel éles ellentétet alkot, mivel ebben az országban kifejlődött és "olyan művészi fokra emelkedett a népszavazás elmélete és gyakorlata, amelyet a többi nemzet meg sem közelít".¹⁰ Ebből azonban nem következik az, hogy a közvetlen demokrácia a közmegegyezésen alapuló modell egyik jellemzője. Könyvünkben a többi fontosabb példa világosan mutatja, hogy nem erről van szó: a többségelvű Új-Zélandban elég gyakran alkalmazzák a népszavazást, míg a közmegegyezésen alapuló Belgiumban (az Egyesült Királysághoz hasonlóan), az ország eddigi történelme során, mindössze egyetlen országos méretű népszavazást tartottak.

A közvetlen demokrácia nem sajátos jegye sem a többségelvű, sem a közmegegyezésen alapuló demokratikus modellnek, mivel mindkettő a képviseleti demokrácia csoportjába tartozik.

Azt is mondhatjuk természetesen, hogy a népszavazás hatásában alapvetően majoritárius jellegű, mivel az "igen" vagy "nem" eredményt egyszerű többség határozza meg. Még azt is mondhatjuk, hogy a népszavazás a Westminster típusú képviseleti demokráciánál is többségelvűbb, mivel a választógyűléseken a kisebbségek is nyugodt légkörben terjeszthetik elő ügyüket és a számukra életbevágóan fontos kérdésekben esetleg megszerezhetik a többség támogatását, mivel egyéb kérdésekben felajánlják nekik támogatásukat ("kézkezet mos", angolul "log-rolling"). Ha a szavazók nagy tömege dönt valamilyen kérdésben, az ilyen tárgyalásokra nyilván nincs lehetőség. David Butler és Austin Ranney a következőket állapítja meg: "Mivel a népszavazás képtelen mérni a hit erősségét, vagy tárgyalás és belátás alapján eredményre jutni, a népszavazás szükségképpen veszélyesebb a kisebbségi jogokra nézve, mint a képviseleti gyűlések".¹¹

A népszavazás azonban nem minden esetben ilyen tompa, majoritárius eszköz. Különösen akkor nem, ha, mint pl. Svájcban összekapcsolódik a tömegek kezdeményezéseivel, lehetőséget ad a kisebbségeknek, hogy érvényre juttassák kívánságukat a választott képviselők többségének akaratával szemben.

Figyelemre méltó példája ennek a Svájcban 1962-ben tartott népszavazás, amelyet olyan kis párt kezdeményezett, amelynek egyáltalán nem voltak képviselői a törvényhozó kamarákban. Jóllehet a szövetségi tanácsban képviselt mind a négy párt ellenezte a népszavazást, az mégis sikeres volt.¹²

A közvetlen demokráciát tehát nem tekinthetjük sem jellegzetesen többségelvűnek, sem tipikusan konszenzus jellegűnek: ez valójában idegen test mind a többségelvű, mind a konszenzus demokrácia szervezetében, mivel a képviseleti demokrácia ellengőcát (antitézisét) jelenti. Ugyanakkor a közvetlen demokrácia elemeit bevezethetik (és be is vezették) olyan országokban, amelyek jórészt majoritárius, jórészt közmegegyezésen alapuló demokratikus rendszerek, illetve valamilyen átmenetet alkotnak e kettő között.

ÁTMENETI FORMÁK ÉS MÓDSZEREK: AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK PÉLDÁJA

A demokrácia általunk említett két alapvető típusa olyan elvont modellt, amelyre a gyakorlatban nem találunk tiszta példákat, de az eddig ismertetett négy fő típus-est közeláll a majoritárius-közmegegyezéssel skála két végpontjához. A könyvemben tárgyalt egyéb demokrácia-formák inkább eltávolodnak a tiszta modellektől. Azt is érdemes újra hangsúlyozni, hogy egy adott demokratikus rendszer helye az említett skálán nem végleges. Amint az első fejezetben láttuk, Nagy-Britannia az 50-es években erőteljesebben majoritárius volt, mint a 70-es években. Belgiumban a közmegegyezéssel alapuló demokrácia csupán azután vert igazán gyökeret, hogy 1970-ben módosították az alkotmányt; a svájci "varázsszöveget" is csupán 1959-ben vezették be. Hasonló a helyzet a többi demokráciával is, amelyek ide-oda mozognak bizonyos határok között a többségelvű-konszenzusos skála mentén.

Amint a későbbi fejezetekben majd látjuk, az Egyesült Államok több szempontjából "deviáns" eset a demokráciák általunk tárgyalt csoportjai között, lényegében azonban a skálának valahol a közepetáján helyezkedik el. Fejezetünk befejező témaként próbáljuk meg pontosabban körülírni az Egyesült Államok helyzetét ezen a skálán. Más demokráciákkal összehasonlítva a politológiai irodalomban az amerikai demokratikus rendszer alapvető jellegére vonatkozólag, két, egymástól eltérő hagyományos értelmezéssel találkozunk: az egyik azt hangsúlyozza, hogy jelentős hasonlóság van Nagy-Britannia és az Egyesült Államok között, s mindkét országot az angol-amerikai demokráciák közös csoportjába sorolja.¹³ A másik megközelítés a hangsúlyt az amerikai elnöki rendszer és az angol parlamentarizmus közötti különbségekre, az amerikai szövetségi és az angol egységes kormányzati rendszer közötti különbségekre, a laza amerikai kétpártrendszer és az angol egységes, szoros kétpártrendszer közötti különbségekre stb. helyezi.¹⁴

Hol helyezkedik el az Egyesült Államok, a többségelvű-konszenzus típusú két végpont között? Ha válaszolni akarunk erre a kérdésre, akkor figyelembe kell vennünk, hogy az Egyesült Államok két szempontból is plurális társadalomnak tekinthető. Először, ebben az országban többféle etnikum és faj él együtt, s a társadalom fehér többségre, illetve fekete, puerto ricói és egyéb kisebb kisebbségi csoportra oszlik. Korunkban ez a megosztottság a legnagyobb jelentőségű. A második törésvonal, amely főleg a 19. században és a 20. század első felében volt jelentős, az északi többségi és a déli kisebbségi terület között húzódik. Amint Dahl megállapítja "közel két évszázadon át a Dél sajátos területi szubkultúrát alkotott".¹⁵ Ha figyelembe vesszük a Westminster típusú és a közmegegyezéssel demokrácia közötti 8 különbséget, akkor az amerikai demokráciát az alábbiak szerint jellemezhetjük:

1. A végrehajtó hatalom összpontosítása

Az Egyesült Államok egyértelműen majoritárius társadalom, amennyiben a végrehajtó hatalom az elnök kezében összpontosul, aki a két vezető párt egyikének vezére, s aki rendszerint saját pártjának soraiból választja ki kormányának tagjait.

2. A hatalmi szférák szétválasztása

Az amerikai demokrácia egyik legismertebb és (összehasonlításra alapon tekintve) legszokatlanabb jellemvonása a végrehajtó és a törvényhozó hatalom formális és igen szigorú szétválasztása. Ennek az az egyik következménye, hogy az elnök - jóllehet az ő kezében összpontosul a végrehajtó hatalom - távolról sem rendelkezik teljhatalommal. Azt is mondhatjuk, hogy - jóllehet az Egyesült Államokban nem működnek koalíciós kormányok - a nemzet számára legfontosabb döntések meghozatalához gyakran szükség volt (és van) a hatalom egyfajta megosztására az elnök és a kongresszusi vezetők között (a polgárháborút követő mintegy 100 év során főleg a déli vezetőkkel, akik a legfontosabb képviselőházi bizottságok elnökei voltak).

3. Kiegyensúlyozott kétkamaras rendszer

A képviselőház és a szenátus jó példája a lényegében azonos hatalommal rendelkező két törvényhozó kamarának. Mivel valamennyi szövetségi állam azonos mértékben van képviselve a szenátusban, itt erősebb a kisebb államok képvisellete, mint a képviselőházban. Ez a szimmetrikus kétkamaras megoldás ugyanaz, mint a közmegegyezéssel alapuló svájci demokráciában: ez természetesen nem meglepő, mivel e tekintetben az Egyesült Államok alkotmánya volt a mintakép, amikor 1848-ban létrehozták a svájci szövetségi alkotmányt.

4. K é t p á r t r e n d s z e r

Az amerikai demokrácia egyik többségelvű jellemvonása a két-pártrendszer, jóllehet a demokraták és a republikánusok alig hasonlítanak az Angliában működő erős, fegyelmezett és egységes konzervatív és munkaspártra. Országos szinten ezek az amerikai pártok a legjobb esetben is csupán igen eltérő érdekcsoportok laza szövetségei.

5. H a s o n l ó p r o g r a m o k a t h i r d e t ő h e t e r o g é n p o l i t i k a i p á r t o k

Az amerikai pártokban azért hiányzik az egység és az összetartás mivel - többek között - igen heterogén társadalmi alapokra épülnek, ezek a különbségek azonban nem jelentkeznek élesen eltérő pártprogramokban. Amint a 8. fejezetben majd részletesen tárgyaljuk, azt mondhatjuk, hogy az amerikai pártok csupán társadalmi-gazdasági és kulturális-etnikai kérdésekben térnek el jelentősen egymástól: a demokraták hagyományosan a munkások és a kisebbségek pártja (beleértve azokat a fő csoportokat, amelyek plurális társadalomban kisebbségnek tekinthetők, ilyenek a feketék és a déli területek). Más országoktól eltérően azonban az amerikai pártrendszer két probléma-dimenziója nem túl jelentős.

6. "E g y - b e f u t ó s" v á l a s z t á s i r e n d - s z e r

Amerikában a jellemző választási módszer a többséget megszerző "egy-befutós" jelöltek rendszere. (Jóllehet, különösen helyi szinten alkalmazzák a kétfordulós szavazási rendszert, a több-befutós kerületi beosztást, a "globális" küldöttválasztási rendszert is.) Az utóbbi időben azonban két jelentős elmozdulás is történt akonzensus modell irányában.

Az egyik az volt, hogy a legfelsőbb bíróság jóváhagyta a "pozitív választási csalást" (affirmative gerrymandering): ez azt jelenti, hogy a választási körzetek határait az ott élő fekete, portoricói stb. kisebbség érdekében állapítják meg, így biztosítva ezen csoportok maximális képviselői esélyeit a törvényhozásban. Ez a gyakorlat távolról sem olyan elterjedt, mint az új-zélandi kizárólagosan maori-lakta területeken, szándékában azonban hasonló ahhoz. A másik jelentős eltérés az "egy-befutós" módszertől az a 70-es években bekövetkezett változás, amely módosította a legtöbb elnöki előválasztás eredményeinek meghatározási módszereit: a "győztes mindent visz" elvről áttértek az elektorok arányosabb elosztására az elnökjelöltek között, az előválasztásokon kapott szavazataik arányában.

7. F ö d e r a l i z m u s

Az Egyesült Államokban egyértelmű területi alapokon nyugvó szövetségi rendszer van érvényben. Ennek többek között az a célja, hogy jelentős autonómiát biztosítson a Délnek a plurális amerikai társadalomban.

8. Írott alkotmány és a kisebbség vétőjoga

Az írott amerikai alkotmány csupán igen körülményes eljárással módosítható, amelyben két, egymást követő minősített többségre van szükség. Másik példája az amerikai politikában a kisebbség vétőjogának a szenátusi obstrukció gyakorlata.

A fenti dimenziók közül 3 vagy 4 esetében az amerikai demokrácia a többségelvű modellhez közelít (az 1., 4., 6. és esetleg 5. dimenzió esetében) 4 esetben (a 2., 3., 7., és 8. dimenzió esetében) közelebb áll a konszenzus modellhez. A közvetlen demokrácia kérdését tekintve ugyancsak közbülső helyet foglal el az Egyesült Államok: egyes szövetségi államokban (különösen Kaliforniában) igen gyakoriak a népszavazások, ugyanakkor azonban az Egyesült Államok egyike azon kevés demokráciáknak, ahol az egész országra kiterjedő népszavazást még soha nem tartottak. Könyvünk záró befejezésében azonban kimutatjuk, hogy az amerikai demokrácia ezen látszólag egymástól eltérő és egymásnak ellentmondó jellemvonásai végsőfokon igen világos alakzatot rajzolnak ki; azt mondhatjuk, hogy az Egyesült Államok a legkiemelkedőbb példája a vegyes, többségelvű-konszenzusos típusú demokráciának.

JEGYZETEK A MÁSODIK FEJEZETHEZ

1. W. Arthur Lewis: "Politics in West Africa" (London, George Allen and Unwin, 1965), 64-65. o.
2. 86B. cikkely
3. Jürg Steiner: "Amicable Agreement Versus Majority Rule: Conflict Resolution in Switzerland" (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1974), 43. o.
4. George Artur Coddin Jr.: "The Federal Government of Switzerland" (Boston: The Houghton Mifflin, 1961), 72. o.
5. Henry H. Kerr, Jr.: "Switzerland: Social Cleavages and Partisan Conflict", Sages Professional Paper a "Contemporary Political Sociology" 1. évf. 06-002 számában (London. Sage 1974), 7-14. o.
6. André-Paul Frognier: "Party Preference Spaces and Voting Change in Belgium", in: Ian Budge, Ivor Crewe és Dennis Farlie szerk.: "Party Identification and Beyond: Representation of Voting and Party Competition", (London, Wiley, 1976) 189-202. o.
7. L. Gerhard Lehmbuch: "Proporzdemokratie: Politische System und Politische Kultur in der Schweiz und in Österreich" (Tübingen: Mohr, 1967.) L. még Jürg Steiner: "The Principales of Majority and Proportionality", in: Kenneth D. McRae szerk.: "Consociational Democracy: Political Accommodation in Segmented Societies" (Toronto: McClelland and Stwar, 1974), 98-106. o.
8. 59B. cikkely, első fejezet.

9. Robert Senelle: "The Reform of the Belgian State" (Brussels: Külügyminisztérium 1978), 139. o. Kulturális tanácsot hoztak létre a Kelet-Belgiumban élő német kisebbség részére is.
10. David Butler és Austin Ranney: "Practice," in.: David Butler és Austin Ranney szerk.: "Referendums: a Comparative Study of Practice and Theory", (Washington D. C.: American Enterprise Institute, 1978), 5. o.
11. Butler és Ranney: "Theory", in: Butler és Ranney szerk.: "Referendums", 36. o.
12. Steiner: "Amicable Agreement", 18-19. o.
13. L. pl. Gabriel A. Almond: "Comparative Political Systems", Journal of Politics 18, 3. szám (August 1956): 391-409.
14. L. pl. Don K. Price: "The Parliamentary and Presidential Systems", Public Administration Review 3, 4. szám (1943 ősz): 317-34 és William S. Livingston: "Britain and America: The Institutionalization of Accountability", Journal of Politics 38, 4. szám (November 1976): 879-94.
15. Robert A. Dahl: "Political Oppositions in Western Democracies", (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1966), 358. o.

NEGYEDIK FEJEZET

VÉGREHAJTÓ HATALOM: A TÖBBSÉG URALMA VAGY A HATALOM MEGOSZTÁSA?

A Westminster típusú (többségelvű) és a közmegegyezésen alapuló demokrácia között az első és legfontosabb különbség azzal kapcsolatos, hogy a nép képviselőit milyen mélységben vonják be a kormányzásba elsősorban a végrehajtó szektorban. A Westminster típusú demokráciában a végrehajtó hatalom a viszonylag csekély parlamenti többség által támogatott kormány kezében összpontosul, míg akonszenzus modell az átfogó koalícióknak kedvez, ahol valamennyi jelentős politikai párt és a társadalom főbb csoportjainak képviselői osztoznak a végrehajtó hatalmon (1. az első és a második fejezetet). Az alig-többségi, illetve a nagykoalíciós kormányok eszményi szélsőségek, a gyakorlatban azonban különböző átmeneti formákat találunk, ilyenek pl. a széles körű, de nem nagy koalíciók és a kisebbségi kabinetek.

A most következő fejezetben a végrehajtó hatalom gyakorlásának ezen eltérő módozatait vizsgáljuk. Foglalkozunk a fontosabb koalíció-elméletekkel, azokat bíráló módon elemezzük és javaslatokat teszünk tökéletesítésükre. A fejezet hátralévő részében áttekintjük a különböző kormánytípusokkal kapcsolatos gyakorlati megállapításokat, amelyek a II. vh. óta folyamatosan demokratikus kormányokban jelentkeznek.

KOALÍCIÓ-ELMÉLETEK

A parlamentáris kormányzási rendszereknél úgy kell megalkotni a kabineteket, hogy azok élvezzék a parlamenti többség bizalmát. Vajon megjósolhatjuk-e, milyen kormány alakul, ha ismerjük a különböző parlamenti pártok erőviszonyait? Ha egyetlen párt bírja a parlamenti mandátumok többségét, akkor ez a jóslás könnyűnek tűnik: valószínűleg a többségi párt alakít (egypárti) kormányt. Az is meglehet azonban, hogy egy vagy több kisebbségi párttal koalíciós kormányt hoz létre. Az angol konzervatívoknak pl. egyértelmű többsége volt az alsóházban a II. vh. idején, a többségvezette háborús kabinet mégis igazi nagykoalíció volt: helyet kaptak benne a konzervatívok, a munkáspártiak és a liberálisok is. Ha egyetlen pártnak sincs többsége a parlamentben, akkor valószínűleg koalíciós kormány alakul, de melyik koalíció "felállás" a legvalószínűbb? Számos elmélet született azzal a céllal, hogy előre jelezze: milyen jellegű koalíciók jönnek létre parlamentáris rendszerekben. Az 5 legfontosabb koalíció-elmélet az alábbi típusú koalíciók létrejöttét jósolja.

1. M i n i m á l i s " g y ő z t e s " k o a l i c i ó k (n a g y s á g e l v)

William H. Riker dolgozta ki a nagyságelvet, amely szerint minimális győztes koalíciók alakulnak: két vagy több olyan értelemben győztes párt alakít koalíciót, hogy együttesen a parlamenti mandátumok többségét birtokolják, de "minimális" győztesek abból a szempontból, hogy kizárnak a koalícióból minden olyan pártot, amely nem feltétlenül szükséges a többséghez.¹ A 4.1 ábrán láthatunk erre példát. Az ABC koalíció (az A, B és C párt kormánykoalíciója) győztes koalíció, mivel A, B és C együttesen a 100 parlamenti mandátumból 55-öt mondhat magáénak, de minimális abban az értelemben, hogy a többséghez mind a három pártra szükség van. Ha a legkisebb koalíciós partnert (az A pártot) kiiktatnák, akkor a koalíció parlamenti támogatása az 55-ös többségről 47-es kisebbségre csökkenne. Ha a D pártot is felvennék a koalícióba, akkor a minimálisnál erősebb volna a kormány, mivel az ABCD koalícióban akár az A, akár a D párt kiküszöbölhető volna a többségi támogatás elvesztése nélkül. A minimális győztes kormányokat minimális-többségű vagy alig-többségi kabinetnek is nevezik.

A minimális győztes koalíció-elmélet alapfeltevése egyszerű és ugyanakkor tetszetős is: a politikai pártok érdekelték hatalmuk maximalizálásában. Parlamentáris szervezetben a hatalom a kormányban való részvételt jelenti, a maximális hatalom pedig azt jelenti, hogy a lehető legtöbb kormányposztot birtokoljuk. Ha be akar lépni a kormányba, a kisebbségi párt kénytelen felzárkózni egy vagy több egyéb párt mellé, de ellenzi a "felesleges" pártok

felvételét a koalícióba, mivel ez csökkentené a részére jutó miniszteri posztok számát. A 4.1 ábrán látható CE jelű kormánykoalícióban pl. a C párt élvezi a parlamenti támogatásnak majdnem a felét, s így valószínűleg megkapja a miniszteri tárcák közel felét. Ha a B pártot is felvenné a koalícióba, akkor a C párt részesedése a kormányposztokból alighanem harmadára csökkenne.

Pártok:	A (balold- dal)	B	C	D	E (jobb- oldal)	Összesen
Mandátumok	8	21	26	12	33	100
Elméletek:						
Minimális győztes koalíció			ABC	ABE BCD	BE CE	
Minimális nagyság				ABE		
Tárgyalási javaslat					BE CE	
Minimális terjedelem			ABC	BCD	CE	
Minimális ehhez kapcsolódó védelem			ABC	BCD	CDE	

4.1 ábra
AZ ÖT KOALÍCIÓ-ELMÉLET ÁLTAL ELŐRE JELZETT
KORMÁNYKOALÍCIÓ A PARLAMENTI HELYEK
FELTÉTELEZETT FELOSZTÁSA ESETÉN

A minimális győztes koalíció-elmélet egyik gyöngye pontja, hogy általában nem jelzi előre egy adott koalíció megalakulását, hanem egész sor, egymástól eltérő, de egyformán valószínű koalíciót jelez. Ez az elmélet csupán akkor képes egyetlen konkrételőrejelzésre, ha a parlamentben többségi párt is van: ebben az esetben az előrejelzett minimális győztes kabinet az egypárti, nem-koalíciós kormány, amelyet a többségi párt hoz létre. Ha a parlamentben nincs többségi párt, akkor a minimális győztes koalíciós elmélet mindig egynél több várható eredményt jelez. A 4.1 ábra példájánál maradván, 5 különböző koalícióra számíthatunk.

2. M i n i m á l i s m é r e t ű k o a l í c i ó k
- Az alább tárgyalandó második, harmadik és negyedik koalíció-elmélet úgy próbálja tökéletesíteni a minimális győztes koalíció elméletet, hogy a konkrétabb előrejelzések érdekében további ismérveket állít fel. A minimális méretű koalíciós-elmélet ugyanarra a hatalom-maximalizálási

feltételre alapozódik, mint a minimális győztes koalíció-elmélet, de ezt a gondolatmenetet logikusan végigviszi annak végső következményéig. Ha a politikai pártok saját, hatalomban való részesezésük maximalizálása érdekében ki akarják zárni a szükségtelen partnereket a koalíciós kormányból, akkor az is várható, hogy megpróbálják ezt a kabinetet a lehető legkisebb parlamenti többségre alapozni. Az E pártnak pl. előnyösebb az 53 mandátummal rendelkező ADE koalíció, mint az 59 képviselő támogatását élvező CE változat. Az előző változatnál az E párt 33 parlamenti mandátuma a kormánytöbbség 62%-a, míg az utóbbi esetben csupán 56%. 20 miniszterből álló kormány esetében ez a különbség könnyen megszerezhető az E párt részére egy további miniszter kinevezését. Ezen gondolatmenet szerint minimális méretű kormányok várhatók. A 4.1 ábra példája szerint az 53 parlamenti képviselővel rendelkező ADE koalíció valószínűbb, mint a többi 4 koalíció, amelynek parlamenti mandátum-száma 54 és 59 között van.

3. A m i n i m á l i s s z á m ú p á r t b ó l á l l ó k o a l í c i ó k (t á r g y a l á s i j a v a s l a t)

Michael Leiserson "tárgyalási javaslata" az eddigiektől eltérő ismerv, amelynek alapján választhatunk a minimális győztes koalíció-elmélet által előre jelzett sokféle koalíció között. Leiserson szerint ezek olyan minimális győztes koalíciókat hoznak létre, amelyekben a lehető legkisebb számú párt szerepel, mert ilyenkor, "egyéb tényezőktől eltekintve, kevesebb párt esetén könnyebb folytatni a (koalíció megalakításával kapcsolatos) tárgyalásokat és alkudozásokat, s a koalíció is könnyebben összetartható".² A 4.1 ábrán látható 5 minimális győztes koalíció közülitárgyalási ajánlat szerint a BE vagy CE koalíciónak van a legjobb esélye a megalakulásra, mivel ezekben csupán 2 párt szerepel, szemben a többi hárompárti koalícióval.

4. M i n i m á l i s k i t e r j e d é s ú k o a l í c i ó k

Az eddigi elméletek a politikai pártok nagyságára és számára építik előrejelzésüket, azonban figyelmen kívül hagyják azok programját és politikai irányultságát. A minimális kiterjedésű koalíció-elmélet abból a tetszős feltevésből indul ki, hogy hasonló politikai irányultságú pártok között könnyebb létrehozni és fenntartani a koalíciót, mint ilyen tekintetben egymástól távol álló pártok között. Ennek az elméletnek több, csekély mértékben eltérő változata van. Ezek közül a 4.1 ábrán az alapvető változatot láthatjuk: a pártok egy skála mentén helyezkednek el, az A párt a szélső baloldalon, az E párt pedig a szélső jobboldalon van, s a közöttük lévő távolságot az őket elválasztó "helyek" számával mérjük. Az 5

minimális győztes koalíció 2, 3 illetve 4 ilyen "hely" terjedelmű. Ha a pártok hozzájuk mentalitásban közelálló partnerekkel kívánnak koalíciót alkotni, akkor a fő "helyet" átfogó ABC koalíció megalakulásának sokkal nagyobb a valószínűsége, mint az ADE koalíciónak, amely 4 "hely" terjedelemmel átfogja az egész bal-jobb spektrumot. A minimális terjedelmű koalíció-elmélet alapján várható a BCD és a CE koalíció megalakulása is; ez utóbbi kettőnek az ABC-vel azonos két "hely" értékű minimális terjedelme van.

5. M i n i m á l i s k a p c s o l t g y ő z t e s k o a l í c i ó k

Robert Axelrod³ a fentiekhez igen közelálló elméletet dolgozott ki. Szerinte azok a koalíciók a legvalószínűbbek, amelyek egyrészt "kapcsolódnak" egymáshoz (azaz olyan pártokból állnak, amelyek a politikai skálán egymás mellett helyezkednek el), másrészt pedig nélkülözik a fölösleges partnereket. Ennek az elméletnek az a feltevése az alapja, hogy a pártok megpróbálnak összeolvadni a politikai skálán közvetlenül mellettük elhelyezkedő szomszédokkal, s úgy növelik a koalícióban résztvevő szomszédos pártok számát, amíg elérik a többséget. A 4.1 ábrán bemutatott példából kitűnik, hogy a minimális kapcsolott győztes koalíciók nem szükségképpen minimális győztes koalíciók. Az utóbbi elmélet szerint a CDE koalícióban felesleges partner van (a D párt), de Axelrod elmélete szerint a D pártra azért van szükség, hogy biztosítsa a koalíció kapcsolott jellegét.

Ez az 5 koalíció-elmélet egymástól eltérő feltevésekre épül, s így gyakran különböző eredményeket jeleznek előre. A 4.1 ábrán látható elmélet mindegyike előre jelez valamilyen koalíció-halmazt, s ezek átfedik a többi elmélet által jószolt koalíció-halmazt, de nem azonosak vele. Melyik elmélet nyújtja a legjobb teljesítményt? Két jelentős kísérlet történt arra, hogy sok országban kipróbálják az említett 5 elméletet. Michael Taylor és Michael Laver 1945 és 1971 között vizsgálta 21 szárazföldi európai országban a különböző kormány-koalíciókat, Abram De Swaan pedig hosszabb időszakra vetítve (1918 és 1972 között) tanulmányozta a legtöbb esetben az országok kisebb, részben az előzővel azonos halmazát (8 európai demokráciát és Izraelt). Mindkét vizsgálat célja annak megállapítása volt, mennyire tudták előre jelezni a koalíció-elméletek a ténylegesen megalakult koalíciókat - azaz mennyivel volt jobb az előrejelzésük, mint a pusztá találgatás (leszámítva azt a nagyobb esélyt, amellyel bizonyos előrejelző elméletek rendelkeznek a helyes eredmény megjósolásánál pusztán azáltal, hogy egy adott parlamenti helyzetre vonatkozólag számos előrejelzést közölnek).

Jóllehet a két vizsgálat nem csupán eltérő adatokkal, hanem más-más módszerekkel és meghatározásokkal is dolgozott, megállapításaik figyelemre méltó módon egybeesnek (l. a 4.1 táblázatot). Mindkét vizsgálat szerint Axelrod minimális kapcsolt győztes koalíció-elmélete adta a legpontosabb előrejelzéseket. De Swaan szerint "annak valószínűsége, hogy az említett elméletnél pontosabb előrejelzést adunk pusztá találgatással, egy az ötszázhoz."⁴ De Swaan vizsgálataiból az is kitűnik, hogy a minimális terjedelmű koalíció-elmélet elég jó előrejelzéseket ad, a 3 másik elmélet azonban nem nyújt jobb teljesítményt, mint a pusztá találgatáson alapuló jóslás.⁵ A Taylor-Laver vizsgálatnál a minimális győztes koalíció elmélete viszonylag jó eredményeket adott (ezek valamivel jobbak voltak, mint a minimális terjedelmű koalíció elméletéé), a 4.1 táblázatból adódó általános következtetés szerint azonban a legjobb eredményt azok az elméletek adják, amelyek a pártok politikai irányultságára épülnek.

4.1 táblázat

AZ 5 KOALÍCIÓ-ELMÉLET ELŐREJELZŐ KÉPESSÉGÉNEK
RANGSOROLÁSA A TAYLOR-LAVER ÉS A DE SWAAN VIZSGÁLATOK ALAPJÁN

Elmélet	Taylor-Laver	De Swaan
Minimális nyertes koalíció	2	3
Minimális méretű koalíció	5	4,5
Tárgyalási ajánlat	4	4,5
Minimális terjedelmű koalíció	3	2
Minimális kapcsolt győztes koalíció	1	1

Forrásművek: A táblázat a következő művekre épül: Michael Taylor és Michael Laver: "Government Coalition in Western Europe", *European Journal of Political Research* 1, 3. sz. (1973. szept.): 222-227; Abram de Swaan: "Coalition Theory and Cabinet Formation: a Study of Formal Theory of Coalition Formation Applied to Nine European Parliaments, After 1918" (Amsterdam, Elsevier 1973), 147-58. o.

A POLITIKÁT FIGYELMEN KÍVÜL HAGYÓ KOALÍCIÓ-ELMÉLETEK BÍRÁLATA

Mivel magyarázhatjuk, hogy a kizárólag a politikai pártok számán és nagyságán alapuló 3 koalíció-elmélet olyan gyengén jelzi előre a koalíciók alakulását, jóllehet végsőfokon ezek is tetszetős elméletek? Milyen tanulságot szűrhetünk le abból, hogy ezek az elméletek nem jelzik előre kielégítő mértékben a kormány-koalíciókat?

1. Az első tanulság az, hogy nem lehet figyelmen kívül hagyni a pártok politikai irányultságát. Ez azt jelenti, hogy a pártok nem egyszerűen a hatalom maximalizálói: nem csupán azért kívánnak résztvenni a kormányban, hogy osztozzanak az államhatalomban, hanem egyúttal együtt kívánnak működni hasonló elveket valló pártokkal és elő kívánják mozdítani meghatározott politikai megvalósítását. Ezt a következtetést támasztja alá az is, hogy a minimális méretű koalíció-elmélet teljesen csődöt mond; ez az elmélet lényegében a hatalom maximalizálási elv egyik szélsőséges változata.
2. A koalíció-elméletek értékelésénél felmerülő probléma, hogyan definiáljuk a koalíciós tagságot. Az eddigiek során feltételeztük, hogy valamely politikai párt akkor tagja a kormánykoalíciónak, ha egy vagy több képviselője miniszteri tárcát vállal. Az is lehetséges azonban, hogy a párt támogatja a kormányt, de nem vesz részt abban. Ennek egyik példája a 2. fejezetben tárgyalt 1977-78-as munkáspárti-liberális koalíció Angliában: a liberálisok azért támogatták a munkáspárti kormányt, mert a kormány politikájával kapcsolatban kikérték véleményüket, de ők maguk nem vettek részt a kormányban. Hasonló viszonyban voltak az olasz kommunisták a kereszténydemokrata kormányokkal 1976 és 1979 között. Ezeket a kormányokat "nagykoalíciónak" nevezik, ez azonban nyilvánvalóan csak úgy lehetséges, hogy a kommunista pártot a "koalíció tagjának" tekintjük (mígután támogatta azt, de nem vett részt a kormányokban).⁶ De Swaan és Taylor-Laver vizsgálódásai között az egyik különbség, hogy az előbbi figyelembe veszi a támogató pártokat, mint a koalíció tagjait, az utóbbi pedig nem.

A koalíciós tagság többértelműsége nem csupán a meghatározás problémája, hanem elméleti jelentősége is van a politikát figyelmen kívül hagyó koalíció-elméletek szempontjából. A koalíciót kívülről támogató pártok áthágják azt a feltételezést, hogy a pártokat elsősorban a kormányzati hatalomban való részvétel érdekli. Ezzel szemben az ilyen pártok jutalma általában a kormány politikájára történő ráhatás: ez is azt bizonyítja, milyen fontos szerepe van a politikai meggondolásoknak a koalíciók megalakulásában. Előfordulhat természetesen, hogy a pártok valamely más okból támogatják a kormányt, de

- nem lépnek be abba: ez átmeneti állapot lehet, mintegy ugródeszka a teljes jogú kormánytagság felé (ez volt az olasz kommunista párt stratégiája 1976 és 1979 között), vagy vonzó eszköz arra, hogy befolyásolják a kormány politikáját, a kormányzatban való felelősségvállalás nélkül.
3. Azt a feltevést, hogy a pártok maximális részesedést kívánnak a kormányzati hatalomból, rendszerint úgy értelmezik, hogy ezek a pártok minden alkalommal megpróbálnak bekerülni a kormányba, amikor új kormány megalakulása van napirenden. Valamely párt azonban úgy is dönthet, hogy választási szempontból előnyösebb, ha ideiglenesen kívül marad a kormányon, majd később erősebb pozícióból lép be, s abban-bizonyos ellenzéki időszak után - erősebb szerepet játszik.
  4. A hatalom maximalizálásának feltevéséből az az előre jelzés következik, hogy a lehető legkisebb győztes koalíciós kormányok jönnek létre: szerepe lehet azonban itt jelentős ellentétes erőknél is, amelyek a koalíciók kibővítése irányában hatnak. Az egyik ilyen tényező (amelyet maga Riker is elismer) az ún. "információ-hatás": a kormányalakítási tárgyalások során jelentős bizonytalanság uralkodhat a várható koalíciós pártok lojalitásával kapcsolatban, illetve a pártokhoz tartozó képviselők (törvényhozók) szavazási hűségével kapcsolatban. Előfordulhat ezért, hogy további pártokat is felvesznek a koalícióba, mintegy garanciaként a "disszidens" szavazókkal szemben, hogy megőrizték a kormány győztes pozícióját. Riker megfogalmazásával: "ha a koalíció létrehozói nem tudják, milyen súlya van valamely el nem kötelezett résztvevőnek, akkor várható, hogy a minimális győztes koalíciót kibővítik".⁷
  5. További tényező, amely a koalíció kibővítése irányában hat, az a tény, hogy a "nyertes" nem mindig rendelkezik rendes parlamenti többséggel. Azóta, hogy 1970 táján elkezdődött Belgiumban az alapvető alkotmányreform folyamata, többször megpróbáltak olyan kormányokat létrehozni, amelyek a parlamenti mandátumoknak legalább kétharmadával rendelkeztek, ennek oka, hogy az alkotmánymódosításához kétharmados többség jóváhagyására van szükség.
  6. Megfordítva: előfordulhat, hogy a "győztes" kabinet nem rendelkezik a parlamenti többség támogatásával. Erre nem csupán a korábban tárgyalt tartós támogató pártok révén nyílik lehetőség, hanem úgy is, hogy a kormány megtalálja az ingadozó parlamenti többségeket, amelyek bizalmi szavazásnál és különböző törvényjavaslatok benyújtásának támogatják. Ennek egyik példája a svéd szociáldemokrata kormány, amely a hatvanas évek elején felváltva támaszkodott a balszárnyon a kommunisták, a jobbszárnyon pedig a Centrumpárt támogatására.

A POLITIKÁRA TÁMASZKODÓ KOALÍCIÓ-ELMÉLETEK BÍRÁLATA

Jóllehet a pártok politikai irányultságát figyelembe vevő koalíció-elméletek (a minimális terjedelmű és a minimális kapcsolt győztes koalíció elmélete) sokkal jobban beválnak, mint a politikát figyelmen kívül hagyó elméletek, azok sem tökéletesek és távolról sem bírálhatatlanok. Először is: De Swaan megállapította, hogy a minimális kapcsolt győztes koalíció elmélete a taláalomra történő jóslatáshoz képest kiemelkedő előrejelzéseket nyújt, ám az általa ténylegesen tanulmányozott 108 koalíció közül csupán 50% volt minimális kapcsolt győztes típusú.⁸ Melyek tehát a politikára épülő elméletek gyenge pontjai?

1. Az az egyik probléma, hogy "körbejáró" okoskodás húzódnak meg a bal-jobboldali skála mentén történő osztályozás mögött. A párt formális programja, parlamenti szavazatai és hasonlók alapján állapíthatjuk meg, hol helyezkedik el egy adott párt a bal-jobboldali kérdések spektrumában, ezt azonban jórészt az határozhatja meg, résztvesz-e az illető párt a kormányban és milyen más pártokkal alkot koalíciót. Az NSZK-ban pl. a szabaddemokratáknak rendszerint "centrum" helyzetet tulajdonítanak a politikai skálán - ellentétben más európai liberális pártok jobb-közép pozíciójával - mivel 1969 és 1982 között ez a párt több kormánykoalícióban vett részt a baloldali színezetű szociáldemokratákkal. Semmit nem magyaráz meg, ha ezeket a koalíciókat a két párt egymás melletti politikai pozíciója alapján értelmezzük, amelyet viszont az említett pártok koalíciós viselkedéséből állapítunk meg. Ez a "körbejáró" vagy önmagába visszatérő gondolatmenet mutatja a valóságosnál erősebbnek a politikára épülő elméleteket.
2. Másrészt: szükségtelenül gyengíti a politikára épülő elméleteket, ha az egymáshoz közelálló politikai irányultságokat kizárólag a bal-jobboldali mérce szerint értékeljük. Az európai szárazföld legtöbb országában igen jelentős a vallásos-világi mérce is, több országban pedig kiemelkedő jelentősége van egyéb politikai tényezőknak (pl. a nyelvi és területi konfliktusoknak, továbbá az eltérő külpolitikai orientációknak). Belgiumban pl. a szocialista-liberális kormány 1954 és 1958 között nem volt sem minimális terjedelmű, sem kapcsolt koalíció a bal-jobboldali skálán mérve, mivel hiányzott belőle a középutas kereszténydemokrata csoport. Ugyanakkor azonban mind a szocialisták, mind a liberálisok világi pártok, s így a vallásos-világi mérce szerint koalíciójuk minimális terjedelmű és egyben kapcsolt jellegű koalíció volt. Hasonló példa az a széles alapokra épülő koalíciós kormány, amely 1948-ban alakult Hollandiában: ez lényegesen tágabb volt, mint a minimális győztes koalíció, ugyanis szembe kellett néznie Indonézia függetlenné válásával, s ehhez kétharmados parlamenti többségre volt szükség.

- A kormányban résztvettek a balszárnyon a szocialisták, középen a katolikusok és a (protestáns) Keresztény Történelmi Unió tagjai, a jobbszárnyon pedig a liberálisok, de hiányoztak a kormányból az anti-forradalmárok (a másik jelentős középutas protestáns párt tagjai). Ezt a koalíciót nem tudjuk a bal-jobboldali mérce szerint értelmezni, de a rendkívül fontos gyarmati politikaszempontjából nézve kapcsolt koalíció volt, ugyanis az antiforradalmi párt volt az egyetlen, a keménykezü függetlenség ellenes politikát hirdető jelentős párt.
3. Nem szabad megfeledkezni arról, hogy a politikákra alapozott elméletek figyelembe veszik a méret-elvet is. Ezek nem helyettesítik, hanem kibővítik a minimális győztes koalíciók elméletét: a minimális terjedelmű koalíció egyben minimális győztes koalíció is. A minimális győztes kapcsolt koalíciók pedig vagy azonosak a minimális győztes méretű koalícióval, vagy valamivel nagyobbak annál. A valóságban azonban a pártok politikai irányultsága jelentős nyomást fejtethet ki a koalíciók méretének és terjedelmének bővítése irányába, annak minimalizálása helyett. Ennek egyik oka az, hogy minden politikai párt természetes törekvése olyan kormány létrehozása, amely saját irányvonalához közelálló politikát folytat, s ilyen szempontból ideálisnak tekinthető az olyan kormány, amely a szóban forgó párttól balra és jobbra elhelyezkedő, nagyjából azonos súlyú pártokból áll. A 4.1 ábra példáját tekintve, ha B és C koalícióban kíván együttműködni, akkor az ABC koalíció szimpatikusabb lesz a B párt számára, mivel egy ilyen koalícióban központi helyet foglal el; ugyanezen oknál fogva C előnyben részesíti a BCD koalíciót. Ilyen helyzetben könnyen megeshet, hogy a túlméretezett ABCD koalíció alakul meg. A középutas pártok könnyebben alakíthatnak kiegyensúlyozott koalíciókat, amelyekben ők játszzák a mérleg nyelvét, mint azok a pártok, amelyek a politikai spektrum valamelyik szélé közelében helyezkednek el. Ennek megfelelően a centrum-pártok gyakran követelik a túlméretezett koalíciók megalakítását.⁹
4. A politikai szempontok is eredményezhetnek túlméretezett, sőt nagykoalíciókat is, ha az összes, vagy a legtöbb párt számára mindenek felett álló célkitűzés, hogy a külső vagy belső fenyegetéssel szemben együttműködve védjék meg az országot vagy a demokratikus rendszert. Rendszerint a háború jelenti a fő külső veszélyt, s gyakoriak háborús időkben a nagykoalíciók (ilyen volt Angliában a Churchill vezette háborús kabinet). Belső fenyegetést jelenthetnek az antidemokratikus pártok és mozgalmak, illetve a plurális társadalmakban a demokráciát támogató pártok közötti túlságosan mély szakadékok. Ezen túlmenően, különösen a plurális társadalmakban, a közmegegyezésen alapuló demokrácia normája megkövetelheti, hogy amennyire lehetsé-

ges engedjék résztvenni a fő demokratikus pártokat az ország kormányzásában. Ian Budge és Valentine Herman az 1945 és 1978 közötti időszakra vonatkozóan próbálta ki 21 országban az alábbi "munkahipotézist": "Ha a demokratikus rendszert közvetlen (külső vagy belső) veszély fenyegeti, akkor valamennyi jelentős, a rendszert támogató párt csatlakozik a kormányhoz, kizárva a rendszerellenes pártokat". Megállapították, hogy az ilyen válsághelyzetben létrehozott kormányok 72%-a csakugyan nagykoalíció volt.¹⁰

De Swaan általános következtetése szerint a minimális kapcsolt győztes koalíció elmélete "zavarmentes időkben érvényes", továbbá megállapítja, hogy "válságos időkben megszűnik az a tendencia, hogy minimális terjedelmű koalíciók alakuljanak", de "mindvégig megmarad" az a tendencia, hogy kapcsolt koalíciókat hozzanak létre.¹¹ Más szóval a koalíciós kormányok egyik általános jellemvonása a kapcsolt jelleg, méretük azonban széles határok között ingadozik attól függően, hogy "normálisak-e" a körülmények. Ha meg akarjuk állapítani, mit jelent a "normális" koalíciók megalakítása, meg kell vizsgálnunk a különböző méretű koalíciók tényleges elrendeződését (pattern) az általunk kiválasztott demokráciák csoportjában.

KOALÍCIÓ POTENCIÁL ÉS KOALÍCIÓS EGYEZSÉGEK

Mielőtt a kormánykoalíciókra vonatkozó tapasztalati adatokkal foglalkozunk, két további javaslatot is meg kell vizsgálnunk; ezek célja, hogy javítsák a koalíció-elméletek előrejelzési hatásfokát. Alapjuk az az ismeret, amelyet a különböző pártok szándékaival kapcsolatban szerezhetünk a koalíció megalakulásának alkalmából.

Először is, egy vagy több párt eleve alkalmatlan lehet koalíció létrehozására, azaz a többi párt kizárhatja ezeket a koalíció létrehozásából, vagy azért, mert antidemokratikusnak tekintik őket, vagy azért, mert túlságosan kis méretük révén nem tudják jelentősen erősíteni a koalíció parlamenti pozícióit. Ezen ismeret alapján pontosabb előrejelzéseket tehetünk a koalíciókkal kapcsolatban. A 4.1 ábra példájához visszatérve tételezzük fel, hogy a skála bal szélén álló párt kommunista, s elfogadhatatlan koalíciós partner a többi párt részére. Ebben az esetben az ABC koalíció nem jöhet létre, s a minimális kapcsolt győztes koalíció elmélete az előrejelzéseit a BCD és a CDE koalícióra korlátozhatja.

Másodszor: gyakran előfordul, hogy a választás előtt bizonyos pártok jelzik koalíciós hajlandóságukat, amennyiben a választások számukra kedvezően alakulnak. Ha ez az A, B és C pártok esetében érvényes (amelyek a 4.1 ábrán a 100 mandátumból 55-ös többségre tehetnek szert, akkor kézenfekvő az ABC koalíció előrejelzése. 1980-ban a szövetségi par-

lament megválasztásakor az NSZK-ban 3 párt jutott mandátumokhoz: a balszárnyon 218 mandátumot szereztek a szociáldemokraták, 53-at a középutas szabaddemokraták, 226-ot pedig a jobboldali színezetű kereszténydemokraták. A minimális kapcsolt győztes koalíció-elmélet két lehetséges koalíciót jelzett volna előre: a szociáldemokrata-szabaddemokrata és a szabaddemokrata-kereszténydemokrata koalíciót. A választás előtt hatalmon lévő kormány azonban a Helmut Schmidt kancellár vezette szociáldemokrata-szabaddemokrata koalíció volt, s ez a két párt eltökélte, hogy folytatja együttműködését, amennyiben a választók döntése ezt lehetővé teszi. Ezen információ birtokában csupán a szociáldemokrata-szabaddemokrata koalíciót kellett volna előre jelezni, s ténylegesen is ilyen kormány alakult. Ilyen választás előtti egyezségek és paktumok egyéb példái a következők: a szocialisták és a kommunisták szövetsége egyrészt, a gaullisták, függetlenek és centristák szövetsége másrészt - az 1978-as franciaországi választásokon; a liberális és a vidéki (country) párt tartós és szoros együttműködése Ausztráliában; a három "polgári" (nem-szocialista) párt szövetsége Svédországban a hetvenes évek végén; továbbá a szocialisták és a "hatvanhatos" demokraták (balközép párt) választási szövetsége 1977-ben Hollandiában.

A HUSZONEGY DEMOKRÁCIA KÜLÖNBÖZŐ KORMÁNY-TÍPUSAI (EMPIRIKUS ADATOK).

A 4.2 táblázat harmadik, negyedik és ötödik oszlopában azokat a különböző kormány-típusokat látjuk, amelyek az általunk kiválasztott demokráciák csoportjában előfordultak; a válogatás szempontja azon százalékos időtartam volt, amelyen át az egyes kormány-típusok 1945 és 1980 között (azaz ugyanezen időszakon belül az első és az utolsó parlamenti választás között) hatalmon voltak. Miután rendszerint nehéz, gyakran pedig teljesen lehetetlen megállapítani, mely pártok a támogató pártok, a táblázat alapja a kormánytagság szigorú követelménye: kizárólag a kabinetek tényleges résztvevőit vettük figyelembe, az esetleges támogató pártokat pedig nem tekintjük a koalíció tagjainak.¹² Három típust különböztetünk meg: a minimális győztes, a túlméretezett (a minimális győztesnél nagyobb) és a kisebbségi kabineteket. A túlméretezett kormányok definíciószerűen koalíciós kabinetek, mivel egy vagy több felesleges pártot is tartalmaznak, meg kell azonban jegyezni, hogy a minimális győztes és a kisebbségi kormányok egyaránt lehetnek koalíciós vagy egypárti kabinetek.

4.2 táblázat

AZON IDŐTARTAMOK (SZÁZALÉKOSAN), AMELYEK SORÁN A MINIMÁLIS GYŐZTES, A TÚLMÉRETEZETT ÉS A KISEBBSÉGI KORMÁNYOK HATALMON VOLTAK 21 DEMOKRÁCIÁBAN 1945 ÉS 1980 KÖZÜTT

Ország	Korrigált %-ok		Korrigálatlan %-ok		
	Minimális győztes kormányok (%)	Túlméretezett kormányok (%)	Minimális győztes kormányok (%)	Túlméretezett kormányok (%)	Kisebbségi kormányok (%)
Új-Zéland	100	0	100	0	0
Luxemburg	94	4	96	4	0
Egy. Királyság	95	5	90	0	10
Irország	89	11	78	0	22
Izland	88	12	86	10	4
Kanada	87	13	73	0	27
Ausztria	86	14	84	11	5
Ausztrália	86	14	86	14	0
Norvégia	83	17	67	0	33
Japán	81	19	77	15	8
NSZK	78	22	78	22	0
Belgium	76	24	75	22	3
Dánia	66	34	32	0	68
Svédország	66	34	32	0	68
Finnország	38	62	25	50	25
Franciaország (5. köztársaság)	37	63	37	63	0
Olaszország	35	65	17	46	36
Hollandia	27	73	25	71	4
Franciaország (4. köztársaság)	20	80	0	60	40
Izrael	18	82	17	81	2
Svájc	0	100	0	100	0
A 21 ország együtt	67	33	59	25	17

Forrasművek: Az alábbi adatokra támaszkodtunk: Jeanne-Claude Colliard: "Les Regimes Parlementaires Contemporains" (Paris: Presse de la Fondation Nationale de Science Politique 1978), 311-54. o.; Eric C. Browne és John Dreijmanis szerk.: "Government Coalition in Western Democracies" (New York: Longman, 1982) és "Keesing's Contemporary Archive" (London: Keesing's Publication)

Az általunk vizsgált 22 demokratikus rendszer 18 parlamenti kormányzati rendszerén kívül a 4.2 táblázatba felvettük Finnországot, a francia 5. köztársaságot és Svájcot is. Finnországban elnöki rendszer van érvényben, de az országot olyan kormány igazgatja, amely a parlament bizalmától függ. Franciaországnak rendszeres parlamenti kormányzati rendszere volt 1958-ig, az utána következő, elnöki rendszerű 5. köztársaságban pedig olyan kabinet működik továbbra is, amelyet a parlament leválthat. Svájcban a héttagú szövetségi tanács nem függ a parlament bizalmától, de a parlament választja.

Egyedül az Egyesült Államok elnöki rendszere tér el olyan mértékben ettől a modelltől, hogy itt nem szerepelhet vizsgálatunkban.

Annak következtében, hogy a 4.2 táblázatban foglalt időszak közvetlenül a 2. vh. után kezdődik, a túlméretezett kormányok súlya némileg csökken; ennek ellenére a vizsgált 21 politikai rendszerben együttesen az időszaknak csupán 59%-ában volt minimális győztes koalíciós kormány. A fennmaradó idő a túlméretezett kormányok (25%) és a kisebbségi kormányok (17%) között oszlik meg. A táblázat legszembeötlőbb vonása, milyen széles határok között ingadozik a 21 demokrácia kormány-típusa. Az időszak legnagyobb részében 12 országot minimális győztes kormányok igazgatták, hetet főleg túlméretezett kormányok, kettőt pedig (Dániát és Svédországot) kisebbségi kormányok a vizsgált időszak kétharmadát meghaladó időben.

Mivel magyarázhatjuk a kormány-típusoknak ezt a feltűnő ingadozását? Könyvünk fő témájával összhangban megállapíthatjuk, hogy a minimális győztes kormányok a Westminster típusú demokráciára jellemzőek és megjelenésük azokban a demokráciákban várható, amelyek közel állnak a westminster modellhez és homogén társadalmak. A túlméretezett kormányok inkább a közmegegyezésen alapuló (konszenzus) modellre jellemzőek; ezek különösen alkalmasak plurális társadalmak kormányozására. Az első és a második fejezetben tárgyalt négy eset közül Új-Zéland és Svédország tökéletesen beleillik ebbe a mintába: Új-Zélandnak kizárólag minimális győztes kormányai, Svédországnak pedig csupán túlméretezett kormányai voltak. Nehezebb értékelni a mi szempontjaink szerint a kisebbségi kabineteket. Ezek között lehetnek majdnem-többségi kormányok is, amelyek valamely párt tartós támogatásával kormányoznak, s így parlamenti többségre támaszkodnak. Lehetnek azonban akár majdnem-többségi, esetleg jóval kisebb kormányok is, amelyek változó parlamenti csoportosulások támogatását élvezik. Az előbbieket a minimális győztes kormányokra, az utóbbiakat pedig a túlméretezett kormányokra emlékeztetnek. Miután bennünket főleg a minimális győztes és a túlméretezett kormányok közötti kontraszt érdekel, a kisebbségi kormányok időszakait egyenlő arányban osztottuk el az említett két alapvető típus között a 4.2 táblázat korrigált százalékos adatainál: ez realizisztikus és elfogadható (jóllehet eléggé durva) közelítés.

A 4.3 táblázatban azon az alapon osztályozzuk a 21 politikai rendszert, hogy plurális, fél-plurális illetve nem-plurális jellegű-e, illetve megvizsgáljuk a leggyakrabban hatalmon lévő kormányok típusát (korrigált %). A két változó között találunk (ha nem is túlságosan erős) összefüggést. Ha feltevésünk tökéletesen megállná a helyét, akkor mind a 21 demokrácia egy átló mentén helyezkedne el a bal felső, a középső és a jobb alsó rekeszben. Valójában azonban az

országoknak kevesebb, mint a fele illik ebbe a képbe, a többiek (a teljesen "deviáns" Ausztria és Luxemburg kivételével), bár csak kissé, de eltérnek az átlótól. Belgium ugyancsak zavaró kivételnek tűnik, mivel a második fejezetben a konszenzus demokrácia egyik elsőrangú példájaként szerepelt.

4.3 táblázat

A PLURALIZMUS MÉRTÉKE ÉS A LEGGYAKORIBB KORMÁNYTÍPUSOK 21 DEMOKRÁCIÁBAN 1945 ÉS 1980 KÖZÖTT

	Nem-plurális társadalom	Fél-plurális társadalom	Plurális társadalom
Minimális győztes kormányok (az időszak 85%-át meghaladó időben)	Ausztrália Izland Írország Új-Zéland Egyesült Királyság	Kanada	Ausztria Luxemburg
Minimális győztes kormányok (az időszak max. 85%-ában)	Dánia Japán Norvégia Svédország	NSZK	Belgium
Túlméretezett kormányok		Finnország Franciaország (4. közt.) Franciaország (5. közt.) Olaszország	Izrael Hollandia Svájc

Ezt a talányt úgy fejthetjük meg (s hipotézisünket úgy támaszthatjuk alá), hogy közelebről is megvizsgáljuk az említett három "deviáns" esetet. Ausztria esetéből két szempontból is kiigazíthatjuk feltevésünket. Először: minimális nyertes kormányok lehetnek plurális társadalmakban is, ilyenkor azonban komoly feszültségeket és labilitást okozhatnak. Az első köztársaság idején (1918 és 1933 között), Ausztria plurális társadalmának két fő közösségi csoportja (a katolikusok és a szocialisták) és az ezeket képviselő nagy pártok rendkívüli mértékben ellenségesen viszonyultak egymáshoz. Miután a szocialistákat 1920-tól kezdve kizárták a kormányzásból, ez szította a kölcsönös gyanakvást és ellenségeskedést, amely végül polgárháborúhoz és fasiszta rezsim kialakulásához vezetett. A II. vh. után a két párt vezetői felismerték, milyen veszélyekkel jár a többségelvű kormányzás a plurális társadalomban, s az első köztársaság

sajnálatos tapasztalatainak megismétlését elkerülendő, olyan hatalom-megosztásos vállalkozásba fogtak, amely egészen 1966-ig tartott. Ez a nagykoalíció olyan sikeresnek bizonyult a kölcsönös feszültségek csökkentésében, hogy a rendszermost már nyugodtan visszatérhetett a többségelvű kormányzáshoz. 1966-ban a katolikus Néppárt alakított egy-párti kormányt, s a szocialisták ellenzékbe vonultak, majd 1970-ben a két párt szerepet cserélt.

Az osztrák példából levonható másik tanulság az, hogy bizonyos esetekben igencsak félrevezető lehet a minimális győztes kormányok meghatározása: az a "grosse Koalition", amely 1945 és 1966 között kormányozta Ausztriát, az időszak legnagyobb részében technikai értelemben "minimális győztes koalíció" volt. A Néppárt 1945-ben megszerezte a mandátumok abszolút többségét a Nemzeti Tanácsban, így a szocialistákkal (s egy ideig a kommunistákkal is) alkotott koalíciójában felesleges pártok szerepeltek. Ez a koalíció egyértelműen túlméretezett volt. 1949 és 1966 között azonban a két nagy párt közül egyiknek sem sikerült megszereznie a mandátumok abszolút többségét, s így egyikük sem volt "felesleges" a koalíció szempontjából. Ugyanakkor az említett két párt együttes parlamenti ereje meghaladta átlagban a képviselői helyek 92%-át; a fennmaradó 8%-on a Szabadság párt és a kommunisták osztoznak. Technikai értelemben tehát helyénvaló, mégis teljesen irreális ezt a kormányt "minimális győztes"-nek nevezni (amely valójában nagykoalíció volt).

4.4 táblázat

AZON IDŐTARTAMOK ARÁNYOS MEGOSZTLÁSA, AMELYEK ALATT
A FONTOSABB OSZTRÁK, BELGA ÉS LUXEMBURGI PÁRTOK
RÉSZTVEVTEK A KORMÁNYBAN (1945-1980)

	Katolikus párt (%)	Szocialista párt (%)	Liberális párt (%)
Ausztria	73	88	0
Belgium	84	61	46
Luxemburg	85	55	64

Forrásművek: A fenti táblázat a következő forrásművek adataira támaszkodik: Jeanne-Claude Colliard: "Les Régimes Parlementaires Contemporains" (Párizs: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1978), 311-354. o. Wilfried Dewachter és Edi Clijsters: "Belgium: Political Stability despite Coalition Crises", in: Eric C. Browne és John Dreijmanis szerk.: "Government Coalitions in Western Democracies" (New York, Longman 1982), 187-216. o. és "Keesing's Contemporary Archives" (London, Keesing's Publication).

Ha közelebbről megvizsgáljuk Belgium látszólag rendhagyó esetét, három további tanulság vonható le. Először, nem szabad elfelejtenünk, hogy plurális társadalomban a hatalom megosztásának éppen az a célja, hogy a lehető legnagyobb mértékben bevonja a döntéshozatalba az összes számításba vehető "altársadalmat" (subsocieties). Ha minden egyes altársadalmat saját politikai pártja képvisel, akkor a hatalom megosztása általában túlméretezett vagy nagy, több pártból álló koalíciós kormányhoz vezet, a pártok és az altársadalmak között azonban nem szükségszerű a szoros megfelelés. Belgiumban több párt képviseli mind a flamand anyanyelvű, mind a franciaajkú közösségeket, s így lehetőség volt flamand és francia anyanyelvű tagokból álló nagykoalíciók létrehozására. Ez eleinte íratlan szabály volt, később (1970 után) az alkotmány hivatalosan is előírta. Ilyenkor a politikai pártok valójában nem vettek részt a nagykoalícióban.

Másodsor, nagykoalíciók a kormányon kívül is létrejöhhetnek. A hatalom megosztása állandó vagy alkalmi "nagy" tanácsok és bizottságok révén is végbemehet, amelyek formálisan alig többek, mint tanácsadó testületek, valójában azonban komoly befolyással rendelkeznek. Belgium esetében jó példa erre a katolikus, a szocialista és a liberális párt vezetőinek kormányon kívüli nagykoalíciója; 1958-ban ez döntötte el a felekezeti iskoláknak nyújtandó államsegély rendkívül fontos, a társadalmat nagymértékben megosztó kérdését. Ez a nagykoalíció tárgyalta le az iskolaegyezményt, miközben a szocialisták és a liberálisok minimális győztes kormánya volt hatalmon.

Harmadszor, jóllehet Belgiumban gyakori a minimális győztes kormányok megalakulása, ez nem zárja ki hosszú időre a kormányból a három legfontosabb párt egyikét sem. Amint a háború utáni időszakra vonatkozóan a 4.4 táblázatból látható, ugyanez érvényes Luxemburgra és Ausztriára is. Belgiumban és Luxemburgban egyértelműen az ottani katolikus párt a döntő koalíciós partner, ám a szocialisták és a liberálisok is az időszaknak kb. a felében résztvettek a kormányban.

Ide kívánczik Kanadával kapcsolatban még egy megjegyzés, jóllehet a 4.3 táblázatban Kanada alig tekinthető rendhagyó esetnek, a kanadai kormányok általában egypárti többségi, illetve - főleg a II. vh. óta - egypárti kisebbségi kormányok. Ennek ellenére több ilyen kormány valójában a két nagy etnikai-nyelvi közösség képviseletében működő nagykoalíciónak tekinthető. Főleg a liberális pártnak vannak erőteljes támogatói mind az angol, mind a francia anyanyelvű választók között, így - akárcsak Belgium esetében - azok a kormányok, amelyek a politikai pártok szempontjából nézve minimális győztes (vagy annál is kisebb) kormányok, a plurális társadalom legfontosabb altársadalmi szempontjából - esetleg nagykoalíciók lehetnek.

Kanada esete azért is tanulságos, mivel jól szemlélteti a Westminster modell normatív hatását: ez ellentétes Kanada azon objektív szükségletével, hogy közmegegyezéssel intézmények és eljárások segítségével hidalja át a társadalom etnikai-nyelvi törésvonalait. Valentine Herman és John Pope így ír: "Kanadában... az Angliától olyan nagy méretekben átvett kormányzati konvenciók lényegében megakadályozzák koalíciós kormányok létrejöttét." Itt az egypárti többségi kormányok jelentik az eszményképet, s valamennyi párt és a választóközönség is előnyben részesíti az egypárti kisebbségi kormányt a többpárti többségi kormánnyal szemben.¹³ Sir Arthur Lewis odáig megy, hogy a westminster típusú koalíciókkal és túlméretezett kormányokkal szembeni előítéletet az agy mosáshoz hasonlítja; szerinte a plurális társadalmak vezetőinek "igen sok ellen-agy mosásra" volna szüksége, hogy "problémákat valódi távlatokban lássák".¹⁴

JEGYZETEK A NEGYEDIK FEJEZETHEZ

1. William, H. Riker: "The Theory of Political Coalitions" (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1962), 32-46. o.
2. Michael Leiserson: "Coalition Government in Japan", in: Sven Groenings, E. W. Kelley és Michael Leiserson szerk.: "The Study of Coalition Behavior: Theoretical Perspectives and Cases from Four Continents" (New York, Holt Rinehart és Winston, 1970), 90. o.
3. Robert Axelrod: "Conflict of Interest: a Theory of Divergent Goals with Application to Politics" (Chicago, Markham, 1970), 165-187. o.
4. Abram de Swaan: "Coalition Theories and Cabinet Formations: a Study of Formal Theories of Coalition Formation Applied to Nine European Parliaments after 1918" (Amsterdam, Elsevier, 1973), 153. o.
5. Eric C. Browne szintén megvizsgálta ezt a három elméletet, de megállapította azok hiányát. L. "Coalition Theories: a Logical and Empirical Critique", Sage Professional Paper in Comparative Politics, 4. évf., 01-043. sz. (Beverly Hills, Calif.: Sage, 1973) 22-30. o.
6. L. Luigi Graziano: "The Historic Compromise and Conso-ciational Democracy: Toward a "New Democracy?", International Political Science Review 1, 3. sz. (1980): 345-68.
7. Riker: "The Theory of Political Coalitions", 88. o.
8. De Swaan: "Coalition Theory and Cabinet Formations", 148. o.
9. De Swaan saját "politikai távolság elmélete" - amely kizárólag arra a feltevésre épül, hogy a pártok azt a koalíciót részesítik előnyben, amely legközebb áll saját politikai irányvonalukhoz nem ad jó előrejelzést a tényleges kormány-koalíciókra vonatkozólag (uo. 151-153. o.)

10. Ian Budge és Valentine Herman: "Coalitions and Government Formation: an Empirically Relevant Theory", *British Journal of Political Science* 8, 4. sz. (October 1978): 463-469. o.
11. De Swaan: "Coalition Theories and Cabinet Formations", 159. o.
12. Ezt a meghatározást használja Lawren C. Dodd: "Coalitions in Parliamentary Government" (Princeton, N.J.: Princetown University Press, 1976.).
13. Valentina Herman és John Pope: "Minority Governments in Western Democracies" *British Journal of Political Science* 3, 2. sz. (April 1973): 195.
14. W. Arthur Lewis: "Politics in West-Africa" (London, Allen and Unwin, 1965), 55. o.

HATODIK FEJEZET

PARLAMENTEK: A TÖRVÉNYHOZÓ HATALOM ÖSSZPONTOSÍTÁSA VAGY MEGOSZTÁSA?

A Westminster típusú és a közmegegyezésen alapuló demokrácia közötti harmadik különbség a törvényhozáson belüli hatalom megosztásával kapcsolatos. A "tisztá" többségelvű típus egyetlen kamarában összpontosítva igényli a törvényhozó hatalmat; a "tisztn" közmegegyezéses modellre viszont a kétkamarás törvényhozás jellemző, ahol a hatalom egyenlő arányban oszlik meg két, különböző összetételű kamara között. A gyakorlatban számos átmeneti megoldással találkozunk. Az első és a második fejezetből kiderült, hogy az új-zélandi és a svájci parlament e tekintetben tökéletes példája a többségelvű, illetve a közmegegyezésen alapuló demokráciának, de azt is láttuk, hogy a két másik fő példa bizonyos fokig eltér a tiszta típusoktól. Az angol parlament kétkamarás ugyan, mivel azonban a lordok házának alig van hatásköre, ezt a rendszert aszimmetrikus kétkamarás rendszernek nevezhetjük. A jelenlegi belga parlamentre a két kamara közötti kiegyensúlyozott hatalommegosztás a jellemző, viszont összetételében ezek a kamarák alig különböznek egymástól.

Fejezetünk első részében azzal az egyszerű dichotóm osztályozással foglalkozunk, amely a parlamenteket kétkamarás és egykamarás csoportba osztja, ismertetünk továbbá néhány magyarázatot és fejtegetést a kétkamarás és az egykamarás rendszerrel kapcsolatban. Ezután rátérünk a kétkamarás törvényhozás két kamarája közötti különbségekre, majd az eddigieknél árnyaltabb parlament-osztályozást javasolunk. Végül foglalkozunk az erős kétkamarás rendszerek (tehát amelyek eléggé megközelítik a közmegegyezésen alapuló eszményképet) és a hatalom megosztása közötti viszonytal, valamint az erős kétkamarás rendszerek és a szövetségi (föderális) struktúrák viszonyával.

Indokolt itt még egy további bevezető észrevételt tenni. A törvényhozó kamarák igen különböző tulajdonnevekkel rendelkeznek (pl. alsóház, képviselőház, küldöttek kamarája vagy háza, szövetségi gyűlés, szenátus stb.); a zavar elkerülése érdekében a kétkamarás parlamentek tárgyalásánál az alábbi kifejezéseket használjuk: első kamara (vagy alsóház) és második kamara (vagy felsőház). Mindig az első kamara a fontosabb, illetve föderális rendszereknél az a törvényhozó ház, amelyet a lakosság lélekszáma alapján választanak.¹

KÉTKAMARÁS VAGY EGYKAMARÁS TÖRVÉNYHOZÁS?

Egyszerűnek és kézenfekvőnek tűnik a parlamentek dichotóm felosztása kétkamarásra és egykamarásra, amint azonban a 6.1 táblázatból kitűnik, két ország egyik csoportba sem illik bele, s legalább átmenetileg harmadik (közbülső) kategóriát is fel kell állítanunk. A norvég és az izlandi törvényhozást egyetlen testületként választják, a választás után azonban ezek két "kamarára" válnak szét: a norvég törvényhozók társaik egynegyedét, az izlandiak pedig egyharmadát kiemelik és azokból "második kamarát" alakítanak. Helytelen volna azonban ezt a kettéosztást úgy tekinteni, mint valamely kétkamarás parlament valóban elkülönült házait. Norvégiában pl. a két képviselőcsoportnak közös törvényhozó bizottságai vannak, s az esetleges nézeteltéréseket mindkét országban a törvényhozás valamennyi tagjának részvételével tartott teljes ülésen tisztázzák. A "felső" csoport tehát nem annyira különálló kamara, mint inkább a "módosított egykamarás parlament megdicsőült bizottsága."² Ha a norvég és az izlandi törvényhozást egykamarásnak tekintjük is (amint azt a korábbiakban tettük), a 6.1 táblázatból akkor is az derül ki, hogy az általunk vizsgált 22 demokrácia parlamentjének többsége kétkamarás. Ugyanakkor érvényesül az egykamarás rendszer felé tartó tendencia. A II. vh. után a vizsgált országok közül 3 áttért a kétkamarásról az egykamarás törvényhozásra: Új-Zéland 1950-ben, Dánia 1953-ban, Svédország pedig 1970-ben.

Milyen érv szól az egykamarás rendszer alkalmazása, illetve megtartása mellett, szemben a kétkamarással és megfordítva? Mivel az egykamarás rendszer inkább a többség-elvű, a kétkamarás pedig a közmegegyezésen alapuló modellhez társul, azt várhatnók, hogy a plurális társadalmakban kétkamarás, az egyöntetűbb (homogénebb) társadalmakban pedig inkább egykamarás törvényhozást találunk. Ezzel szemben a 6.2 táblázatból az tűnik ki, hogy ezen két paraméter között csupán gyenge kapcsolat van: az egykamarás rendszer gyakrabban fordul elő a nem-plurális társadalmakban, mint a plurális, illetve fél-plurális társadalmakban, a kétkamarás törvényhozást viszont kb. ugyanolyan gyakorisággal találjuk mindhárom típusú társadalomban.

6.1 táblázat

EGYKAMARÁS, KÉTKAMARÁS ÉS VEGYES PARLAMENTEK
22 DEMOKRÁCIÁBAN

Egykamarás parlament	Vegyes parlament	Kétkamarás parlament
Dánia	Izland	Ausztrália
Finnország	Norvégia	Ausztria
Izrael		Belgium
Luxemburg		Kanada
Új-Zéland		IV. Franciaország
Svédország		V. Franciaország
		NSZK
		Irország
		Olaszország
		Japán
		Hollandia
		Svájc
		Egyesült Királyság
		Egyesült Államok

6.2 táblázat

EGYKAMARÁS ÉS KÉTKAMARÁS RENDSZEREK, A PLURALIZMUS
MÉRTÉKE 22 DEMOKRÁCIÁBAN

	Nem-plurális társadalom	Fél-plurális társadalom	Plurális társadalom
EGYKAMARÁS	Dánia Izland Új-Zéland Norvégia Svédország	Finnország	Izrael Luxemburg
KÉTKAMARÁS	Ausztrália Írország Japán Egyesült Kir.	Kanada IV. Franciaország V. Franciaország NSZK Olaszország Egyesült Áll.	Ausztria Belgium Hollandai Svájc

Gyakran találkozunk a kétkamarás rendszer két további magyarázatával, amely az ország népességével és föderális jellegével kapcsolatos.⁵ Ennek indoka, hogy a második kamarára azért van szükség, hogy képviselje a nagy országokban található szétágazó érdekcsoportokat, a föderális rendszerekben pedig az államot alkotó egységek (szövetségi államok, tartományok, kantonok stb.) érdekeit. A 6.3 táblázatban összekapcsoltuk ezt a két tényezőt a törvényhozó kamarák számával.

A 22 demokráciát nagyjából 2 egyenlő csoportra osztottuk: 11 nagy és 11 kis országot vettünk figyelembe, s ez a lakosság lélekszámára épül. Nagynak tekintjük azt az országot, amelynek legalább 10 millió lakosa van.

6.3 táblázat

EGYKAMARÁS ÉS KÉTKAMARÁS PARLAMENT, LAKOSSÁG SZÁMA ILLETVE EGYSÉGES VAGY SZÖVETSÉGI ÁLLAMSZERVEZET 22 DEMOKRÁCIÁBAN

	Kis országok		Nagy országok	
	Egységes	Szövetségi	Egységes	Szövetségi
Egykamarás	Dánia Finnország Izland Izrael Luxemburg Új-Zéland Norvégia Svédország			
Kétkamarás	Írország	Ausztria Svájc	Belgium IV.Francia. V.Francia. Olaszország Japán Hollandia Egyesült Kir.	Ausztrália Ausztria NSZK Egyesült. Áll.

Mind a méret, mind a föderális jelleg egyértelmű összefüggést mutat a kétkamarás rendszerrel. Az összes nagy országban és az összes szövetségi felépítésű országban kétkamarás parlamentet találunk. A kis lélekszámú, de egységes államszervezeti országok közül az egyetlen Írország kivételével mindenütt egykamarás rendszert találunk. Ha külön-külön vizsgáljuk a lélekszám és a föderális jelleg érvényességét, akkor az előbbit találjuk az erősebbnek. Csupán 3 olyan ország van, amely nem illik bele a nagy/kétkamarás és kicsi/egykamarás összefüggésbe: Ausztria, Svájc és Írország kis lélekszáma ellenére kétkamarás törvényhozással rendelkezik. Ezzel szemben 8 országot találunk, amely eltér a föderális/kétkamarás és egységes/egykamarás összefüggéstől: Belgium, a két francia köztársaság, Olaszország, Japán, Hollandia, az Egyesült Királyság és Írország egységes államszervezettel rendelkezik, mégis kétkamarás parlament van ezekben az országokban.⁴

A KÉTKAMARÁS RENDSZER VÁLTOZATAI

A kétkamarás törvényhozások két háza általában több vonatkozásban különbözik egymástól. Eredetileg a második kamara vagy "felsőház" legfontosabb feladata az volt, - mivel korlátozott választójog alapján választották - hogy konzervatív módon fékezze a demokratikusabb úton választott "alsóház" működését. Az általunk vizsgált, teljes mértékben demokratikus rendszerek csoportjában a felsőháznak ez a funkciója természetesen elavult. Az első és a második kamara közötti fennmaradó 6 különbség közül 3 annyiban különösen jelentős, amennyiben ezek határozzák meg, hogy az adott kétkamarás rendszer lényegbevágó intézmény-e. Vegyük először röviden szemügyre a 3 kevésbé fontos különbséget:

1. A 14 kétkamarás törvényhozásban 1 kivételével a második kamara lényegesen kisebb, mint az első. Az egyetlen kivétel az angol lordok háza, amelynek több, mint ezer tagja van. Ha azonban figyelmen kívül hagyjuk a címet örökölő főurakat (akik ritkán járnak az ülésekre), az aktív lordok száma kb. 250-re csökken. Ha Anglia esetében ezt a számot fogadjuk el, akkor a 14 második kamara átlagos nagysága százötvenöt fő, szemben az első kamara átlagban háromszázhatvanötös taglétszámával: ez majdnem két és félszeres különbséget jelent.
2. A második kamarában a megbízási idő általában hosszabb, mint az elsőben. Itt a mandátumok általában 2-5 év között vannak, szemben a második kamara 4-9 év közötti időtartamával (sőt Angliában életfogytig, Kanadában pedig nyugalomba vonulásig érvényes ez a mandátum). Svájc az egyetlen, viszonylag kis méretű kivétel: a második kamara tagjainak kis részét rövidebb időre választják, mint az első kamara négyéves mandátuma. Az összes többi kétkamarás törvényhozásnál a második kamara tagjai vagy hosszabb, vagy ugyanannyi ideig maradnak tisztségükben, mint az első kamara tagjai.⁵
3. A második kamarák további közös jellemvonása lépcsőzetes (küldötti alapon történő) választásuk. Az ausztrál, a holland és a japán második kamara tagjainak felét három évenként megújítják, ugyanez a szabály érvényesült a IV. Francia Köztársaságban is. Amerikában a második kamara tagjainak egyharmadát két évenként, illetve az V. francia köztársaságban három évenként megújítják. Az osztrák, a nyugatnémet és a svájci szövetségi kamara tagjait ugyancsak lépcsőzetesen, bár szabálytalan időközökben választják újjá.

Ez a három különbség hatással volt több törvényhozás két kamarájának működésére. Különösen a kisebb létszámú második kamarák kevésbé formális, oldottabb légkörben végezték a munkájukat, mint a többnyire jóval kiterjedtebb létszámú első kamarák. Ezek a különbségek azonban nem érintik azt

a kérdést, hogy az adott ország kétkamarás rendszere csak-ugyan erős, és értelmes intézmény-e. E tekintetben az alábbi három tényező jelentős.

1. Formális hatalmukat illetően a második kamarák általában az elsőknél vannak alárendelve. A javasolt törvénytervezetekkel kapcsolatos elutasító szavazataikat pl. gyakran felülbírálnak az első kamarák, parlamentáris rendszerekben pedig a kormány többnyire kizárólag az első kamarának felelős. A 13 kétkamarás törvényhozás közül csupán négynek van formálisan egyenrangú két kamarája: ez a helyzet a belga és a svájci parlament (a második fejezetben bemutatott két példa), továbbá az olasz és az amerikai törvényhozás esetében.

2. A második kamara tényleges politikai súlya nem csupán formális alkotmányjogi hatáskörétől, hanem választásának módjától is függ. Az összes első kamarát közvetlenül a szavazók választják, ezzel szemben néhány második kamara tagjait közvetve választják (rendszerint az országos szintű kormányzat alatt működő törvényhozó testületek) vagy kinevezik (mint pl. Kanadában a szenátorokat, Írországban a szenátorok egy részét és az életfogytig kinevezett főrendeket az angol lordok házába). A nem közvetlenül választott második kamarák nem rendelkeznek demokratikus legitimitással, s így azzal a valódi politikai befolyással sem, amelyet a nép választása biztosít. Megfordítva: az adott második kamara közvetlen választása bizonyos fokig ellensúlyozhatja annak korlátozott jogkörét.

A két kamara viszonylagos formális jogköre és a második kamara demokratikus legitimitása alapján megalkothatjuk a kétkamarás parlamentek hármasszoros osztályozását. Csak az a négy parlament tökéletesen szimmetrikus kétkamarás törvényhozás, amelyről korábban megállapítottuk, hogy formálisan egyenlő jogkörű kamarákból állnak.

A négy törvényhozás közül kettőben a második kamara tagjait közvetlenül választják (Olaszországban és az Egyesült Államokban), s a másik két ország második kamarájában szintén a nép választja a tagok többségét (ez a helyzet Belgiumban és Svájcban). Négy kétkamarás törvényhozást (Ausztrália, az NSZK, Japán és Hollandia esetében) mérsékelten aszimmetrikusnak tekinthetjük. Az ausztráliai és a japán parlamentet közvetlenül választják. Ebbe a kategóriába tartozik a holland parlament is annak ellenére, hogy második kamaráját a tartományi törvényhozások közvetve választják, ez a kamara ugyanis abszolút vétőjoggal rendelkezik minden törvényjavaslat ügyében, s ezt nem bírálhatja felül az első kamara. NSZK-ban a második kamara ereje nem népi választásnak vagy abszolút törvényhozási vétőjognak, hanem annak tudható be, hogy egy egyedülálló - a szövetségi tartományok (Länder) végrehajtó testületeinek képviselőiből álló -, sajátos szövetségi kamara, amelynek tagjai rendszerint a szövetségi tartományok kormányaiban helyet foglaló miniszterek.

Ezek szerint ezt a "világ egyik legerősebb jogkörrel rendelkező felső kamarájának" nevezhetjük.⁶ A fennmaradó 6 kétkamarás parlament esetében szélsőségesen aszimmetrikus a hatalmi jogkörök megoszlása a két ház között.

3. A kétkamarás törvényhozások két kamarája közötti utolsó különbség az, hogy a második kamarák oly módon alakíthatók ki, hogy bizonyos kisebbségeket túlképviselőkhöz juttassanak. Amint a tizedik fejezetben majd részletesebben látjuk, a szövetségi jellegű második kamarák általában túlképviselik a szövetségi államot alkotó kisebbség elemeit. Ez alól Ausztria az egyetlen kivétel. Két további második kamara biztosít különleges képviselőket a kisebbségek számára. Az angol lordok házában természetesen a nemesség a túlképviselt kisebbség, így a lordok házában szüntelen konzervatív többség uralkodik. A francia szenátusban (a IV. köztársaságbeli elődjéhez hasonlóan) a tagokat választói kollégium (elektorok testülete) választja, amelyben az összlakosság egyharmadánál kisebb közösségeknek biztosítják a szavazatok több mint a felét. Emiatt a falusi túlképviselő miatt Maurice Duverger a szenátust "mezőgazdasági kamara" névvel illeti.⁷ A fennmaradó 6 országban olyan kamarák működnek, amelyek összetételükben alig különböznek egymástól. Ezek kétkamarás rendszerét kongruensnek nevezhetjük. Csekély változatoktól eltekintve mindkét kamarát arányos, vagy kvázi-arányos módszerekkel választják, amelyek általában kedvezőek a kisebbségek képviselői szempontjából, de nem biztosítják meghatározott kisebbségi csoportok túlképviselőit. Úgy tűnik, az írországi szenátus kivétel, mivel igen sok szenátort kell a hivatásbeli és kulturális érdekcsoportok által kinevezett jelöltek közül választani, ám az elektori testületben (amely országos és helyi törvényhozókból áll) a pártpolitikai szempontok dominálnak. Így az ír szenátus "jórészt olyan pártpolitikusokból áll, akik alig különböznek (első kamarabeli) kollégáiktól, s sokan közülük csupán formális kapcsolatokat tartanak azokkal az érdekcsoportokkal, amelyeket állítólag képviselnek."⁸

A KÉTKAMARÁS RENDSZER HÁROM TÍPUSA A KÉT KAMARA
KONGRUENCIAJA ÉS SZIMMETRIÁJA ALAPJÁN; 14 DEMOK-
RÁCIÁBAN

	Inkongruens	Kongruens
SZIMMETRIKUS ÉS MÉRSEKELTEN ASZIM- METRIKUS	Erős kétkamarás rendszer: Ausztrália NSZK Svájc Egyesült Államok	Gyenge kétkamarás rendszer: Belgium Olaszország Japán Hollandia
RENDKÍVÜL ASZIM- METRIKUS	Gyenge kétkamarás rendszer: Kanada IV. Franciaország V. Franciaország Egyesült Királyság	Jelentéktelen két- kamarás rendszer: Ausztria Írország

ERŐS VAGY GYENGE KÉTKAMARÁS RENDSZER?

A fenti elemzés alapján különbséget tehetünk erős, jelentős, illetve gyenge kétkamarás rendszer között. Az erős kétkamarás rendszer két feltételtől függ: a kamarák összetétele inkongruens kell, hogy legyen, egymáshoz viszonyított helyzetük pedig szimmetrikus, illetve csupán mérsékelt aszimmetrikus lehet, ami törvényhozó jogkörüket illeti. A 6.4 táblázatból kiderül, hogy az általunk vizsgált országok közül csupán 4-ben találunk erős kétkamarás rendszert. 8 kétkamarás törvényhozás nem állja meg az egyik próbát, vagy kongruens, vagy rendkívül aszimmetrikus, s így ezek kétkamarás rendszere gyengének tekintendő. Két országban olyan kétkamarás parlamentet találunk, amely kongruens és rendkívül aszimmetrikus is. Az ilyen kétkamarás rendszer teljesen jelentéktelen, s alig különbözik az egykamarás rendszertől.

A törvényhozó hatalom összpontosítása, illetve megosztása alapján immár hármas jellegű tipológiához jutunk, amely sokkal tartalmasabb, mint az eredeti kétkamarás-egykamarás szembeállítás: 1. az erősen kétkamarás törvényhozást az általunk vizsgált 22 demokrácia közül 4 testesíti meg (Ausztrália, az NSZK, Svájc és az Egyesült Államok); 2. gyenge kétkamarás parlamentet találunk 7 országban (Belgium, Olaszország, Japán, Hollandia, Kanada, a két francia köztársaság és Anglia esetében); 3. jelentéktelen kétkamarás jellegű parlamentek (Ausztria és Írország esetében), illetve egykamarás rendszerek (a fennmaradó 8 országban).

Korábban már láttuk, hogy csupán gyenge kapcsolat van a pluralizmus mértéke és a kétkamarás, illetve egykamarás törvényhozás előfordulása között (l. a 6.2 táblázatot). Hasonlóképpen elégtelen magyarázattal szolgálhatunk a parlamentek közötti új, 3 lépcsős megkülönböztetésnél azzal kapcsolatban, hogy az adott társadalom plurális, fél-plurális vagy nem-plurális jellegű. Pl.: jóllehet az erős kétkamarás jelleg a közmegegyezésen alapuló demokrácia egyik jellemzője, s így különösen megfelel plurális társadalmak számára, az általunk vizsgált 6 plurális társadalom közül csupán egynél (Svájcban) találunk erős kétkamarás törvényhozást; kettőben (Belgiumban és Hollandiában) csupán gyengén kétkamarás jellegű törvényhozást találunk, 3 országban pedig (Ausztria, Izrael és Luxemburg) egykamarás vagy majdnem egykamarás törvényhozás működik.

Megállapítottuk, hogy a lakosság lélekszáma erőteljesen összefügg a kétkamarás, illetve egykamarás parlament előfordulásával: mind a 11 nagy, de a 11 kis ország közül csupán 3 rendelkezik kétkamarás törvényhozással (l. fent a 6.3 táblázatot). A 3 kivétel közül (Ausztria, Írország és Svájc) az első kettőt a 6.4 táblázatban a jelentéktelen kétkamarás törvényhozások közé soroltuk; ha ezeket az egykamarás parlamentek közé soroljuk, akkor még nyilvánvalóbbá válik az összefüggés a kis lélekszámú lakosság és az egykamarás vagy jelentéktelen mértékben kétkamarás rendszer, illetve a nagy lélekszámú lakosság és az erős vagy gyenge mérvű kétkamarás rendszer között. Most már Svájc marad az egyetlen rendhagyó eset. Ez kis ország, mégis erőteljesen kétkamarás rendszerrel rendelkezik. A lakosság lélekszáma ugyanakkor nem ad kielégítő magyarázatot az erőteljes és a gyenge jellegű kétkamarás rendszer közötti különbségre. Az említett két típusú kétkamarás parlamenttel rendelkező 12 eset közül a 7 nagyobb és az 5 kisebb ország mindegyikében megtaláljuk a markáns kétkamarás törvényhozás két esetét. Ezen kívül ebben a csoportban mind a legnagyobb (az Egyesült Államok), mind a legkisebb ország (Svájc) hangsúlyozottan kétkamarás jellegű törvényhozással rendelkezik.

Vannak-e olyan tényezők, amelyek jobban megmagyarázzák a hangsúlyozott és a jelentéktelen kétkamarás rendszer különböző előfordulásait? Ha közelebbről megnézzük a 6.4 táblázatot, két lehetséges összefüggést tételezhetünk fel: szembeötlő, hogy az erőteljesen kétkamarás jellegű 4 ország mindegyike föderális felépítésű, a 4 közül kettő pedig (Svájc és az Egyesült Államok) a hatalmi szférák elválásának egyértelmű példáját nyújtja (l. az ötödik fejezetet). Vajon pusztán tapasztalati egybeesésről van szó, vagy pedig logikusan levezethetők ezek a kapcsolódások? Fejezetünk két utolsó részében ezeket a kérdéseket vizsgáljuk.

MARKÁNS KÉTKAMARÁS RENDSZER ÉS A HATALMI SZFÉRÁK SZÉTVÁLASZTÁSA

Gyakran hangoztatják, hogy az erőteljes hangsúlyozású kétkamarás rendszer alapjában véve összeegyeztethetetlen a parlamentáris kormányzással. Ez utóbbi azt jelenti, hogy a végrehajtó testület a parlamentnek felelős, s amennyiben ez erőteljes kétkamarás rendszerrel párosul, akkor azt jelenti, hogy a törvényhozás mindkét háza magának követelheti azt a jogkört, hogy felelőssé tegye a kormányt. Miután a hangsúlyozottan kétkamarás rendszerben két különböző összetételű kamaraszerepel, s ezek eltérő politikai többséget tartalmazhatnak, így a kormány esetleg azzal a dilemmával találja magát szemben, hogy őrizze meg két, egymástól eltérő nézeteket valló, többség bizalmát. A törvényhozásokról szóló klasszikus tanulmányában K. C. Wheare kifejti, hogy a kétkamarás rendszer abban az esetben nem okoz problémát, ha a két kamarát "valóban azonos értelemben választják meg". Ellenkező esetben szerinte a parlamentáris rendszer "bátorítja, sőt esetleg igényli is egyik kamara túlsúlyát, vagy legalábbis fölényét a másik kamarával szemben. Úgy tűnnek, hogy a kormány csupán az egyik kamarának legyen felelős: nem lehet felelős kettőnek."⁹ Más szóval a parlamentáris kormányzati forma kongruens vagy aszimmetrikus (esetleg mindkét típusú) kétkamarás rendszert kíván, vagy (ez magától értetődik) egykamarás törvényhozást igényel.

Ebből a gondolatmenetből az következik, hogy a 6.4. sz. táblázatban hangsúlyozottan kétkamarásnak nevezett két parlamentáris rendszer (az ausztráliai és a nyugatnémet) várhatólag konfliktusokat kelt a parlamentarizmus és a kétkamarás rendszer intézményei között. A jelek szerint ezt a tendenciát igazolja az 1975-ös ausztráliai alkotmányválság. Ezen év utolsó hónapjaiban Gough Whitlam és munkaspárti kabinetje továbbra is élvezte pártja szilárd többségét az ausztráliai első kamarában (a képviselőházban), a liberálisok és a "vidékiek" koalíciója azonban elegendő szavazathoz jutott az ugyancsak a tömegek által választott szenátusban ahhoz, hogy elutasítsa a kormány kisajátítási törvényjavaslatait. A koalíció Ausztrália politikai történetében első ízben élt is azzal a hatalmával, hogy lemondásra kényszerítse Whitlamot vagy új képviselőházi választásokat írasson ki vele (amelyet az említett koalíció várhatóan megnyer). Whitlam és a munkaspárt arra az álláspontra helyezkedett, hogy a parlamentáris rendszerben a kormány csupán az első kamarának tartozik felelősséggel, így következetesen szembeszálltak a szenátus általuk törvénytelennek tartott azon kísérletével, hogy megfossa őket hivataluktól. Sir John Kerr, főkormányzó átvágta ezt a gordiuszi csomót. Felmentette Whitlamot és helyére ügyvezető miniszterelnöknek Malcolm Frasert, a liberálisok vezetőjét nevezte ki, s megszervezte mind a képviselőházi, mind a szenátusi új választásokat. Ezeket egyértelműen Fraser és liberális-"vidéki" párti koalíciója nyerte meg.

Whitlam és a munkáspárt szerint a hangsúlyozott kétkamarás rendszer nem egyeztethető össze a parlamentáris kormányzással, s ilyen esetben a parlamentarizmus elveinek kell győzedelmeskedni. Ezzel szemben Sir John Kerr nem látott itt alapvető incompatibilitást, szerinte a parlamentarizmus jelentheti a kabinet felelősségét a kétkamarás parlament mindkét háza felé. Az alábbi szavakkal védte meg sokat vitatott döntését, hogy eltávolított posztjáról egy olyan miniszterelnököt, aki még mindig élvezte az első kamara bizalmát: "a szenátus kétségkívül alkotmányos joga, hogy megtagadja vagy elhalassza a kormánynak nyújtott támogatást (és) ilyen esetben a miniszterelnöknek ... vagy új választások kiírását kell tanácsolnia, vagy le kell mondania. Ha egyikre sem hajlandó, akkor az alkotmány értelmében nekem jogom, sőt kötelességem visszavonni az illető miniszterelnöki megbízatását".¹⁰ De kit kellett volna miniszterelnöknek kinevezni, ha az 1975 decemberi választásokon a képviselőházban aliberális-"vidéki" koalíció szerzi meg a többséget, a szenátusban pedig a munkáspárt (vagy megfordítva)? Ez könnyen megtörténhetett volna, mivel a két kamrát meglehetősen eltérő módszerekkel választják: a képviselőház tagjaitegy-befutós választási körzetekben, többségi alapon, a szenátus tagjait pedig több-jelöltes választási körzetekben választják, az arányos képviseleti elv alapján (1. a kilencedik fejezetet).

Hasonló helyzet lehetséges (bár jóval kevésbé valószínű) az NSZK-ban is. Egyrészt az alkotmány világosan kimondja, hogy a Bundestag (első kamara) joga a kancellár megválasztása és leváltása. Ezen túlmenően a Bundesrat (második kamara) a törvényjavaslatoknak csupán a felénél (főleg a szövetségi tartományok érdekeit érintő javaslatoknál) rendelkezik abszolút vétőjoggal. Az összes többi törvényjavaslat tekintetében a Bundestag felülbíráhatja a Bundesrat vétőjét: ha ez utóbbit a Bundesrat legalább 50%-os szavazattal támogatja, akkor a felülbírálathoz elegendő a szövetségi gyűlésen a rendes többség; a kétharmados vétőhoz kétharmados szavazattöbbség kell a felülbírálatnál. Ez azonban azt jelenti, hogy alapvető konfliktus keletkezhet, ha a Bundestagban az ellenzék a mandátumok több mint egyharmadával rendelkezik, a Bundesratban viszont kétharmados többsége van: ilyen esetben vétőjoga abszolúttá válnék.

Elkerülhetetlennek látszik tehát az a következtetés, amelyet Ausztrália egyik legnagyobb tekintélyű politológusa így fogalmazott meg: "a kormány, ha következtetek vagyunk, nem lehet egyidejűleg felelős két (különböző alapont és eltérő időben megválasztott) törvényhozó testületnek, mivel ez két, egymással ellenséges többséggel szembeni felelősséget jelenthet (s elég gyakran előfordulhat a szenátus jelenlegi megválasztási módja mellett)".¹¹ Ezt azonban ki kell egészíteni egy alapvető észrevétellel: a parlamentarizmus csupán akkor összeegyeztethetetlen a markáns

kétkamarás rendszerrel, ha a kormányok az első kamarában élvezett csekély többség alapján jönnek létre. A nagykoalíciós kormányok nem találkoznak azzal a dilemmával, hogy megőrizték két, eltérő összetételű kamara elsősorú támogatását. Ami pedig a túlméretezett kormányokat illeti, ezek legalábbis meg tudják szerezni a kamarák többségi támogatását egymással ellentétes párt-összetétel esetén is. A kézenfekvő megoldás tehát erőteljes kétkamarás törvényhozás esetén a túlméretezett koalíciós kormányok létrehozása; ezek feloldják a "két, egymással ellenséges többség" dilemmáját.

Más szóval, önmagában az az állítás, hogy a hangsúlyozott kétkamarás rendszer összeegyeztethetetlen a parlamentarizmussal, egyfajta többségelvű előítéletet takar. A valódi konfliktus a markáns kétkamarás rendszer és a westminster típusú parlamentarizmus között van, amely megköveteli a minimális győztes kormányokat, nem pedig a hangsúlyozott kétkamarás rendszer és a parlamentáris kormányzás alapelve között.

ERŐTELJES KÉTKAMARÁS RENDSZER, PARLAMENTARIZMUS ÉS FÖDERALIZMUS

Fentebb a 6.4 táblázatból egyértelmű kapcsolatot vonhattunk le a kihangsúlyozott kétkamarás rendszer és a föderalizmus között: mind a négy, erőteljes kétkamarás rendszerrel rendelkező ország föderális államszervezetű, s az általunk vizsgált 22 demokrácia 6 szövetségi szerkezetű országa közül 4 hangsúlyozottan kétkamarás törvényhozással rendelkezik. Ezen összefüggésnek az a magyarázata, hogy a föderalizmus egyik jellemvonása olyan második kamara, amely a szövetséget alkotó államok érdekeit védelmezi (l. a tizedik fejezetet). Ha a föderális szerkezet erőteljes, ez erős szövetségi kamarát, s így hangsúlyozott kétkamarás rendszert hoz létre.

A fent jelzett többségelvű tévedés figyelhető meg abban az érvelésben is, hogy a parlamentarizmus nem összeegyeztethető a föderalizmussal. Ha a föderalizmus erőteljes kétkamarás rendszerrel jár együtt (ez az ideális eset), s ha az erőteljes kétkamarás rendszer összeütközésbe kerül a parlamentarizmussal, akkor látszólag csakugyan ellentmondás keletkezik a parlamentáris és a szövetségi (föderális) intézmények között. Ezen szillogizmus logikája arra indítja Weare-t, hogy igennel válaszoljon az alábbi kérdésre: "Azt a következtetést kell-e tehát levonnunk, hogy föderációs rendszerben nem szabad alkalmazni a kabinet-rendszert, ha hatékonyan meg akarjuk védeni a szövetségi államok jogait második kamara révén?"¹² Valójában erre a kérdésre minősített tagadó választ kellene adnunk. Elvben nincs ellentmondás a föderalizmus, a hangsúlyozott kétkamarás rend-

szer és az olyan jellegű parlamentáris kormányzás között, amelyre a minimális győztes kabineteknél nagyobb kormányok a jellemzőek. Mindhárom említett intézmény tökéletesen összefér egymással és a közmegegyezésen (konszenzus) alapuló modellel.

JEGYZETEK A HATODIK FEJEZETHEZ

1. Ennek a terminológiának egyetlen esetleges nehézsége, hogy a holland parlament első kamaráját második kamarának, a tényleges második kamarát pedig első kamarának nevezik. Hasonló a helyzet Svédországban, ahol az 1970 előtti kétkamarás törvényhozás első kamaráját nevezték másodiknak, a második kamarát pedig elsőnek.
2. Ezeket az elnevezéseket Gordon Smith alábbi művéből vettem át: "Politics in Western Europe: A Comparative Analysis", 2. kiad. (London: Heinemann, 1976), 167. o., továbbá Arthur S. Banks és William Overstreet: "Political Handbook of the World: 1980 c. művéből (New York: McGraw-Hill, 1980), 347. o.
3. L. Jean Blondel: "Comparative Legislatures" (Englewood Cliffs, N. J.: Prentice Hall, 1973), 32-35. o., továbbá Gerhard Löwenberg és Samuel C. Tatterson: "Comparing Legislatures" (Boston: Little-Brown, 1979), 120-125. o.
4. Ugyancsak szignifikáns módon kapcsolódik a lakosság lélekszámához az első vagy egyetlen törvényhozó kamara mérete. A tíz nagy lélekszámú ország első kamarájának átlagban 397 tagja van, míg a 11 kisebb lélekszámú demokráciában az első vagy egyetlen kamara átlagos taglétszáma 158. Ha kissé módosítjuk a besorolást, akkor ez az összesítés még egyértelműbbé válik. A 6 legnagyobb ország, amelynek lélekszáma meghaladja az 50 milliót egyenként, 435 és 635 közötti taglétszámú első kamarával rendelkezik; ebben a csoportban az amerikai képviselőház a legkisebb taglétszámú első kamara, annak ellenére, hogy az Egyesült Államok kiemelkedően a legnagyobb lélekszámú ország. Csökkenő méretek szempontjából a következő ország Kanada, itt a képviselőháznak 282 tagja van. A következő 11 országban az első vagy egyetlen kamara taglétszáma 120 és 212 között van; Svédország az egyetlen kivétel: itt szokatlanul nagy létszámú (349 tagból álló) egykamarás törvényhozás működik. A három legkisebb országban (Új-Zéland, Luxemburg és Izland) az egykamarás törvényhozás 100-nál kevesebb taggal rendelkezik. L. George J. Stigler: "The Sizes of Legislatures", Journal of Legal Study 5, 1. szám (January 1976): 17-34, továbbá Robert A. Dahl és Edward R. Tussé: "Style and Democracy" (Stanford, Calif.: Stanford University Press 1973), 80-84. o.

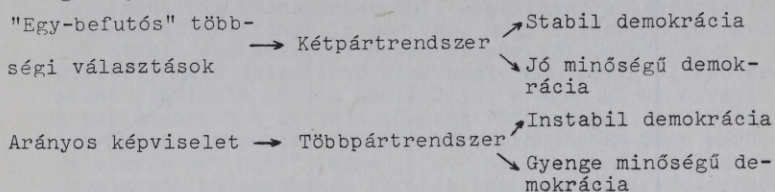
5. Az amerikai képviselőház annyiban kivétel, hogy tagjai rövid, mindössze 2 esztendőös hivatali idővel rendelkeznek. 3 első vagy egyetlen kamaránál 3 éves a hivatali idő (Ausztrália, Új-Zéland és Svédország esetében). A többi országban az említett testületek tagjai négy vagy öt évig tölthetik be ezt a tiszteletet, a legtöbb parlamentnél azonban előrehozott felosztás rövidítheti ezeket a hivatali időket. Az általunk vizsgált 22 parlament első vagy egyetlen kamarájánál az átlagos maximális hivatali idő 4,1 év. 1945 és 1980 között a tényleges átlagos hivatali idő 3,3 év volt.
6. Lewis J. Edinger: "Politics in Germany: Attitude and Processes" (Boston: Little-Brown, 1968), 202. o.
7. Idézi John Ambler: "The Government and Politics of France" (Boston: Foughton Mifflin, 1971), 165. o.
8. Basil Chubb: "The Government and Politics of Ireland" (Stanford Calif.: Stanford University Press, 1971), 205. o.
9. K. C. Wheare: "Legislatures" (New York, Oxford University Press, 1963), 201-203. o.
10. Idézi Leon D. Extell: "The Australian Political System" in: Howard R. Penniman szerk.: Australia at the Polls: the National Elections of 1975 (Washington, D.C.: American Enterprise Institute, 1977), 45. o.
11. Robert S. Parker: "Political Projections and Partisans Perspectives", Politics 11, 1. szám (May 1976): 15.
12. Wheare: "Legislatures" 205. o.

HETEDIK FEJEZET

PÁRTRENDSZEREK: KÉT- ÉS TÖBBPÁRTRENDSZER

A többségelvű és a közmegegyezésen alapuló demokrácia modellje közötti negyedik és ötödik különbség a pártrendszerek idevágó tulajdonságait érintik: a rendszerben működő politikai pártok számát és a közöttük lévő különbségeket. A többségelvű modellre a kétpártrendszer jellemző, amelynél a két nagy párt álláspontja főleg társadalmi-gazdasági kérdésekben különbözik. A közmegegyezésen alapuló modellnél több jelentős párt működik, véleményük sok kérdésben eltér, nem csupán társadalmi-gazdasági kérdésekben (pl. vallási és kulturális kérdésekben is). Az első és a második fejezetben bemutatott négy példa (Nagy-Britannia, Új-Zéland, Belgium és Svájc) a tiszta típusok jó megközelítését jelentik, jóllehet fejezetünk későbbi részében és a nyolcadik fejezetben ezeket majd ki kell egészítenünk néhány, a képet árnyaltabbá tevő minősítéssel. Az általunk vizsgált 22 demokratikus rendszer közül sokat a két a szélsőséges tiszta típus közötti átmenetnek találunk.

Ebben a fejezetben a pártok számával és viszonylagos nagyságával foglalkozunk. Először is áttekintjük azokat az okokat, amelyekért a politológiai irodalomban olyan gyakran dicsérik a kétpártrendszereket, s kritikailag elemzzük ezeket az érveket. Ezután kísérletet teszünk azon bonyolult kérdés megoldására, hogy mely pártokat és hogyan kell számításba venni, ha el akarjuk dönteni, hogy egy adott országban kétpárt-, hárompárt- vagy négypártrendszer stb. van-e. Fejezetünk utolsó témája a különböző típusú pártrendszerek kapcsolata, valamint a többségelvű és a közmegegyezésen alapuló modellt megkülönböztető, a negyedik és az ötödik fejezetben tárgyalt első két dimenzió lesz: a végrehajtó hatalmi koalíciók, illetve nem-koalíciók, valamint a végrehajtó-törvényhozó hatalom kapcsolatának típusai.

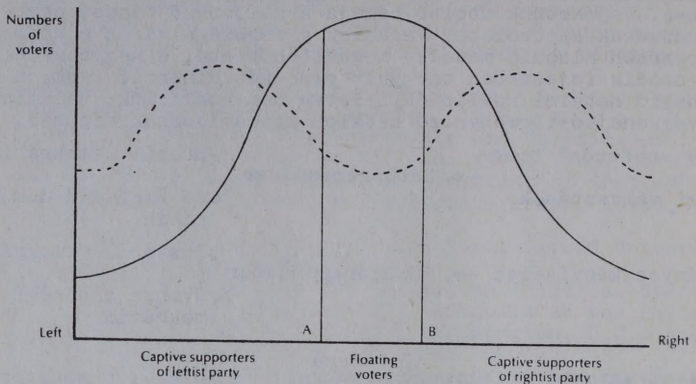
7.1 ábra

A VÁLASZTÁSI ÉS PÁRTRENDSZEREKRE, VALAMINT A DEMOKRÁCIA STABILITÁSÁRA ÉS MINŐSÉGÉRE VONATKOZÓ TÖBBSÉGELVŰ ÁLLÍTÁSOK

ÉRVEK A KÉTPÁRTRENDSZER MELLETT

A pártrendszerekkel foglalkozó régebbi irodalom makacsul többségelvű, s nyíltan a kétpártrendszereket támogatja. Fő példaképe az angliai rendszer, néhány érve azonban az amerikai példára is támaszkodik. Ezt a hagyományos szemléletet erősíti napjainkban egy sor összehasonlító vizsgálat, amelyből kiderül, hogy a viszonylag nagyszámú politikai párttal működő politikai rendszerek rosszabbul funkcionálnak, mint azok, ahol kevesebb párt van. A fő érv az, hogy a kétpártrendszerek nem csupán stabilabbak és hatékonyabbak, mint a többpártrendszerek, hanem az alapvető demokratikus értékek szempontjából minőségileg felül is múlják ez utóbbiakat. Ezeket az állításokat még összekapcsolják pl. a 7.1 ábrán látható választási rendszer különböző típusaival is. A majoritárius álláspontúak jobban kedvelik az "egy-befutós", többségi választókerületes rendszert, mivel ez a kétpárt-rendszernek kedvez; szerintük kevésbé jó az arányos képviselő, amely általában a többpártrendszerhez kapcsolódik. A kilencedik fejezetben majd részletesen foglalkozunk a választási módszerek és a pártrendszerek kapcsolatával. Az alábbiakban először megvizsgáljuk a kétpártrendszerek állítólagos előnyeit a demokrácia stabilitása és minősége szempontjából.

1. A kétpártrendszer állítólagos első erénye, hogy mérséklőleg és a központositás irányában hat a demokratikus rendszerre. Ha csupán két párt küzd egymással a választók szavazatáért, ezek figyelmüket a baloldali-jobboldali politikai színpék közepén elhelyezkedő, ideológiai értelemben semleges választókra összpontosítják: kb. azokra, akik a 7.2 ábrán az A és B pont között helyezkednek el.

7.2 ábra
A KÉTPÁRTRENDSZEREK MÉRSÉKLŐ HATÁSA

Magyarázat:

- Number of voters = szavazók száma
- Left = bal
- Captive supporters of leftist party = A baloldali pártot feltétlenül támogató szavazók
- Floating voters = el nem kötelezett választók
- Captive supporters of rightist party = A jobboldali pártot feltétlenül támogató szavazók
- Right = jobb

Ezen "középutas" szavazók pillanatnyi szavazata dönti el, hogy a baloldali vagy a jobboldali színezetű párt nyeri-e meg a választást, mivel a politikai spektrum két szélén elhelyezkedő szavazók többségét nyugodtan sorolhatjuk egyik vagy másik párt támogatói közé. Ha az ideológiailag semleges szavazókra kívánnak hatni, mindkét párt kénytelen mérsékelni, középutas programot kidolgozni. Ezt a tendenciát tovább erősíti, ha a politikai színpék közepén sok szavazót találunk (jól látszik ez a harang alakú görbén). Ha megoszlik a szavazók véleménye, amint az a második (szaggatott) görbén látható, akkor kevésbé érvényesül a középpont felé ható nyomás, de továbbra is érvényes az a logika, amely a középutas pártprogramok mellett szól. Pl. még ebben az esetben is, ha a baloldali

színezetű párt csupán kissé "balos" programot fogad el, a programtól balra álló szavazóknak aligha van más választása, mint megszavazni azt. Természetesen mindkét párt elveszítheti támogatói egy részét a színek két szélén; ezek úgy döntenek, hogy tartózkodnak a szavazástól, s nem szavazzák meg a szerintük túlságosan mérsékelt programot. A színek közepén megszerzett, s a rivális párttól elhódított szavazat azonban még mindig kétszer olyan értékes, mint a tartózkodás révén elvesztett voksok. Bármelyik párt győz is, olyan programot valósíthat meg, amelyet a szavazók széles tömegei elfogadnak. Arra is számíthatnak, hogy a mérsékelt politikai irányvonal hozzájárul a rendszer hosszú távú hatékonyságához és stabilizálásához.

2. Parlamentáris rendszerben (pl. Angliában) a kétpártrendszernek az az előnye is meg van, hogy a végrehajtó hatalom stabil és hatékony: egyetlen pártból (a többségi pártból) álló összetartó szervezet. nem pedig eltérő érdekeket képviselő pártok koalíciója, s ezen kívül élvezzi a parlamentben a szilárd többség támogatását. 1896-ban így írt A. Lawrence Lowell: a törvényhozásban "két párt, de csupán két párt" legyen, "... ha azt akarjuk, hogy a kormányzás palamentáris formája tartósan jó eredményeket hozzon". Szerinte "politikai axióma" az, hogy a koalíciós kormányok rövidebb életűek, mint az egypárti kabinetek: "minél több, egymással vitázó csoport alkotja a többséget, annál nehezebb mindnyájukat kielégíteni, annál törekenyebb és bizonytalanabb a kormány helyzete".¹ Újabb vizsgálatok megerősítették Lowell axiómáját. Sőt korábban azt láttuk, hogy a többségi párt által alkotott kormányok - a minimális nyertes egypárti kormányok - 1945 és 1980 között lényegesen hosszabb életűek voltak, mint a többi típusú kabinetek (l. az 5.3 táblázatot). Több egyéb vizsgálat is ugyanerre a következtetésre jut a kormányok tartósságát és a pártrendszereket illető legkülönbözőbb definíciók alapján. A kétpártrendszerekhez stabil kormányok tartoznak, s ahogy szaporodik a pártok száma, úgy csökken a kormányok élettartama.²
3. Kétpártrendszer esetén a szavazók egyértelműen választhatnak két, egymást felváltani képes politikai irányvonal között. A győztes párt programja automatikusan a kormány programja lesz. Olyan többpártrendszerben, ahol nincs többségi párt, két vagy több párt kénytelen tárgyalások útján többségi koalíciót kialakítani. Ennek a koalíciónak a programja az egyes párt-platformok közötti kompromisszum eredménye, s ezt a kompromisszumot nem közvetlenül a szavazók hagyják jóvá, hanem a pártvezetők kötik. A kétpártrendszerek tehát demokratikusabbak, mint a többpártrendszerek.

A LEGGYAKORIBB KORMÁNYTÍPUSOK ÉS A KORMÁNYOK ÁTLAGOS ÉLETTARTAMA 20 DEMOKRÁCIÁBAN, 1945 ÉS 1980 KÖZÖTT

		Átlagos kormány-élettartam		
		5 évnél több	2,5 - 5 év	2,5 évnél kevesebb
Minimális győztes kormányok (az idő több, mint 85%-ában)	Ausztrália (102)	Izland (37)		
	Ausztria (100)	Luxemburg (58)		
	Kanada (104)			
	Irország (70)			
	Új-Zéland (64)			
Minimális győztes kormányok (az idő max. 85%-ában)	Egyesült Királyság (81)			
	Svédország (74)	Dánia (34)	Belgium (26)	
		Németország (47)		
		Japán (58)		
Túlméretezett kormányok		Norvégia (55)		
		Hollandia (34)	Finnország (13)	
			IV. Franciaország (9)	
			V. Franciaország (29)	
			Izrael (28)	
			Olaszország (17)	

Megjegyzés: Zárójelben (hónapokban) közöljük minden egyes országnál a kormányok átlagos élettartamát.

4. Szorosan kapcsolódik ehhez a kétpártrendszer mellett szóló további érv, amely szerint ebben a rendszerben a többség jelentős hatalomhoz jut ugyan, ugyanakkor azonban egyértelműen és félreérthetetlenül ő vállalja a felelősséget a kormányzati hatalom gyakorlásáért is. Ezzel szemben koalíciós kormányoknál a többpártrendszerben a politikai felelősség megoszlik a koalíció valamennyi pártja között. Ugyanakkor nem biztos, hogy ezek a pártok egyenlő mértékben felelősek a végrehajtott politikáért, s a szavazók esetleg nem tudnak eligazodni, s nem tudják megállapítani, melyek az egyes pártok érdemei és hibái. "Congressional Government" című, eredetileg 1885-ben kiadott klasszikus művében Woodrow Wilson így írt: "Ha van a többenél tisztább alapelv, az a következő: minden vállalkozásnál legyen az a kormányzás vagy egyszerű üzletkötés, valamit meg kell bíz-

ni, hogy a dolgok rosszra fordulása esetén egyértelmű legyen, kit kell megbüntetni. ... A hatalom és az annak gyakorlásáért való szigorú felelősség a jó kormány alapvető alkotó elemei."³

A KÉTPÁRT-ELMÉLET KRITIKÁJA

A kétpártrendszer mellett felsorolt fenti érvek meggyőzőnek látszanak ugyan, de néhány jelentős ellenérv meggyengíti azokat:

1. A politológia hagyományos összehasonlító vizsgálói részben azért hitték, hogy a sikeres demokráciához kétpártrendszer szükségeltetik, mivel rövidlátó módon csupán a nagy demokratikus országokkal, továbbá a szilárd angol/amerikai kétpártrendszer és a weimari Német Köztársaság, a Harmadik és a Negyedik Francia Köztársaság, továbbá a háború utáni Olaszország labilis többpártrendszerei közti kontraszttal törődtek. Nagy volt tehát a kísértés, hogy ez utóbbi rendszerek labilitását az ott uralkodó többpártrendszer rovására írják. Miután az utóbbi időben a kisebb demokráciákat is bevonták az összehasonlító vizsgálatokba, ez a mítosz széteszlott. Konkrétan a skandináv és a Benelux államok, továbbá Svájc igen hosszú és sikeres demokratikus hagyományokra tekinthet vissza, amelyekhez többpártrendszerek társulnak. Egyértelműen hibás a többpártrendszert olyan végzetes csapásnak tekinteni, amely elkerülhetetlenül aláássa a demokráciát.
2. Egyértelmű adatok bizonyítják, hogy a többpártrendszerhez viszonylag rövid életű kormányok társulnak, mégis hiba volna az ilyen kormányok "labilitását" a rendszer alapvető ingatagsága jelének tekinteni.⁴ Ez csupán olyan szélsőséges esetekben érvényes, amikor a gyakori kormányváltások lerontják a kormányzás hatékonyságát. Közmondásos példa erre a Negyedik Francia Köztársaság: amint az 5.3 táblázatból kitűnik, itt a kormányok átlagos élettartama mindössze 9 hónap volt. Még ez az adat is túlzott lehet, mivel igen nagyvonalúan határoztuk meg a kormányok tartósságát: változatlanak tekintettük az adott kormányt, ha párt-összetétele nem változott. Más szerzők az alábbi három további kritérium közül egyet vagy többet is bevontak annak jelzésébe, hogy mikor ér véget az adott kormány élete. Ilyen pl. a miniszterelnök személyének megváltozása, időközi "előrehozott" parlamenti választás és a kormány lemondása. Ha mindhárom kritériumot alkalmazzuk a Negyedik Francia Köztársaság esetében, akkor az ottani kormányok átlagos élettartama 7 hónapra csökken. Ám még ezt a szélsőséges esetet sem szabad eltúlozni. Különösen így utólag nézve, a Negyedik Köztársaság és annak kormányai távolról sem voltak teljesen tehetetlenek. Először

is: a leszerepelt kormányok számos tagja újra és újra résztvett a következő kormányokban, ezek átlagos miniszteri "élettartama" jóval hosszabb volt, mint a kormányoké. André Siegfried, az egyik kortárs francia megfigyelő szerint ezt a "labilis kormányokra épülő stabil politikai paradoxont" az alábbi módon határozhatjuk meg: "A hátrányok valójában nem olyan súlyosak, mint amilyenek a későbbi megfigyelők látják. Kormányválság esetén egyes minisztereket leváltanak, vagy ugyanazon minisztereket rotálják, ugyanakkor a közigazgatási apparátusban senkit nem váltanak le, s az államigazgatási napi menete zavartalanul folytatódik. Ezen túlmenően, mivel ugyanazok a miniszterek újra és újra szerepelnek az egymást követő kormányokban, úgy jelentkeznek ők, mint kormányzati csoportok."⁵

Megfordítva: a hosszú életű kormányok nem jelentik szükségképpen a rezsím nagyfokú stabilitását. Egy másik szélsőséges eset önmagáért beszél: Észak-Írországból az únió-pártiak 51 éves uralma (1921-től 1972-ig) messze meghaladja az 5.3 táblázatban felsorolt valamennyi ország kormányának élettartamát. Mégis, ahelyett, hogy szilárd demokratikus rendszert hozott volna létre, az úniionista kormány egyre kevésbé tudott megbirkózni Észak-Írország bajaival, s uralma végül polgárháborúba torkollott. Ha a kormány tartóssága valamit is jelent, akkor ez feltétlenül a kabinet uralma a törvényhozás felett (ezzel foglalkoztunk az ötödik fejezetben). A majoritáriusok részben talán azért keverik össze a kormány tartósságát a rendszer stabilitásával, mert előnyben részesítik a szilárd hatalommal rendelkező, domináns végrehajtó apparátusokat.

3. Ami azt az érvet illeti, hogy a demokrácia minősége szempontjából a kétpártrendszerek optimálisak, rá kell mutatni, hogy ellentmondás mutatkozik a kétpártrendszer híveinek két állítása között: egyrészt azt állítják, hogy mindkét párt mérséklet és középutas, másrészt szerintük ez a két párt egyértelmű választást kínál egymást mintegy kizáró programok között. Ha mindkét párt programja közel áll a politikai centrumhoz, akkor nagyon hasonlítanak majd egymáshoz: ahelyett, hogy értelmes "választást" kínálnának a szavazóknak, a kétpártrendszer esetén a pártok esetleg egyszerűen egymást "visszhangozzák". Rá kell mutatni természetesen, hogy a kétpártrendszer legtöbb teoretikusa nem fejti ki egyidejűleg az említett két, egymásnak ellentmondó állítást. A párt mérséklő hatásának előnyeit főleg az amerikai ideológiai iskola hangsúlyozza, míg az angol megfelelője inkább az egyértelmű választás lehetőségét emlegeti.

4. Ezen túlmenően a kétpártrendszer nem szükséges, de nem is elegendő feltétele annak, hogy az adott párt egyértelműen felelősséget vállaljon a kormányzásért. Többpártrendszerben is akadhat olyan többségi párt, amely képes minimális győztes egypárti kormányt alakítani. Am ennél is fontosabb, hogy a kétpártrendszer csupán különleges körülmények között biztosítja az egyértelmű kormányzati felelősséget, s ezek a körülmények kivétel nélkül majoritárius alapelveket tartalmaznak. Először: a többségi párt önmagában kell, hogy kormányt alakítson anélkül, hogy nagykoalícióra lépne a kisebbségi párttal. Igaz, a többségi pártok többnyire ezt teszik, vannak azonban jelentős kivételek is (pl. az angol konzervatívok és a svéd szocialisták a II. vh. idején, valamint az osztrák Katolikus Néppárt 1945 és 1949 között). Másodszor: az egyértelmű egypárti felelősség parlamentáris rendszert tételez fel. Elnöki rendszerben, ahol külön-külön választják a végrehajtó és a törvényhozó testületet, előfordulhat, hogy az egyik párt uralja a végrehajtó testületet, a másik pártnak pedig a törvényhozásban van többsége. Ilyen esetben szükségképpen megoszlik a kormányzati felelősség. Harmadszor: a hatalom megosztása, illetve a felelősség megosztása a két párt között előfordulhat erős kétkamarás rendszereknél is, ahol két, kiterjedt jogkörű, de különböző összetételű "ház" működik: az egyik párt uralja az első kamarát, a másik pedig a másodikat. Negyedszer: a két párt szoros egységet felmutató szervezet kell legyen a kormány programjának támogatásában és ellenzésében egyaránt. Pl., ha Amerikában mind az elnöki posztot, mind a szenátust, mind pedig a képviselőházat ugyanaz a párt "uralja" is, a legtöbb törvényt változó kétpárti többségek hozzák, miközben az ellenzékben is kétpárti kisebbségek szerepelnek: ez ismét kizárja, hogy egyetlen párt viselje a felelősséget. A legtöbb vonatkozásban tehát az egyértelmű párt-felelősség kérdését csupán olyan kétpárti elmélet alapján vethetjük fel, amely nem az amerikai, hanem az angol modellre épül.
5. Végezetül, a kétpártrendszerek melletti érvelés főleg arra a többségelvű feltevésre támaszkodik, hogy a politikai rendszerben csupán egyetlen jelentős probléma-dimenzió van (a baloldali-jobboldali színek). Ez esetben a két párt mérsékelt baloldali, illetve jobboldali alternatívákat nyújthat a szavazóknak. Ha azonban a bal-jobb dimenziók mellett létezik valamilyen más, pl. külpolitikai dimenzió is (pl. elkötelezettség vagy semlegesség), s ezek a dimenziók nem esnek egybe, akkor két párt képtelen mind a négy alternatívát képviselni a választók felé: a baloldali elkötelezettségű, baloldali semlegességű, jobboldali elkötelezettségű és jobboldali semlegességű irányvonalakat. Az ilyen helyzet nem okoz gondot az amerikai iskola kétpárti teoretikusainak: szerintük a pártoknak több probléma-dimenziót is magukba kell foglalni-

uk, hogy a pártokon belül mérsékeljék a követendő politikai irányvonalat. Az angol ideológiai iskola logikája, amely annak szükségét hangsúlyozza, hogy a szavazók előtt egyértelmű választási lehetőségek álljanak, csupán abban az esetben támogathatja a kétpárt-rendszert, ha a pártok között egyetlen dimenzióban folyik a küzdelem. Ha a pártharcok több dimenzióra terjednek ki, akkor a kétpárt-rendszert olyan választói kényszerzubbonynak kell tekinteni, amely demokratikus szempontból aligha nevezhető különbnek, mint az a többpárt-rendszer, amely valamennyi alternatív kérdést tükrözi.

MELY PÁRTOKAT KELL BESZÁMÍTANI?

Az eddigiekben anélkül hasonlítottuk össze a kétpárt- és a többpárt-rendszerek előnyeit, hogy pontosan meghúztuk volna közöttük a választóvonalat. Lowell fent idézett szavaival: ritkák az olyan tiszta kétpárt-rendszerek, ahol "két párt, és csupán két párt" van. A gyakorlatban az olyan párt-rendszereket is kétpártinak tekintünk, mint az angol, az amerikai és az ausztrál. Három probléma merül fel: 1. Beszámítsuk-e a kis pártokat is? 2. Egyetlen pártnak tekintjük-e a széteső vagy frakciók szaggatta pártokat is? 3. Egy vagy két pártnak tekintjük-e a két pártból álló szoros és tartós pártszövetséget? A fenti kérdések közül az első a legfontosabb. A következő részben ezzel foglalkozunk részletesen. A másik kettőre rövidebben is válaszolhatunk, így ezeket vesszük előre.

Belső összetartásuk szempontjából igen nagy különbségek vannak a politikai pártok között. Így pl. egy világ választja el a fegyelmezett angol pártokat a széttagolt amerikai pártoktól. Mégis, mindkettőt nevezhetjük-e kétpárt-rendszernek? Ha nem, akkor minek nevezzük őket? Felvetődött, hogy az amerikai pártrendszer közelebb áll a négy-pártrendszerhez: liberális demokratákból, konzervatív demokratákból, liberális köztársaságiakból és konzervatív köztársaságiakból áll. Esetleg hatpártrendszernek is nevezhetjük, amelyekben mindegyik pártnak balszárnya, centruma és jobbszárnya van. Éppenséggel százpártrendszernek is nevezhetjük, miután az egyes szövetségi államokban eltérő demokrata és republikánus pártok vannak. Az említett javaslatok eléggé mesterkéltek és nem segítik a helyzet tisztázását. Hasonló probléma jelentkezik, ha a pártokat világosan elhatárolt frakciók alkotják (pl. az olasz kereszténydemokratákat és a japán liberális demokratákat). Mondhatjuk-e, hogy ezek a frakciók a valódi pártok? Ez a javaslat ismét szélsőséges álláspontot tükröz. Miután nincs megfelelő megoldás, általában az a leghelyesebb, ha azokat a szervezeteket tekintjük pártoknak, amelyek önmagukat "pártnak" nevezik; tartsuk azonban szem előtt, hogy ezek igen szervezett és összetartó szervezetektől igen laza szövetségekig sok mindent magukban foglalnak.

Igen egyszerű és ésszerű megoldása van annak a kétpárti problémának, amikor a pártok különböző néven működnek, de olyan szorosan együttműködnek, hogy egyetlen szervezeti egységnek tűnnek. Ennek legfontosabb példái az ausztráliai liberális és "vidéki" pártok, továbbá az NSZK-ban a Kereszténydemokrata Únió és a Keresztényszociális Únió (ez utóbbi nem más, mint a bajorországi Kereszténydemokrata Párt). Mindkét pártszövetség hosszú ideje együttműködik a választásokon, a kormányban és az ellenzékben. Legjobb kritérium, ha megnézzük a törvényhozásban lévő szervezetüket: ha a parlamentben különböző csoportokat alkotnak, akkor különálló pártokként kell őket kezelni (ez a helyzet Ausztráliában a liberális és a "vidéki" párt esetében). Ha egyetlen parlamenti csoporttá egyesülnek, akkor egyetlen pártként kell őket számításba vennünk. Rendszerint ez a helyzet a CDU-CSU esetében.⁶ Könyvünkben tehát a CDU-CSU szövetséget egyetlen pártként, a liberális és a "vidéki" pártot pedig kettő pártként kezeljük.

AZ „EFFEKTÍV” PÁRTSZÁM

Ha valamely pártrendszerben meg akarjuk határozni a pártok számát, akkor az a legfontosabb probléma, hogy beszámítjuk-e a kis pártokat, s ha nem, akkor mekkora legyen az a párt, amelyet már beszámítunk. Az 1979-es angol alsóházi választásokon pl. tíz pártnak sikerült mandátumhoz jutnia. Ha mégis kétpártrendszernek nevezzük az angol pártrendszert, akkor az említett tíz párt közül nyilvánvalóan figyelmen kívül hagyunk nyolcat (pedig közöttük vannak a liberálisok is, akik megszerezték a szavazatok 13,8%-át és 11 mandátumhoz jutottak).

Az egyik, széles körben ismeretes megoldást Giovanni Sartori javasolta. Szerinte mindenképp azokat a pártokat kell figyelmen kívül hagyni, amelyek nem jutnak parlamenti mandátumhoz, a többi párt viszonylagos erejét pedig parlamenti mandátumaik száma alapján kell meghatározni; nem lehet valamennyi pártot beszámítani (nagyságától függetlenül), de nem állíthatunk fel önkényes "küszöböt" sem mondván, hogy 5 vagy 10% felett beszámítjuk a pártokat, de az alatt nem. Ezen előzetes feltevések támadhatatlanok, de az általa javasolt "beszámítási szabályok" már vitathatók. Szerinte csupán azokat a pártokat szabad a pártrendszer részeként figyelembe venni, amelyek "koalíció-alkotók", vagy "zsarolási" lehetőséggel rendelkeznek. Valamely párt akkor rendelkezik koalíció-alkotó lehetőséggel, ha már részt vett ténylegesen kormányzó koalíciókban (illetve, természetesen egypárti kormányokban), vagy ha a nagyobb pártok azt potenciális koalíciós partnernek tekintik. Ezen túlmenően, amennyiben elegendően nagy létszámúak, mégis számításba kell venni azokat a pártokat is, amelyek ideológiai alapon elfo-

gadatatlanok a többi koalíciós partnerek (vagy azok többsége) számára, s amelyek így nem rendelkeznek koalíció-alkotó lehetőséggel. Példa erre a háború utáni időszak jelentős részében erős francia és olasz kommunista párt. Ez Sartori "kiegészítő számítási szabálya, amely az ellenzéki irányvonalú pártok megfélemlítési, vagy pontosabban kifejezve zsarolási lehetőségére alapozódik".⁷

Sartori követelményei alapján jól megkülönböztethetjük a politikai rendszerben valóban szerepet játszó pártokat azoktól, amelyek csupán "másodhegedűsök". A következő fejezetben fel is használjuk ezeket, ilyen célra, a pártrendszerek dimenzióival kapcsolatban. Ezek azonban nem kielégítő követelmények ahhoz, hogy megadjuk a pártok számát valamely pártrendszerben. Mindenekelőtt arra kell rámutatni, hogy - jóllehet Sartori kritériumai két változóra (a nagyságra és az ideológiai összeférhetőségre) épülnek - a méret a döntő tényező. Jól látszik ez a 7.1 táblázatban. A nagyon kis létszámú, a parlamentben néhány mandátummal rendelkező pártok lehetnek nagyon mérsékeltek is, ezáltal ideológiailag "szalonképesek" a legtöbb párt számára, mégis ritkán rendelkeznek koalíciós lehetőséggel, mivel egyszerűen nincs elegendő "súlyuk", amellyel nyomatékot adhatnának a kormánynak. Ezért főleg a nagyobb pártokat kell figyelembe venni, függetlenül attól, hogy ideológiailag kompatibilisek-e vagy sem. Jóllehet Sartori gondolatmenetében igen fontos szerepet játszik a méret, mégsem használja ezt a paramétert arra, hogy további különbségeket tegyen a fontosabb pártok között: ő pl. egyaránt számításba veszi az olasz politikai színtéren uralkodó kereszténydemokrata pártot és annak gyakori, de igen csekély súlyú koalíciós partnerét, a köztársasági pártot, amely 1948 óta soha nem szerzett 2,5%-nál több mandátumot az alsóházban.

7.1 táblázat

KOALÍCIÓ-ALKOTÓ ÉS ZSAROLÁSI LEHETŐSÉG KÖVETELMÉNYEI

		Ideológiai kompatibilitás	
		Van	Nincs
Elegendően nagy	Igen	Koalíció alkotó lehetőség	Zsarolási lehetőség
	Nem	Nincs sem koalíció-alkotó, sem zsarolási lehetősége	

Hogy ezt a hiányosságot kiküszöbölje, Jean Blondel a pártrendszerek olyan csoportosítását ajánlotta, amely mind számukat, mind viszonylagos nagyságukat figyelembe veszi. Az általa felállított négy csoportot a 7.2 táblázatban mutatjuk be. A kétpártrendszerekben két nagy párt dominál, jóllehet a parlamentben néhány egyéb, kisebb pártnak is le-

hetnek mandátumai. Példa erre az Egyesült Királyság, az Egyesült Államok, Új-Zéland és Ausztria. Ha a két nagy párton kívül jelentősen kisebb, de koalíció-alkotó képességgel rendelkező párt is van, amely komoly politikai szerepet játszik - ilyen pl. az NSZK-beli és a luxemburgi liberálisok pártja, az ír munkáspárt, valamint a kanadai új demokraták pártja - akkor Blondel ezt "két- és fél-" pártrendszernek nevezi. A "fél" párt további példája az ausztráliai "vidéki" párt, jóllehet maga Blondel is kétpártrendszernek nevezi Ausztráliát azon vitatható feltevés alapján, hogy a Liberális és a "vidéki" párt egyetlen közös pártot alkot. Miután mi külön pártnak tekintjük a "vidéki" pártot, osztályozásunk szerint Ausztráliát a két-és félpárti csoportba kell sorolnunk.

7.2 táblázat

A PÁRTRENDSZEREK OSZTÁLYOZÁSA A POLITIKAI PÁRTOK SZÁMA ÉS VISZONYLAGOS MÉRETE ALAPJÁN

Pártrendszerek	A mandátumok megosztásának feltételezett esetei	"Effektív" pártszám
Kétpártrendszer	55-45	2,0
Két- és félpártrendszer	45-40-15	2,6
Többpártrendszer, egyetlen domináns párttal	45-20-15-10-10	3,5
Többpártrendszer, domináns párt nélkül	25-25-25-15-10	4,5

Forrásmű: A táblázatot Jean Blondel "Party Systems and Patterns of Government in Western Democracies" című művéből vettük át, amely a Canadian Journal of Political Science 1, 2. számában jelent meg (1968. június): 184-87.

Többpártrendszernek nevezzük azokat, ahol két és fél jelentős pártnál több van, s ezeket tovább csoportosíthatjuk domináns párttal rendelkező, illetve nem rendelkező többpártrendszerekre. Blondel szerint az előbbire példa Olaszország (a domináns kereszténydemokrata párttal), a három skandináv ország (erős szocialista pártokkal) és Izland (ahol hosszú idő óta a függetlenek alkotják a legerősebb pártot számos gyenge párt között). További példa a francia Ötödik Köztársaság, Japán a 60-as évek vége óta és Izrael a 70-es évek közepéig. Domináns párt nélküli többpártrendszer van Svájcban, Hollandiában, Finnországban, illetve volt a Negyedik Francia Köztársaságban. Blondel Belgiumot a két-

és félpártrendszerek közé sorolja, ahol a liberálisok jelentik a "fél" pártot. Miután a 70-es évek folyamán Belgiumban széttörözött a pártrendszer, az országot most domináns párt nélküli többpártrendszernek kell tekinteni.⁸

A "domináns", illetve a "fél" párt fogalma rendkívül hasznos: segítségével kiemelhetjük valamely párt viszonylag erős, illetve gyenge pozícióját a rendszerben működő többi jelentős párthoz képest; mégis ezek a fogalmak meglehetősen pontatlanok. Olyan indexre van szükségünk, amelyből pontosan kiderül, hány párt működik az adott rendszerben, figyelembe véve viszonylagos nagyságukat. Szerencsére létezik ilyen index, amelyet Markku Laakso és Rein Taagepera dolgozott ki. Ez olyan számot eredményez, amelyet az említett szerzők "effektív pártszám"-nak neveznek. Ezt a számot az alábbi képletből kapjuk

$$\frac{1}{\sum_{i=1}^n P_i^2}$$

ahol P_i az i -dik párt mandátumainak aránya.⁹

Könnyen belátható, hogy két, egyformán erős pártból álló kétpártrendszer esetén az effektív pártszám pontosan 2,0. Ha az egyik párt lényegesen erősebb, mint a másik (pl. a mandátumok megoszlása 70, illetve 30%), akkor az effektív pártszám 1,7. Ez megfelel azon ösztönös ítéletalkotásunknak, hogy az ilyen rendszer eltávolodik a tiszta kétpártrendszertől az egypártrendszer irányában. Hasonlóképpen: három, pontosan egyenlő erejű párt esetében az effektív számra vonatkozó képletből 3,0 értéket kapunk. Ha a három párt közül valamelyik gyengébb, mint a másik kettő, akkor az effektív pártszám valahol 2,0 és 3,0 között lesz, a harmadik párt viszonylagos erejétől függően. A 7.2 táblázatban bemutatott, feltételezett két- és fél pártból álló rendszerénél (ahol a három párt parlamenti mandátumainak megoszlása 45, 40 illetve 15%), az effektív pártszám valójában közel áll 2,5-höz, nevezetesen 2,6.

Minden olyan esetben, amikor a pártok pontosan egyenlő erejűek, az effektív pártszám megegyezik a nyers pártszámmal. Ha a pártok nem egyenlő erejűek, akkor az effektív pártszám kisebb lesz a ténylegesnél. Ezt is láthatjuk a 7.2 táblázatnál. A két, feltételezett többpártrendszer mindegyikében 5 párt van. Ha akad közöttük domináns párt, akkor az effektív pártszám csupán 3,5. Ilyen domináns párt hiányában a mandátumok megoszlása jobban közelít egymáshoz, s az effektív pártszám 4,5-re nő; ez megközelíti a "nyers" pártszámot, amikor méretüktől függetlenül valamennyi pártot figyelembe vesszük.

A 7.3 táblázatban láthatjuk 22 demokratikus rendszer effektív pártszámait, az 1945 és 1980 között tartott valamennyi választásra átlagolva. Ezeket az effektív pártszámok növekvő sorrendjében soroltuk fel, amely jól megfelel Blondel négy kategóriájának: az általa felállított kétpártrendszerek a táblázat felső részén, az ugyancsak általa felállított többpártrendszerek (dominánság nélkül) a táblázat alsó részén találhatók. Középen csupán Belgium és Luxemburg tér el a várható sorrendtől: az utóbbi azért, mert az ottani harmadik párt gyakran erősebb, mint a szokásos "fél" párt, az előbbi pedig azért, mert az 50-es években ott uralkodó két- és félpártrendszer (egészen pontosan 2,5 volt az index-szám 1958-ban) a 70-es évekre domináns párt nélküli többpártrendszerre alakult. A többi országban is az effektív pártszám legalább bizonyos mértékig ingadozott 1945 és 1980 között, de a pártszámokban nem állapítható meg általános növekvő vagy csökkenő tendencia. Igen különböző számú párttal rendelkező országok között néhánynál a konszolidáció jelei mutatkoztak (az NSZK-ban, Írországban, Izraelben és Dániában), megint másoknál pedig erős hullámzást tapasztalunk, egyértelmű tendencia nélkül (ez a helyzet Kanadában és az ötödik Francia Köztársaságban).

7.3 táblázat

A VÁLASZTÁSOK EREDMÉNYEIT TÜKRÖZŐ PARLAMENTI PARTOK
 ÁTLAGOS; LEGKISEBB ÉS LEGNAGYOBB EFFEKTÍV SZÁMA 22
 DEMOKRÁCIÁBAN, 1945 ÉS 1980 KÖZÖTT

	Effektív pártszám		
	Átlag	Legkisebb	Legnagyobb
Amerikai Egyesült Államok	1,9	1,8	2,0
Új-Zéland	2,0	1,9	2,0
Egyesült Királyság	2,1	2,0	2,3
Ausztria	2,2	2,1	2,5
Kanada	2,4	1,5	2,9
NSZK	2,6	2,2	4,0
Ausztrália	2,5	2,4	2,7
Írország	2,8	2,4	3,6
Japán	3,1	2,0	5,8
Svédország	3,2	2,9	3,5
Norvégia	3,2	2,7	4,1
Luxemburg	3,3	2,7	4,1
V. Francia Köztársaság	3,3	1,7	4,6
Olaszország	3,5	2,6	4,4
Izland	3,5	3,2	3,9
Belgium	3,7	2,5	6,8
Dánia	4,3	3,5	6,9
Izrael	4,7	3,4	6,0
IV. Francia Köztársaság	4,9	4,2	5,9
Hollandia	4,9	3,7	6,4
Svájc	5,0	4,7	5,5
Finnország	5,0	4,5	5,6

Forrásművek: Az adatokat Thomas T. Mackie and Richard Rose: "The International Almanac of Electoral History" című művéből (London: Macmillan, 1974), "European Journal of Political Research 2-9," 3. szám (1974 szeptember - 1981), továbbá John F. Bibby, Thomas E. Mann és Norman J. Arnstein: "Vital Statistics on Congress, 1980" című művéből vettük (Washington, D. C.: American Enterprise Institute, 1980), 6-7. o.

Hangsúlyozni kell, hogy a 7.3 táblázatban felsorolt, fejezetünk eddigi részében tárgyalt pártszámok azokra a politikai pártokra vonatkoznak, amelyek a törvényhozás első (vagy egyetlen) kamarájában jutottak mandátumhoz; a számításokat a parlamenti mandátumok alapján végeztük. A mandátumok eloszlása helyett az effektív pártszámokat a szavazat-arányok alapján is számíthatjuk. A szavazati arányok alapján kiszámított számokat a választásban résztvett pártok effektív számának nevezzük, szemben a parlamenti pártok effektív számával. A 9. fejezetben röviden megvizsgáljuk a kettő kapcsolatát. Itt rá kell mutatni arra, hogy a választásban résztvett pártok effektív száma sokkal szélesebb határok között ingadozhat, mint a parlamenti pártoké. Különösen ez a helyzet a 7.3 táblázatban bemutatott, igen stabil angol kétpártrendszer esetében, ahol a pártszám-ingadozás 2,0 és 2,3 között van. Az első fejezetben hangsúlyoztuk, hogy a 70-es években csökkent a két vezető párt uralkodó helyzete Angliában. Ez a tendencia meglehetősen gyengén jelentkezik a parlamenti pártok átlagos számában, amely az 1950-es és 60-as években tartott választásokon 2,0 volt, majd a 70-es években 2,2-re nőtt. Ezzel szemben a választásokon résztvett pártok átlagos száma 2,3 volt az 50-es és a 60-as években, de 2,9-re nőtt a 70-es években.

PÁRTRENDSZEREK ÉS A KORMÁNYOK JELLEGE

Korábban már foglalkoztunk a kétpártrendszerekkel, s ennek kapcsán olyan adatokra hivatkoztunk, amelyek a pártok számát kapcsolatba hozzák a kormányok különböző típusaival és azok élettartamával. Ezek az adatok egybevágóan könnyűnek két témájával: azt várhatnók, hogy a kétpártrendszer majoritárius jellege (illetve általánosabban szólva, a parlamenti pártok csekély effektív száma) együtt jár a minimális nyertes kormányok egyéb többségelvű jellemvonásaival és a végrehajtó hatalom túlsúlyával; erre utal a kormányok hosszú élettartama. Megfordítva: a viszonylag nagyszámú parlamenti párt közmegegyezéssel jellemezhető össze lehetne kapcsolni túlméretezett és rövidebb életű kormányokkal. Vizsgáljuk meg, milyen erősek ezek az összefüggések.

Lowell azzal érvelt, hogy a többségi párt nélküli többpártrendszerekben koalíciós kormányra van szükség. Az általunk vizsgált 21 demokratikus rendszerben, ahol a kormányokat a törvényhozás választja (ez alól az Egyesült Államok az egyetlen kivétel), csakugyan hangsúlyozott összefüggést találunk az effektív pártszám és azon százalékos időtartam között, amelynek során koalíciós kormányok működtek az 1945 és 1980 közötti években. A korrelációs együttható 0,61.

Érdekesebb potenciális kapcsolat van a pártok száma és nem csupán bármilyen koalíciós kormány, hanem a túlméretezett koalíciók között. Lowell elméletéből nem következik ez az összefüggés, mivel feltételezése szerint többségi párt hiányában azért van szükség koalíciókra, hogy a p u s z t a parlamenti többséget megszerezzék. Ez természetesen egybevág a negyedik fejezetben tárgyalt koalíció-elméletekkel. Ugyanakkor a többségelvű-konszenzus ellentétből nem következik ilyen várható összefüggés. Az általunk vizsgált 21 demokratikus rendszer esetében 0,84 az értéke annak a korrelációs együtthatónak, amely az effektív pártszám és azon korrigált százalékos időtartam között fennáll, amelynek során az országot minimális nyertes kormányok igazgatták (1. a 4.2 táblázatot): ez jóval hangsúlyozottabb összefüggés, mint a többpártrendszer és általában a koalíciók közötti 0,61-es érték.

A 7.4 táblázatból kiderül, hogyan illeszkedik az egyes rendszerek ebbe a képbe: a pártrendszereket 3 csoportba osztottuk, a választóvonalat a 3,0 és a 4,0 számú párt jelenti. A 21 demokrácia közül 15 a várható átló mentén helyezkedik el, csupán 6 tér el csekély mértékben. A két maximálisan "deviáns" rekeszben nincs ország. Ezt a hangsúlyozott összefüggést úgy is kifejezhetjük, ha megállapítjuk, hogy a 3,0 számnál kevesebb párttal rendelkező országokban az időszak 89%-ában minimális győztes kormányok voltak, a 3,0 és 4,0 közötti párttal rendelkezőkben az időszak 70%-ában, a 4,0-nál több párttal rendelkező országokban pedig az időszaknak csupán 28%-ában működtek ilyen kormányok.

PÁRTRENDSZEREK ÉS A KORMÁNYOK TARTÓSSÁGA

Annál a 20 országnál, ahol van értelme foglalkozni a kormányok tartósságával (a két kivétel Svájc és az Egyesült Államok) ugyancsak hangsúlyozott összefüggést találunk az effektív pártszámok és az illető országok kormányainak tartóssága között. A korrelációs együttható -0,80 (azért negatív az előjel, mivel a pártok számának növekedésével csökken a kormányok tartóssága és a végrehajtó hatalom túlsúlya).

EFFEKTÍV PÁRTSZÁMOK ÉS A JELLEMZŐ KORMÁNY-TÍPUSOK
21 DEMOKRÁCIÁBAN, 1945 ÉS 1980 KÖZÖTT

	3,0-nál keve- sebb párt	3,0 és 4,0 kö- zötti számú párt	4,0-nál több párt
Minimális	Ausztrália (2,5)	Izland (3,5)	
győztes kormányok (az időnek legalább 85%-ában)	Ausztria (2,2) Kanada (2,4) Írország (2,8) Új-Zéland (2,0) Egyesült Ki- rályság (2,1)	Luxemburg (3,3)	
Minimális győztes kormányok (az időnek legfeljebb 85%-ában)	NSZK (2,6)	Belgium (3,7) Japán (3,1) Norvégia (3,2) Svédország (3,2)	Dánia (4,3)
Túlméretezett kormányok		V. Francia Köztársaság (3,3) Olaszország (3,5)	Finnország (5) IV. Francia Köztársaság (4,9) Izrael (4,7) Hollandia (4,9) Svájc (5,0)

Megjegyzés: Zárójelben közöljük az effektív pártszámokat.

A 7.5 táblázatban láthatjuk az általános képet és azt, ahogyan az egyes rendszerek abba illeszkednek. A választóvonalak ismét a 3,0 és 4,0 számú pártnál húzódnak (mint a 7.4 táblázatnál), illetve a 2,5 és 5,0 éves átlagos kormány élettartamoknál (mint az 5.3 táblázatnál). A várható átlók mentén lévő rekeszekben a 20 ország közül 13-at találunk. Hét ország kissé eltávolodik az átlótól, de itt sem találunk teljesen rendhagyó eseteket. A viszonylag kevés párttal rendelkező demokráciákban a kormányok átlagos élettartama 81 hónap, a középső csoportban lévőkénél 44 hónap, azoknál, ahol a legtöbb párt van, csupán 24 hónap.

Egyértelmű tehát, hogy szoros összefüggés van az effektív pártszám és egyrészt a kabinet jellege, másrészt pedig annak tartóssága között. A két következő fejezetben kimutatjuk, hogy a pártszám szorosan összefügg két további paraméterrel is, amelyek jelzik a demokrácia többségelvű és közmegegyezően alapuló típusainak eltérését: a probléma-dimenziók számának és a választási rendszer paramétereivel.

7.5 táblázat

EFFEKTÍV PARTSZÁM ÉS A KORMÁNYOK ÁTLAGOS TARTÓSSÁGA
20 DEMOKRÁCIÁBAN 1945 ÉS 1980 KÖZÖTT

Átlagos kormány élettartam	3,0 tizednél kevesebb párt	3,0 és 4,0 közötti számú párt	4,0 tizednél több párt
Több, mint 5,0 év	Ausztrália (2,5) Ausztria (2,2) Kanada (2,4) Írország (2,8) Új-Zéland (2,0) Egyesült Királyság (2,1)	Svédország (3,2)	
2,5 és 5,0 év között	NSZK (2,6)	Izland (3,5) Japán (3,1) Luxemburg (3,3) Norvégia (3,2)	Dánia (4,3) Hollandia (4,9)
Kevesebb, mint 2,5 év		Belgium (3,7) V. Francia Köztársaság (3,3) Olaszország	Finnország (5,0) IV. Francia Köztársaság (4,9) Izrael

Megjegyzés: Zárójelben közöljük az effektív pártszámokat.

JEGYZETEK A HETEDIK FEJEZETHEZ:

1. A. Lawrence Lowell: "Governments and Parties in Continental Europe" (Boston: Houghton Mifflin, 1896), 1:70, 73-74.
2. Jean Blondel: "Party Systems and Patterns of Government in Western Democracies" "Canadian Journal of Political Science" 1, 2. szám (June 1968) 180-203, különösen 198-200. o.; Michael Taylor és Valentine M. Herman: "Party Systems and Government Stability", "American Political Science Review" 65, 1. szám (March 1971), 28-37. o.; David Sanders és Valentine M. Herman: "The Stability and Survival of Governments in Western Democracies", "Acta Politica" 12, 3. szám, (July 1977), 346-77. o.; és Lawrence C. Mayer: "Party Systems and Cabinet Stability", In. szerk. Peter H. Merkl, "Western European Party Systems: Trends and Prospects" (New York: Free Press, 1980), 335-47. o.
3. Woodrow Wilson: "Congressional Government: A Study in American Politics" (New York: Meridian Book, 1956), 186-87. o. (kiemelés az eredetiben).

4. L. Leon Hurwitz: "An Index of Democratic Political Stability: A Methodological Note", "Comparative Political Studies 4", 1. szám (April 1971), 41-68. o.
5. André Siegfried: "Stable Instability in France", "Foreign Affairs", 34, 3. szám (April 1956), 399.
6. L. Carol Carl-Sime: "Bavaria, the CSU and the West German Party System", "West European Politics 2", 1. szám (January 1979) 89-107.
7. Giovanni Sartori: "Parties and Party Systems: A Framework for Analysis" (Cambridge: Cambridge University Press, 1976), 1: 122-23 (kiemelés az eredetiben). Sartori túlságosan kritikusan viszonyul a saját maga által felállított koalíció-lehetőség kritériumhoz, amikor megállapítja, hogy az pusztán "utólagos jóslat", mivel "a koalíció-alkotó lehetőséggel rendelkező pártok gyakorlatilag megegyeznek azokkal, amelyek valamely időpontban már ténylegesen beléptek koalíciós kormányokba" (123. lap). Így pl. közvetlenül a holland '66-os demokráciák pártjának első választási sikere után (1967-ben), a pártot széles körökben elfogadható koalíciós partnernek tekintették, jóllehet ez a párt csupán 1973-ban lépett be a kormányba.
8. L. Blondel: "Party Systems and Patterns of Government", 184-87. o. Megjegyzendő, hogy Blondel csoportosítása logikai értelemben nem kimerítő: pl. nincs olyan kategóriája, amelyik három, egyformán erős pártot tartalmazó rendszerrel vagy két domináns párttal működő többpárt-rendszerre vonatkoznék. Ugyanakkor az említett négy csoport valóban felöleli a gyakorlatban előforduló esetek többségét, csupán Hollandia jelent végletes kivételt. Egy másik művében Blondel "átmenetinek" nevezi a holland pártrendszert, amely a harmadik és a negyedik kategória között helyezkedik el. L. Blondel művét: "An Introduction to Comparative Government" (London: Weidenfeld and Nicholson, 1969), 157. o.
9. Markku Laakso és Rein Taagepera: "Effective' Number of Parties: A Measure with Application to West Europe" "Comparative Political Studies 12", 1. szám (apríl 1979), 3-27. Az effektív pártszám (N) ugyanezt az információt nyújtja, mint Douglas W. Rae és Michael Taylor fragmentáció indexe (F) és F-ből az alábbiak szerint könnyen kiszámítható

$$N = \frac{1}{1 - F}$$

Az N-nek az az előnye, hogy könnyebben magunk elé tudjuk képzelni a pártszám mutatójaként, mint az elvont Rae-Taylor féle fragmentációs indexet. Az N hasonlít John K. Wildgen hiper-frakcionalizálódási indexéhez (I) is. Az N és az I pontosan ugyanazt a számértéket adja, ha valamennyi párt egyformán erős. Más helyzetek-

ben az I értéke rendszerint nagyobb, mint az N. Az N egyik előnye, hogy kisebb számértékei jobban megközelítik a valóságot. Az a 3 pártból álló rendszert pl., ahol a pártok mandátum-megoszlása 45-45 és 10%, a jelek szerint közelebb áll a kétpártrendszerhez, mint a hárompártrendszerhez. Ebben az esetben az N értéke (2,4) jól tükrözi ezt, miközben az I értéke (2,6). Az N egy másik előnye, hogy jóval könnyebb kiszámítani. L. Douglas W. Rae és Michael Taylor: "The Analysis of Political Cleavages" (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1970), 22-44. o.; és John K. Wildgen: "The Measurement of Hyperfractionalization", "Comparative Political Studies" 4, 2. szám (July 1971), 233-43.

TIZENHARMADIK FEJEZET

A DEMOKRÁCIA RACIONÁLIS, NORMATÍV ÉS EMPIRIKUS MODELLE

Könyvünkben módszeresen szembeállítottuk egymással a demokrácia két alaptípusát. A "típus" vagy "modell" kifejezés három különböző értelemben használható, s így is használják: racionális, normatív, illetve empirikus. Könyvünk zárófejezetében közelebbről megvizsgáljuk, pontosan minek nevezhetjük a többségelvű és a közmegegyezésen alapuló demokrácia-modellt. A fő hangsúlyt arra fektetjük, hogy mennyiben empirikusak ezek a modellek.

RACIONÁLIS MODELLEK

A többségelvű és a közmegegyezésen alapuló demokrácia különböző típusai mindenekelőtt racionális és logikailag egységes modellek. Az első és a második fejezetben példák és szembeállítások alapján mutattuk be a két típust. A többségelvű (majoritárius) demokráciát az angol és az új-zélandi példa alapján ismertettük. A közmegegyezésen alapuló típust a majoritárius demokrácia ellentétéként mutattuk be a svájci és a belga demokratikus rendszer példája alapján. Az is lehetséges azonban, hogy a többségelvű típus valamennyi jellemvonását logikailag abból az alapelvből vezetjük le, hogy a lehető legtöbb politikai hatalmat igyekszik összpontosítani a többség kezében. Megfordítva: a közmegegyezésen alapuló típus valamennyi jellemvonása logikusan következik abból a kiinduló feltevésből, hogy a politikai hatalmat szét kell aprózni és a legkülönbözőbb módokon meg kell osztani.

Ami a végrehajtó hatalom megoldását illeti, ha például maximálisra kívánjuk fokozni a hatalom összpontosítását, annak logikus módja, ha a teljes hatalmat a parlament erős és összetartó többségének támogatását élvező egypárti kormány

kezébe adjuk. Ezzel szemben a maximális hatalom-megosztás úgy érhető el, ha nagykoalíciót szervezünk az összes párt részvételével, amelyek egyike sem élvez parlamenti többséget. A relatív többségű választási rendszer a többség kezében maximalizálja a hatalom összpontosítását. A hatalom maximális szétaprózódását az az arányos képviselőbiztosítja, amelyben egyetlen országos választókerületben tartják a választásokat, s nincs semmilyen választási "küszöbszint".

Az említett két racionális típus - a megfelelő dimenziókban - nem esik mindig egybe a logikailag várható szélsőséges esetekkel. Mind gyakorlati megfontolások, mind az adott ország sajátosságai korlátot szabnak ennek. A gyakorlati korlátozás jó példája az a mód, ahogyan a törvényhozás szervezetét felépítik. A hatalom maximális összpontosításának logikus módszere az egykamarás rendszer. Ennél a dimenzióknál a logikus ellenpólus olyan törvényhozás volna, amely nagyon sok (elvben a végtelen felé tartó) kamarából állna, amelyek mindegyike azonos törvényhozó hatalommal rendelkezik és egymástól különböző módon jön létre. Ez a megoldás nyilván használhatatlan a gyakorlatban, korunk demokráciájában a gyakorlati határ az erős kétkamarás rendszer (nem pedig a többkamarás rendszer). Hasonlóképpen, ami a föderalizmust és a decentralizálást illeti, a konszenzusmodell esetében a logikus "szélsőség" olyan föderális rendszer volna, amelyben minden hatalom az alkotóelemek kezében van, a központi kormánynak pedig egyáltalán nincs hatalma; ez azonban nem erős föderalizmust, hanem bomlást idézne elő. Az optimálisan merev alkotmány logikus "szélsősége" (ahol az elképzelhető legkisebb kisebbség is vétőjoggal rendelkezik) olyan alkotmány volna, amelyet semmiképpen nem lehet módosítani: gyakorlatilag ez is használhatatlan megoldás.

Az adott társadalom sajátosságai további korlátozást jelenthetnek. A pártrendszer dimenziójánál a logikus szélső esetek például azok, ahol szigorú kétpártrendszer, illetve többpártrendszer van érvényben (ez utóbbinál annyi párt szerepelne, ahány parlamenti mandátum van). Ez utóbbi szélsőség nem csupán nehézkes, de nem felel meg az alkalmasság próbájának sem. A tiszta közmegegyezésen alapuló modell többpártrendszert kíván, ahol elegendő számú párt van ahhoz, hogy képviseljék a természetes társadalmi nézetkülönbségeket (nem pedig a pártok korlátlan és értelmetlen burjánzását).

A fenti példák mindegyike a két típust egymástól megkülönböztető dimenziók közmegegyezéses oldalával kapcsolatos. A majoritárius oldalon a logikus szélsőségek általában csakugyan gyakorlati lehetőségek is: a minimális győztes egypárti kormány, a végrehajtó hatalom túlsúlya, az egykamarás rendszer, a tiszta kétpártrendszer (ahol egyetlen probléma-dimenzió választja el a két pártot), az unitáris és tökéletesen centralizált kormányzás és az irratlan alkotmány. Az egyetlen kivétel a választási rendszer dimenziója. Itt a logikus szélsőség nem az "egy-befutós"-körzetes, rela-

tív többségű módszer, hanem az egyetlen, országos választókörzetben érvényes relatív többségi rendszer. Ha két domináns és egységes párt volna és a szavazók mindnyájan az általuk támogatott pártokra szavaznának, akkor a relatív többséget megszerző párt nem csupán aránytalanul sok mandátumot szerezne, hanem az övé lenne valamennyi parlamenti hely. Az ilyen "átfogó", relatív többségű választások nem teljesen használhatatlanok, de olyan mértékben kedveznek a többségnek, hogy azt már a többségelvű demokrácia hívei is aligha védelmeznék.

NORMATÍV MODELLEK

A többségelvű és a közmegegyezésen alapuló modellek normatív jellegűek is: olyan alapvető választási lehetőséget kínálnak, amelyek valamelyikét el kell fogadnia a demokratikus alkotmányok szerzőinek olyan országokban, ahol megpróbálják bevezetni vagy megerősíteni a demokratikus rendszert. A közmegegyezésen alapuló megoldások ajánlhatók olyan helyeken, ahol a társadalom különböző csoportjai közötti át-hidalhatatlan nézetkülönbségek és feszültségek megkérdőjelezzik a stabil és hatékony demokráciát. Nem véletlen, hogy Nagy-Britanniában és Új-Zélandban a többségelvű modelltől való jelentősebb eltérések azzal a ténnyel függnek össze, hogy egyik ország sem teljesen homogén társadalom; példaként említhető, hogy a Skót Nemzeti Párt szerepe, a Skócia autonómiájáért folytatott küzdelem, az angol politika Észak-Írországban és a maori kisebbségeknek biztosított különleges jogvédelem Új-Zélandban inkább a közmegegyezéses, mint a majoritárius demokráciára jellemző.

Meg kell említeni a két normatív modell közötti további különbséget is. A többségelvű modellt mintegy előre gyártott alkotmánytervhez közelít, ezzel szemben a közmegegyezésen alapuló modellt csupán azokat az általános alapelveket biztosítja, melyekre felépíthetők az alkotmányos rendelkezések, de amelyek további számos választási lehetőséget tartalmaznak. Ami pl. a választási rendszert illeti, a többségelvű modell az "egy-befutós"-körzetes, relatív többségű választásokat írja elő; ha meghatározták a törvényhozás nagyságát, ez a norma azonnal megvalósítható. Ezzel szemben az arányos képviselő-konzensus jellegű előírásai további és igen fontos döntéseket kívánnak, amelyek alapján az arányos képviselő meghatározott képletét alkalmazzzák, eldöntik további mandátumok bevezetését és a választói körzetek nagyságát. Hasonlóképpen: az alkotmánymódosítás vonatkozásában a többségelvű modellt csupán az íratlan alkotmányt és a parlament szuverenitását írja elő, amely tisztán többségi uralmat jelent és egyáltalán nem biztosítja a kisebbség vétőjogát. A kisebbségek vétőjogát biztosító merev alkotmányra vonatkozó közmegegyezéses előírás csupán azután valósítható meg, hogy döntöttek a vétőjog formájáról (minősített parlamenti többség, illetve a regionális kormányok

hasonló arányú többsége), a minősített többség konkrét nagysága stb. tekintetében. Ami a jogorvoslatot vagy a törvényességi óvás lehetőségét illeti, a többségelvű döntés egyszerű: nem alkalmazzák ezt; ezzel szemben a közmegegyezésen alapuló rendszerek megpróbálják ezt intézményesíteni, s így felmerül a választás annak centralizált vagy decentralizált formája között.

Úgy tűnik, a közmegegyezésen alapuló demokráciának ez a jellemvonása megnehezíti ezen modell alkalmazását az egyszerűbb, többségelvű modellhez képest. Másrészt azonban azzal a jelentős előnnyel jár, hogy a közmegegyezésen alapuló demokráciát a konkrét országok speciális szükségleteihez lehet igazítani. Az alkotmányjogi szakértőknek azt a lehetőséget is megadja, hogy a meglévő legitím hagyományokra támaszkodjanak. A többségelvű modell egyszerűségét tehát ellen-súlyozza a közmegegyezésen alapuló demokrácia rugalmassága.

A társadalmi viszonyok gyakran komoly korlátokat jelentenek az alkotmányjogi szakértők számára és megakadályozzák őket, hogy teljesen szabadon válasszanak a különböző alternatív modellek között. Olyan társadalomban pl., ahol több, elkülönült, meghatározott földrajzi térségekre koncentráló-dó etnikai vagy kulturális kisebbség van, a kétpártrendszer nem csupán elkerülendő lehet, de esetleg teljesen megvalósíthatatlan is; mindenesetre az "egy-befutós"-körzetes, relatív többségű választási rendszer semmiképpen nem alkalmas ennek megvalósítására. Másrészt viszont, ha az említett kisebbségek földrajzilag összekeverednek, akkor nem valósítható meg a közmegegyezésen alapuló ideál, az inkongruens föderalizmus.

EMPIRIKUS MODELLEK

Miután a demokrácia többségelvű és közmegegyezésen alapuló típusa egyaránt racionális és logikailag egységes, várhatólag empirikus jellegűek is. Más szóval, miután a 8 többségelvű jellemzőt azonos alapelvből vezettük le, s így ezek logikailag összefüggenek egymással, azt is várhatjuk, hogy a valóságban is együtt jelentkeznek; ugyanez érvényes a közmegegyezésen alapuló modell 8 elemére is. A kilencedik jellemző azonban - a kizárólag képviselői demokrácia - nem feltétlenül kapcsolódik a többi nyolchoz. Vajon csakugyan így van-e ez az általunk vizsgált 22 demokrácia esetében? Az első és a második fejezetben kifejtettük, hogy - néhány kivételtől és módosítástól eltekintve - a 8 jellemvonás nagyon szépen kapcsolódik össze az általunk tárgyalt négy, tipikus esetben: az Egyesült Királyság, Új-Zéland, Svájc és Belgium esetében. A további fejezetekből kiderült, hogy az összes, vagy a legtöbb általunk vizsgált országban több elem ugyan-csak halmazt alkot. Fejezetünk két utolsó részében megpróbáljuk feltérképezni mind a 22 ország esetében az általános em-

pirikus képet: egyaránt keressük az összekapcsolódó jellemzők csoportját és a hasonló jellegű demokratikus rendszerek csoportját.

A faktorelemzés a legalkalmasabb módszer annak felismerésére, vannak-e közös dimenziók több változó között. Ehhez az adatokat intervallumszerűen kell ábrázolni. A negyedikről a tizenkettedikig terjedő fejezetben tárgyalt kilenc jellemvonás többségénél ez a kritérium máris érvényesül, de szükség van néhány kiigazításra és további operatív meghatározásra. Ezeket az alábbiakban ismertetjük.

1. Minimális győztes kormányok

Az alábbiakban azon időtartam korrigált %-os értékeit használjuk, amelynek során minimális győztes kormányok voltak hatalmon a 22 demokráciában (l. a 4.2 táblázatot). Az Egyesült Államokat nem vettük fel a táblázatba, mivel ebben az országban nincs olyan kormány, amely a parlament bizalmától függ. A faktoranalízishez 100-as pontszámot adunk neki, amely azt jelzi, hogy itt teljesen hiányzik a koalíciós kormány intézménye. Időnként előfordul ugyan, hogy az elnök a másik párt tagjai közül is kinevez kormánytagokat, de soha nem elegendő számban ahhoz, hogy a valódi koalíciós kormányokra jellemző egyenlő vagy arányos mértékű részvétel bekövetkezne mindkét párt számára. Az ifjabb Richard F. Fenno megállapítja: "Az a jellemző, hogy a kormány egésze ugyanahhoz a politikai párthoz tartozik, mint az elnök ... Az ismert néhány kivétel csupán a szabályt erősíti. Az ettől a normától való eltérések között igen sok csupán látszólagos jellegű: olyan emberekről van szó, akiknek eszméi és vonzódása egyértelműen nem esik egybe hivatalos párttagságukkal."¹

2. A végrehajtó hatalom túlsúlya

Ezt a jellemzőt az 5.3 táblázatban felsorolt 20 ország esetében úgy mérjük, hogy meddig tartott 1-1 kormány átlagos élettartama; de négy kiegészítést és korrekciót is végre kell hajtani azon négy demokrácia esetében, amely nem tisztán parlamentáris rendszer. A végrehajtó és a törvényhozó hatalom kiegyensúlyozott viszonyát jellemző 30-as pontszámot adunk Finnországnak, Svájcnak és az Egyesült Államoknak; az ötödik Francia Köztársaság 60 pontot kap, amely a végrehajtó hatalom erős túlsúlyát jelzi.

3. Egykamarás rendszer

A hatodik fejezetben alkalmazott utolsó besorolás minőségi jellegű volt, ám ez könnyen átalakítható számszerű mutatóvá. A következő pontszámokat alkalmazzuk. 4 = egykamarás rendszer, 3 = kongruens és rendkívül aszimmetrikus kétkamarás rendszer, 2 = inkongruens és rendkívül aszimmetrikus kétkamarás rendszer és 0 = hangsúlyozott kétkamarás rendszer. Svédország, amely 1970 óta egykamarás, de azt megelőzően kétkamarás volt, 3 pontot kap.

4. **E f f e k t í v p á r t s z á m**
A 7.3 táblázatban megtaláljuk valamennyi szükséges adatot.²
5. **A p r o b l é m a - d i m e n z i ó k s z á m a**
Az adatokat a 8.1 táblázat utolsó oszlopából vettük át.
6. **A r á n y t a l a n v á l a s z t á s i r e n d - s z e r**
Az adatok megegyeznek a 9.1 táblázatban közölt aránytalan-
sági mutatószámokkal.
7. **C e n t r a l i z á l á s**
Ezt a jellemzőt a 10.2 táblázatban bemutatott, a központi
kormányoknak az adóbevételekben történő részesedése alap-
ján mérjük. Nincs összehasonlítható adatunk a Negyedik
Francia Köztársaság esetében; a legtöbb megfigyelő azon-
ban egyetért azzal, hogy ebben a vonatkozásban nem tör-
tént lényeges változás, amikor a negyedikről áttérték az
ötödik köztársaságra és így ugyanazt a pontszámot (88%)
alkalmazzuk.
8. **A z a l k o t m á n y r u g a l m a s s á g a**
3 pontot adunk az íratlan alkotmányért. Ebből a maximális
értékből 1 pontot levonunk, ha van írott alkotmány, ha az
alkotmány merev és kisebbségi vétőjoggal párosul, továbbá
működőképes jogorvoslati rendszer is van; 1 pont helyett
csupán fél pontot vonunk le, ha egyedül népszavazás módó-
síthatja az alkotmányt, ha gyakorlatilag ritkán élnek a
jogorvoslat lehetőségével, illetve (az ötödik Francia Köz-
társaságban) csak mostanában dolgozták ki, s még nem tö-
kéletesítették a bírói jogorvoslat (törvényességi óvás)
rendszerét. Ez azt jelenti, hogy az írott, merev alkot-
mánnyal rendelkező országok, ahol teljes értékű bírói jog-
orvoslati rendszer működik, 0 pontot kapnak.

13.1 táblázat

"VARIMAX" ROTÁCIÓS FAKTOR-MÁTRIX ARRÓL A 0 PARAMÉTER-
RŐL, AMELY A TÖBBSÉGELVŰ DEMOKRÁCIÁT MEGKÜLÖNBÖZTETI
A KÖZMEGEGYEZÉSEN ALAPULÓ MODELLETTŐL

Változó paraméter	I. faktor	II. faktor
Minimális győztes kabinetek	0,85	0,04
A végrehajtó hatalom túlsúlya	0,72	- 0,06
Effektív pártszám	0,99	- 0,10
A probléma-dimenziók száma	0,75	0,02
Aránytalan választási rendszer	0,42	- 0,03
Egykamarás rendszer	0,01	0,65
Centralizálás	- 0,14	0,51
Az alkotmány rugalmassága	- 0,12	0,76
Népszavazások	- 0,01	- 0,02

9. Népszavazások

Ezt a paramétert úgy pontozzuk, mintha a népszavazás a Westminster modell egyik jellemzője volna. Ennek megfelelően a maximális 4 pontot adjuk azoknak az országoknak, ahol 1945 és 1980 között nem tartottak népszavazást, Svájc pedig a legkisebb (0) pontszámot kapja. A kettő között 1 pontot adunk gyakori népszavazásokért (a 12.1 táblázatban a 6 és 18 közötti népszavazásért), 2 pontot az időnként (3 illetve 4) tartott népszavazásokért és 3 pontot azon országoknak, ahol csupán egyetlen népszavazást tartottak. Miután a Negyedik Francia Köztársaságban megtartott mind a négy népszavazás az alkotmány elfogadásához kapcsolódik, ez az ország is 3 pontot kap.

A faktorelemzés eredményei a 13.1 táblázatban láthatók. Azaz a feltevessel ellentétben, amelyet a két modellnek racionális modellként történő felfogása sugall - hogy tudniillik a többségelvű, illetve a közmegegyezésen alapuló paraméterek 1-1 csoportban helyezkednek el -, két egyértelműen elkülönült, egymáshoz nem kapcsolódó empirikus halmazt találunk. Könyvünk korábbi fejezetei természetesen már előre jelezték ezt a képet. Az első faktor lényegében egybeesik az effektív pártszámmal: a faktor súlyozása (amelyet a pártszám-változó és az első faktor közötti korrelációs együtthatóként értelmezhetünk) majdnem tökéletesen 0,99. Ugyancsak szorosan kapcsolódnak ehhez a minimális győztes kabinetek, a végrehajtó hatalom túlsúlya és a probléma-dimenziók száma. Viszonylag gyengébb része a halmaznak a választói rendszer torzításának mértéke. A második faktorban egy kalap alá vesszük az egymarás rendszert, a centralizálást és az alkotmány rugalmasságának paramétereit. A korábbi fejezetekben mindháromról kimutattuk, hogy szorosan kapcsolódnak a föderalizmushoz. A népszavazás változója az előzetes feltevésnek megfelelően alakul: a legcsekélyebb mértékben sem kapcsolódik egyik faktorhoz sem.

ORSZÁGCSPORTOK

Hogyan csoportosul az általunk vizsgált 22 demokratikus rendszer a többségelvű-konszenzus ellentét két alapidimenziója mentén? Az általános osztályozásra tett első kísérletet a 13.2 táblázatban láthatjuk, amely bemutatja minden egyes ország tipizált faktor-pontszámát a két dimenzióban. Ezeket a pontszámokat úgy értelmezhetjük, mint az eredeti változók átlagértékeit, amelyek súlyozása a faktorban elfoglalt helyük arányában történt.³ Az országokat a faktor-pontszámok előjelei alapján négy csoportba osztottuk. A 6 tisztán többségelvű rendszer csoportja mindkét dimenzióban pozitív előjelű pontszámokat tartalmaz; az 5 tisztán közmegegyezésen alapuló rendszer pontszámai negatívak mindkét dimenzióban. Ezen túlmenően van 6 olyan ország, amelyek pontszámai pozitív előjelűek az első, de negatív elő-

jelűek a második dimenzióban. Miután szoros kapcsolat van a második dimenzió és a föderalizmus között, ezt a kategóriát "többségelvű-föderális" típusúnak nevezzük; az itt található 6 rendszer közül 5 csakugyan föderális jellegű, de ebbe a csoportba tartozik az unitáris felépítésű, ám decentralizált Japán is. Hasonlóképpen "közmegegyezéses-unitáris" típusúnak nevezzük az 5 országból álló negyedik csoportot, mivel ezek pontszámai negatív előjelűek az első, de pozitívak a második (föderális) dimenzióban.

13.2 táblázat

TIPIZÁLT FAKTOR-PONTSZÁMOK 22 DEMOKRATIKUS RENDSZER ESETÉBEN

	I. faktor	II. faktor
Többségelvű		
Új-Zéland	1,42	2,11
Egyesült Királyság	1,16	1,56
Írország	0,61	0,20
Luxemburg	0,08	0,75
Svédország	0,48	0,31
Norvégia	0,42	0,09
Többségelvű-föderális		
Egyesült Államok	1,11	- 1,38
Kanada	0,81	- 1,01
Németország	0,68	- 1,55
Ausztria	1,50	- 0,65
Ausztrália	0,67	- 0,97
Japán	0,12	- 0,98
Közmegegyezéses-unitáris		
Izrael	- 1,07	1,75
Dánia	- 0,78	0,56
Finnország	- 1,49	0,33
IV. Francia Köztársaság	- 1,52	0,29
Izland	- 0,06	1,05
Közmegegyezéses		
Svájc	- 1,65	- 1,19
Belgium	- 0,55	- 0,48
Hollandia	- 1,69	- 0,06
Olaszország	- 0,10	- 0,66
V. Francia Köztársaság	- 0,18	- 0,09

A 13.2 táblázat faktor-pontszámait 0 átlagértékkel és 1 varianciával (szórással) tipizáltuk. A 0-hoz közel eső pontszámok közbülső helyet jeleznek a faktoron, az 1-nél nagyobb, illetve a -1-nél kisebb pontszámok pedig (ezek alkotják az összlétszámnak kb 1/3-át) igen erőteljes pozíciót jeleznek. Csúpn 5 olyan országot találunk, amely mindkét dimenzióban erős helyet foglal el: ezek a különböző kategóriák "prototí-

pusai". Új-Zéland és az Egyesült Királyság jelenti a többségelvű csoport prototípusát, ez egybeváág az első fejezetben kifejtett gondolatmenettel. Új-Zéland rendkívül nagy pontszámú és a viszonylag kevésbé impozáns angol pontszámok az első fejezetnek azon állítását is megerősítik, hogy Új-Zéland jobban megközelíti a Westminster típus tökéletes példáját, mint annak eredeti szülőháza.

A közmegegyezően alapuló demokrácia mintapéldája Svájc; ez megfelel a második fejezetben kifejtett érvelésnek.

Az ugyancsak a második fejezetben bemutatott konszenzus modell másik jellemző példája (Belgium) azonban nem tekinthető mintapéldának a faktor-pontszámok alapján. Ez bizonyos fokig az általunk alkalmazott operációs meghatározásoknak a következménye; amint korábban rámutattunk, a túlméretezett koalíció általunk adott definíciója pl. (amely a politikai pártokra épül) nem veszi figyelembe, hogy a belga kormányok szüntelen etnikai nagykoalíciók; a centralizálás általunk alkalmazott mércéje nem tükrözi Belgium szociológiai jellegű föderalizmusát (l. a negyedik és a tizedik fejezetet).^x Az a tény, hogy ez az ország a második dimenzióban csupán mérsékelt pontszámokat mondhat magáénak arra is utal, hogy ez nem annyira teljes, mint inkább részlegesen föderális rendszer. Amint a föderalizálás folyamata előre halad, ez a pontszám várhatólag hangsúlyozottan negatívvá válik. Hasonlóképpen erőteljesebb lesz Belgium pontszáma az első dimenzióban, ha az erőteljes többpártrendszer és a 70-es években gyakran megalakult túlméretezett koalíciós kormányok a politikai rendszer állandó jellemzőivé válnak. A konszenzus kategóriában nincs több olyan ország, amely megközelítené a prototípus státuszát. Hollandia igen nagy pontszámmal rendelkezik az első faktoron, de pontszáma majdnem 0 a föderális dimenzióban. Svájctól eltekintve Belgium az egyetlen olyan ország, amely legalább mérsékeltlen kifejezett negatív előjelű pontszámokkal rendelkezik mindkét dimenzióban.

A második fejezetben az Egyesült Államokat mutattuk be a közbűlső helyet elfoglaló, gyakran rendhagyó politikai rendszer példaképeként, amely egyaránt rendelkezik többségelvű és konszenzus jellemvonásokkal. A 13.2 táblázatból kiderül, hogy ez az ország az újonnan felállított (a második fejezetben még nem szereplő) többségelvű-föderális kategória mintapéldája. A második dimenzióban kapott igen erőteljes negatív pontszáma azt jelzi, hogy markáns helyet foglal el a dimenzió alapját alkotó mindhárom paraméterben: a decentralizált föderalizmus, a hangsúlyozott kétkamarás rendszer és a működő bírói jogorvoslattal párosult merev alkotmány területén. Az első dimenzió 5 paramétere közül egy kivétellel az Egyesült Államok mindegyikben erőteljesen majoritárius jegyeket mutat, a kivétel a kiegyensúlyozott végrehajtó-

^x Terjedelmi okok miatt nem tartalmazza a válogatás a 10. fejezetet (a szerkesztő).

törvényhozó hatalmi viszony (ez eltér a többségelvű eszményképet alkotó túlsúlyos végrehajtó hatalomtól). A többségelvű-föderális kategóriában szereplő 3 további ország (Kanada, az NSZK és Ausztria) szintén 1-nél nagyobb vagy - 1-nél kisebb pontszámokkal rendelkeznek egyik (de nem mindkét) dimenzióban.

Izrael képviseli az új konszenzus-unitáris típus prototípusát. Amint az előző fejezetekben rámutattunk, ez az ország az első dimenzió mind az 5 változójában kivétel nélkül erőteljes közmegegyezéssel jegyeket mutat, de még ennél is egyértelműbben többségelvű vagy unitáris a második dimenzió tekintetében; ennek oka erősen centralizált kormányzati rendszere, egykamarás törvényhozása és irratlan alkotmánya. 3 másik ország hangsúlyozott pontszámokkal rendelkezik egyik dimenzióban, de ~~lényegesen~~ gyengébben szerepel a másikban. Ez a 3 ország Finnország, a IV. Francia Köztársaság és Izland. Dániát azért soroltuk a második helyre a konszenzus-unitáris csoportban, mivel mindkét tényezőben mérsékelten magas pontszámokkal rendelkezik.

A 13.2 táblázat négyes csoportbeosztása azt a hasznos szerepet tölti be, hogy azonosítja mindegyik csoport mintapéldáját, ugyanakkor nem tekinthetjük kielégítő módszernek azon országok csoportosítására, amelyek lényegesen gyengébb pontszámokkal rendelkeznek egyik vagy másik dimenzióban. Így pl. az V. Francia Köztársaságot két negatív pontszáma alapján a közmegegyezéssel kategóriába soroljuk, az említett két pontszám azonban olyan olyan gyenge, hogy szinte véletlenszerű az ország besorolása a négy csoport egyikébe. Ahhoz, hogy az egyik vagy mindkét dimenzióban alacsony pontszámokkal rendelkező átmeneti eseteket kiszűrjük, egy kilences csoportosításra van szükségünk. Ezt a kilences beosztást láthatjuk a 13.3 táblázatban. Az átmeneti pontszámokat elválasztó határérték - 0,50 és 0,50: az átlagérték körüli variancia (szórás) fele. Ezeket az értékeket bizonyos fokig, de nem teljesen önkényes módon választottuk ki: ezek segítségével a 22 demokratikus rendszert mindegyik dimenzió nagyságából egyenlő nagyságú 3 csoportra oszthatjuk.

Az országok közel fele (a 22 közül 10) egyértelműen a négy fő típusú demokrácia valamelyikéhez tartozik. Hárman a középső rekeszben helyezkednek el; ezek közepes pontszámokkal rendelkeznek mindkét faktoron: ebben a kategóriában az V. Francia Köztársasághoz Norvégia és Svédország csatlakozik. 9 ország olyan csoportban van, amelyre egy átmenetibe-sorolás jellemző. Belgium is ezek egyike, eltérően az ugyanezen osztályba sorolt Svájc-tól, mivel a föderális dimenzióban kapott - 0,48-as pontszáma valamivel meghaladja a -0,50-es választvonalat. A tisztán konszenzus kategóriában egyedül Svájcot találjuk. Ennél népesebb a mátrix sarkai-ban lévő három másik osztály: ezek tartalmazzák természetesen az összes mintapéldát; Izraelen kívül a konszenzus-unitáris csoportba tartozik Dánia is, a többségelvű-föderális csoport pedig az Egyesült Államokon kívül 4 föderális rendszert tartalmaz.

13.3 táblázat

A DEMOKRATIKUS RENDSZEREK KILENC CSOPORTJA

I. Dimenzió	Többségelvű	II. Dimenzió		
		Átmeneti	Közmegegyezési	
I. Dimenzió	Többségelvű	Új-Zéland Egyesült Királyság	Irország	Ausztrália Ausztria Kanada Németország Egyesült Államok
	Átmeneti	Izland <u>Luxemburg</u>	V. Francia Közt. Norvégia Svédország	Olaszország Japán
	Közmegegyezési	Dánia <u>Izrael</u>	Belgium Finnország IV. Francia Közt. Hollandia	Svájc

Megjegyzés: 1. Aláhúzással jelöljük a plurális és a félig-plurális társadalmakat.

2. Az átmeneti kategória a - 0,50 és 0,50 közötti faktor-pontszámú országokat fogja át.

Empirikus szempontból a majoritárius-föderális kategória egyértelműen igen fontos csoport, jóllehet két, logikailag ellentétes demokratikus modell keverékéből áll. Az a tény, hogy több országban sikeresen egyesítették a többségelvű és a közmegegyezési-föderális jellemzőket azt bizonyítja, hogy a két ellentétes jellemvonás-csoport nem összeegyeztethetetlen. Az egyetlen komoly összeütközés a parlamentáris rendszerekben lévő minimális győztes kormányok és azon erőteljes kétkamarás rendszer között lehet, ahol a két kamrában különböző módon létrejött többség szerepel. A hatodik fejezetben ezt a problémát azzal a jelszóval kerültük meg, hogy az többségelvű előítéletet tükröz; pedig csakugyan okozója lehet esetleg nagyon súlyos válságoknak, ha az említett két többségelvű és közmegegyezési jellemvonást egyetlen rendszer egyesíti (mint pl. Ausztráliában és az NSZK-ban). A két kézenfekvő megoldás visszalépést jelent egyik dimenzió mentén a "tisztá" típustól. Az egyik megoldást az Egyesült Államok képviseli: az első dimenzióban jelentkező majoritarianizmusát mérsékli a hatalmi szférák szétválasztása és az ebből eredő végrehajtó-törvényhozó hatalmi egyensúly. Ausztria és Kanada példázza a másik megoldást: a föderális dimenzióban tapasztalható közmegegyezési jellemvonásukat mérsékli a gyengébb kétkamarás rendszer, amelyben a második kamara alárendelt szerepet játszik az elsőhöz képest.

Hogyan magyarázhatjuk a 22 rendszernek a 13.3 táblázatban látható csoportosulását? A táblázatból 3 oksági összefüggésre következtethetünk; ezek mindegyikéről szó esett már korábbi fejezetekben: a pluralizmus mértéke, a népesség nagysága és a kulturális hatás. Először is, eléggé egyértelmű (bár korántsem tökéletes) összefüggés van valamely ország plurális jellegű társadalma és az ott működő rendszer jellege között. A 13.3 táblázatban aláhúzással jelöltük a plurális és a fél-plurális társadalmakat. Ha a bal felső rekesztől a jobb alsó rekesz felé haladunk, egyre gyakrabban találkozunk plurális és fél-plurális társadalmakkal. A legszembeötlőbb rendhagyó eset a nem-plurális Japán és a plurális Luxemburg.

Másodszor, amikor a hatodik fejezetben elemeztük ezt az összefüggést, szoros kapcsolatot találtunk az adott ország népessége és a kétkamarás, illetve egykamarás rendszer előfordulása között: a kis lélekszám rendszerint az egykamarás (vagy a jelentéktelen mértékű kétkamarás) rendszerrel jár együtt. A 13.3 táblázatból kiderül, hogy a lélekszám általánosabb szinten is kapcsolódik a majoritárius-konszenzus ellentét teljes második dimenziójához, amelynek az egykamarás, illetve a kétkamarás paramétere csupán egyik alkotó eleme. Ha a hatodik fejezetnek megfelelően 11 kicsi és 10 nagy országra osztjuk az általunk vizsgált 21 országot, akkor azt találjuk, hogy egyetlen ország (az Egyesült Királyság) kivételével a baloldali oszlopban csupán kis országok, a jobboldali oszlopban csupán nagy országok vannak (ez utóbbi alól két kivétel Ausztria és Svájc), s hogy a középső oszlop egyenlő arányban tartalmaz nagy és kis országokat. Az Egyesült Királyság meglepő mértékben rendhagyó eset, de Ausztria és Svájc (Svédországgal együtt) a kis országok között a három legnagyobb ország.

A harmadik magyarázat a 22 rendszernek az első dimenzió szerinti osztályozására vonatkozik. Korábbi eszmefuttatásaink során (különösen a negyedik fejezet végén) már felhívtuk a figyelmet, milyen erős befolyással rendelkezik a Westminster modell azokban az országokban, ahol brit kulturális örökséggel találkozunk. A 13.3 táblázatban szinte tökéletes dichotómiát találunk a táblázat felső sorában lévő angol-amerikai országok, illetve a középső és alsó sorban lévő többi ország között. A két kivétel csupán Ausztria és Németország, de ez utóbbi esetében különösen nem feledkezhetünk meg arról, milyen erős befolyással volt az Egyesült Államok és Nagy-Britannia (mint megszálló hatalom) a háború utáni német politikai életre. Két további regionális-kulturális csoport (a skandináv és a Benelux államok) a másik négy alsó baloldali rekeszben található.

A 13.3 táblázat osztályozása tehát könyvünk megállapításainak átfogó összegezése, de szükségképpen igen durva összegezés. Egyrészt összefoglalja az 1945 és 1970 közötti jelentős időtartam (több, mint 1/3 évszázad) idejére a demokratikus rendszerek politikai jellemzőit, így esetleg el-

fedí az átmeneti tendenciákat és ingadozásokat. Franciaország az egyetlen kivétel, a IV. és V. Köztársaságot külön esetként kezeltük, ezek két különbözö, de egymás melletti kategóriában helyezkednek el a 13.3 táblázatban. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy az V. Köztársaságra történt áttérés a IV. Köztársaságot megvetö alkotmányjogi szakértök tudatos rendszerváltoztatását jelentette. Kb. 1970 óta Belgiumban is hasonló tudatos, de fokozatosabb alkotmánymódosítás megy végbe. A legtöbb ország esetében azonban az osztályozás olyan kulturális jellemzésre épül, amelyek időben jelentös stabilitást (jöllehet értelemszerüen nem mozdulatlanságot) mutatnak. Azt mondhatjuk tehát, hogy ezek az országok szilárd helyet foglalnak el a többségelvü és a közmegegyezésen alapuló demokrácia kétdimenziös elrendezödésében.

JEGYZETEK A TIZENHARMADIK FEJEZETHEZ

1. Richard F. Fenno, Jr.: "The President's Cabinet: An Analysis in the Period from Wilson to Eisenhower" (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1959), 68. o.
2. A pártszám és a problémadimenzió-szám paraméterek esetében az összes érték előjelét meg kell fordítani: így adhatjuk a maximális értéket a többségelvü változónak - az összes többi változó pontszámával összhangban.
3. L. R. J. Rummel.: "Understanding Factor Analysis" Journal of Conflict Resolution 11, 4. szám (December 1976), 469-70.

**ÖSSZEHASONLÍTÓ POLITIKAI KLIENTIZMUS:
STRUKTÚRA, FOLYAMAT ÉS OPTIKA.***

Az új fogalmak közötti okozati összefüggés mértéke sehol sem magasabb szintű, mint a társadalomtudományok területén. Néhány túléli a kritikai vizsgálatok próbáját, többségük azonban éretlen formában megmarad ezoterikus folyóiratok lapjain. Mint megjegyezték, a túlélés "nem az etimológiai pontosság vagy a hivatkozás tisztaságának funkciója... hanem annak, hogy mennyire gyümölcsöző kutatásokat eredményez egy új fogalom. Az új vagy régi fogalmak többségét nem támadás, hanem a felejtés pusztítja el" (Goode, 1975:67).

Ezzel a mércével mérve a politikai klientizmus fogalma kellemes várható élettartammal rendelkezik. Az évtized folyamán a politikatudósok lexikonába számtalan, a klientizmus jelenségét olyan különböző területeken, mint Kína és Kolumbia, Olaszország és Szenegál, Venezuela és Libanon, vizsgáló könyv és cikk került be. Az esettanulmányok e lapjából fontos elméleti fogalmak formálódtak ki, amelyek mérhetetlenül nagy mértékben járultak hozzá ahhoz, hogy a nemzeti és diszciplináris határokon átnyúló fejlődési kérdéseket jobban értsük. Mérőeszköze növekvő népszerűségének, és minden bizonnyal szimptomatikus, hogy sokan a "rögeszmés elgondolások" elvetését sürgetik és azt, hogy a fogalmat a csereelmélettől a részrendszerek dinamikájáig és az osztályalakulási folyamatoktól az erőforrások allokációjának módjaiig terjedő kutatási területeken is alkalmazzák. E listát további területekre is ki lehet terjeszteni. Nehezen elképzelhető, hogy a politikai élet bármely területe is immunis maradhatna a klientizmus behatolásával szemben.

A felhasználási módjával szembeni bírálatok csak nagyon kis mértékben csökkentik fogalomként gyakorolt vonzerejét. Elérkezett az ideje, hogy felismerjük korlátait és, hogy tisztázzunk egy sor, a klientista elemzés értékeiről folyó jelenlegi vita során felmerült félreértést. Sokak szerint a

*In: Political Clientism, Patronage and Development (S. N. Eisenstadt, ed.) Contemporary Political Sociology, Vol. 3. (SAGE Publications - Beverly Hills - London), 7-32. o.
René Lemarchand: amerikai politológus, a Floridai Egyetem professzora.

a fogalom "túl gyorsan és túl könnyen távolodott el az antropológiai perifériáktól és közeledett a fejlesztési politikához" (Moore, 1977:257), ezzel azt sugallva, hogy további finomításra van szükség az összehasonlító elemzés céljaira történő tulajdonképpeni felhasználása előtt. Mások szerint "mindenre alkalmazható fogalomná válik" (Gilsenan, 1977:167), amit kritikátlanul használnak olyan helyzetekre, amelyekben nagyon kevés közös vonás van feltételezett klientista tulajdonságaikon kívül. Többen elítélik azért is, hogy a felfogás inherens konzervatív egyoldalúságtól szenved, amennyiben "a társadalom funkcionalista-konszenzusos szemléletének része, amely akadályozza a társadalmi struktúrák valóban alapvető módon történő mélyelemzését" (Gilsenan, 1977:168).

Mivel külön is felelős vagyok az ügyek illetően szerencsétlen állásáért - többféleképpen is vizsgálva a klientista körforgás elágazásait, de mindig szinte perverz megátalkodottsággal téve ezt - rendjén való bizonyos mértékű önkritika (amiből remélhetőleg tisztán kibontakozik a fogalom analitikus értéke). A szkepticizmus e megnyilvánulásai összességében véve hasznosak, mert fényt vetnek a klientista modell korábbi megfogalmazásainak számos konceptuális gyengéjére, beleértve saját megfogalmazásaimat is, és így arra készítetnek, hogy felülvizsgáljunk számos, normatív implikációval és alkalmazhatósága határaival kapcsolatos visszatérő kérdést.

E fejezet keretei között lehetetlenség a jelentés valamennyi aspektusáról ítéletet mondani. Ahelyett, hogy változatos megjelenési formáinak maximális áttekintésére törekednénk, azt javaslom, hogy a bizonyítékokat azokból a perspektívákból vegyük szemügyre, amelyek a leginkább alkalmasak arra, hogy új távlatokat nyissanak az összehasonlító elemzés számára. A klientista modell használata során felmerült konceptuális problémák kritikai újraértékelésével kezdjük, figyelmünket elsősorban a jelentés és az értelmezés kérdéseire összpontosítva; azután a vita azon szintjeit vesszük szemügyre, amelyeken a klientista jelenség elemzése kézzelfoghatóan új eredményekre vezethet; végül kísérletet teszünk a patrónus-kliens modell jelenlegi függőségi elméletek szempontjából vett relevanciájának kimutatására.

A KLIENTISTA ELEMZÉS KONCEPTUÁLIS GYENGÉI

A klientizusból mint fogalomból és mint modelltől történő - különböző kritikusanál által kifejtésre juttatott - kiábrándulás abban a gyanúban gyökerezik, hogy elemzési értékét végzetesen meggyengítik (1) normatív implikációi, (2) inherens redukcionista egyoldalúsága és (3) azok a kérdések, amik a makroszinten vagy az itt "elemzési probléma szintjének" nevezett szinten történő alkalmazhatósága kapcsán merültek fel. Vegyük közelebről szemügyre ezeket a vá-
dakot.

1. A normatív kérdés: a klientizmus, mint "organisztikus" fogalom

A strukturális antropológia konzervatív talajából születve és abban fejlődve a klientizmus fogalma magán viseli annak bélyegét, amit előrelátható születési fogyatékoságnak lehet nevezni: ez, a társadalom "organisztikus" fogalmaira emlékeztető, erős konzervatív egyoldalúsága. Az általa közvetített társadalomkép szerint egy olyan, erősen kohézió és integrált társadalomról van szó, ahol az összetevők viszonylag harmonikus, kölcsönös függésben állnak egymással. A patrónus-kliens kapcsolatrendszer társadalmi formációinak változatos topográfiai esetében azt várják, hogy azokban közös "a természetes életformák feltételezett spontán egysége" (Eagleton, 1976:103).

Itt az a kettős vád fogalmazódik meg, hogy a klientizmus indokolatlanul korlátozza az elemzés körét - a konfliktushelyzetek szisztematikus kizárásával - és, hogy a harmóniát adottnak véve, azzal a további kockázattal jár, hogy teljes mértékben eltorzítja a társadalmi valóságot. Maquet Ruandáról, illetve David és Audrey Smocknak Libanonról (Maquet, 1961; Smock, 1975) írott munkáit olvasva érvényesnek kell éreznünk e kritikát, mert tudatosul a klientizmus csoportközi kapcsolatokat előmozdító képessége erőteljes túlértékelésének veszélyes volta.

Az "organisztikus" kritika nyilvánvalóan kihívást jelent a klientista elemzés számára - de ez a kihívás nem legyőzhető. A klientizmus bizonyos sajátos történelmi helyzetekben betöltött rendszer-kiegyensúlyozó funkcióinak elismerése nem tételezi ipso facto a fogalom teleologikus-funkcionalista felfogásának kritikátlan jóváhagyását. A klientizmus egyetlen komoly tanulmányozója sem tagadhatja, hogy a jelenségnek van egy sötétebb oldala, amiből nem szabad kizárni a konfliktust és az elnyomást. A patrónus-kliens kapcsolatban működő kényszer és önkéntes engedelmeskedés közötti egyensúly egy széles skála bármely pontján létrejöhet. Nemcsak a reciprocitás változhat rivalizálássá, de a csereegyensúlyban beállott változás is elvezethet az elnyomás és kizsákmányolás változatos formáihoz. Ez nemigen szorul részletesebb kifejtésre. Mint érvként megfogalmazták, a klientizmus kulcselem a "függőség és ellenőrzés mechanizmusában" (Flynn, 1974), amely egyszerre segít legitimálni és elkendőzni az uralmi viszonyokat. Röviden: a konfliktus-modell teljes mértékben összeegyeztethető az elemzés klientista módjával.

Metodológiai nézőpontból a kérdés lényege a társadalmi gyakorlat és társadalmi értékek, illetve a klientizmus "strukturális" és "ideológiai" elemei közötti különbségtétel¹. A függőség elnyomásban gyökerező strukturális formái feltételezhetik az ideológiai igazolás összes formáit, beleértve azt a gondolatot is, hogy a kapcsolatok kölcsönös haszonnal járó cserében gyökereznek. Ami végső soron számít,

az az, hogy vajon ez a haszon valóságos-e. E valóságosság megállapítása azonban egyáltalán nem könnyű dolog, már csak azért sem, mert a klientizmus egy saját logikáját követő ideológiai kereten belül működik. E logika szerint sok kliens elégedettségét juttathatja kifejezésre a büntetés elkerülése érdekében; mások úgy tesznek, mintha bosszankodnának, de "saját áhitatos nyelvükön", mint Donald Cruise O'Brien felfedezte, csupán "dicsekedni" akarnak (Cruise O'Brien 1975:62); és a patrónusok többsége valószínűleg el fogja túlozni az általuk húzott haszon mértékét. A rejtett jelentések és a klientista jelenség tényleges működését elfedő racionalizációk dekódolása érdekében többre van szükség a v e r s t e h e n műveletnél. Ez azt jelenti, hogy szemügyre kell vennünk a politikai szereplők szubjektív céljait, motívumait és szándékait, és össze kell ezeket kapcsolnunk azzal a kulturális mátrixszal és ideológiai miliővel, amiben működnek. A cél itt nem csupán a megértés, hanem a "megértés univerzumának megértése" (Gadamer, 1974). Így ha valóban foglalkozni akarunk a klientizmus fenomenológiájával, akkor többre van szükség a fogalom "organikus" implikációinak elutasításánál; értékelni kell a struktúra és az ideológia közötti szétválás következtében a kettő között keletkezett távolságot. Azt, hogy ez megtehető, mi sem bizonyítja jobban, mint Sydel Silverman Colleverdéről (Olaszország) és Donald Cruise O'Brien Szenegálról (Silverman, 1977; Cruise O'Brien, 1975) írott munkája; ezek a klientizmus tanulmányozói által végzett értelmező elemzésre irányuló legjobb kísérletek közé tartoznak.

Ezek a kísérletek a "hamis tudat" érvelésének sterilizálására utalnak, akkor, amikor az meghatározni igyekeznek, hogy egy adott viszonyban mi a strukturális és mi az ideológikus. Feltételezve, hogy egyáltalán létezik "hamis tudat", a tudat attól, hogy hamis, nem kevésbé lesz valóságos - ahogy Kasfir és mások oly meggyőzően érveltek -, és ebben az esetben meg kell magyaráznunk létezése tényét (Kasfir, 1976). Továbbá az, ami a "hamis tudat" kézzelfogható bizonyítékának tekinthető, értelmezhető a magatartás rendkívüli mértékben racionális formájaként a társadalmi elnyomás olyan viszonyai között, ahol az öngyilkosságon kívül nincs más alternatíva. Bár a terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé a kérdések részletesebb kifejtését, az itt felvetett problémák legalább jelzik azt a perspektívát, amiből kiindulva a klientizmust szemlélni kell, ha bármiféle valóságos elemzési eszközhöz el akarunk jutni.

2. A redukcionista csapda

Az a vád, hogy a klientizmus a társadalmi jelenségeket kritikátlanul ugyanarra a közös nevezőre redukálja ismét felvet egy sor értelmezéssel és jelentéssel kapcsolatos fontos kérdést. A probléma itt nem annyira a jelenség egzisztenciális realitása, hanem inkább viszonya az osztályhoz és

az etnikumhoz. Vajon ezt a társadalmi szervezet autonóm, sui generis típusának vagy pedig az osztályelnyomás szimp-tómájának kell tekinteni? Vajon olyan integratív eszközöket kell kezelnünk, aminek rendeltetése a különböző etnikai egységek közötti alkalmazkodó egyensúly megteremtése, vagy az etnikai uralom alig álcázott formájának?

Ezek nyilvánvalóan bonyolult kérdések, amiket itt csak felszínesen érinthetünk. Bár a klientizmus széles körű, de egyáltalán nem mindenütt előforduló jelenség. Szembeszökő volta sem állandó. Mint az osztály és az etnikum esetében, a klientista szolidaritás különböző szinteken és a körülmé-nyek függvényében változó mértékű intenzitással aktivizál-ható. A felfüggesztett bátorítás állapotába süllyedhet vagy el is tűnhet akkor, amikor a fokozódó osztály- vagy etnikai ellenségeskedés viszonyai között a patrónusok és a kliensek egymással szembenálló táborokba kerülnek, vagy alternatív módon egyazon csoporton belül többé-kevésbé egyenlő part-nerekké válhatnak. Továbbá az eredeti klientista struktúra széttöredezése egy új és bonyolultabb struktúra kialakulásá-hoz vezethet.

A klientizmust annak a szélesebb társadalmi dialek-tika részének kell tekinteni, ami révén az egyének inter-akcióba lépnek változó környezetükkel. A patrónus-kliens kapcsolat sosem létezik teljesen önmagában; olyan erők nyomására kialakuló sajátos történelmi pillanatba lép műkö-désbe, amelyek túlhaladják közvetlen működési területét. Ebből a nézőpontból szemlélve a probléma lényege nem az, hogy vajon az etnikai vagy osztályelemzésnek nagyobb-e a magyarázó ereje, mint a klientista elemzésé, hanem az, hogy mely időpontban és a körülmények milyen kombinációjának ki-alakulása esetében felelősek az etnikai vagy osztályszakadá-sok a patrónus-kliens kötelek megváltoztatásáért, összekap-csolásáért vagy kiszorulásáért. Így a libanoni politikai rendszerről Gilseman és Khalaf által adott, egymásnak élesen ellentmondó értelmezések mögött nem egyszerűen csak az elmé-leti beállítottság különbözősége húzódik meg; különbözősé-gük csak a csoportszolidaritás viszonyainak egy véres pol-gárháború olvasztótégelyében történő drasztikus újrende-ződése fényében érthető meg; Gilseman esetében a patrónus-kliens köteleknek minden bizonnyal jelentős érvényességük van és hozzásegítenek az 1970-es évek középi Libanon megér-téséhez; de ugyanez az érvelés félrevisz, ha a libanoni tör-ténelem korábbi szakaszára alkalmazzák (Gilseman, 1977; Khalaf, 1977).

Ezután a döntő kérdés nem az, hogy az osztály vagy az etnikum "relevánsabb"-e, mint a klientizmus, hanem az, hogy hogyan hatnak ezek kölcsönösen egymásra. A probléma kétféle-képpen közelíthető meg: vagy a klientizmus független válto-zóként történő használatával-és ebben az esetben a figye-lem középpontjába szükségképpen azok a módok kerülnek, ame-lyek révén a csere a klientista hálózat stabilitására hat és, hogy e hálózatnak az alternatív társadalmi formációk

kialakulása meggyorsítására való készsége milyen; vagy az osztályt és az etnikumot tekintik kulcsváltozónak, amelyek meghatározzák a klientista jelenség sorsát és alakulását. Az egyik esetben a középpontban a társadalmi viszonyok vertikális elrendeződésének olyan elrendeződéssé történő átalakulása áll, ahol a horizontális szolidaritás az uralkodó; a másik esetben a figyelem középpontjában az ezzel ellentétes jelenség, vagyis a klientista kapcsolatoknak az uralkodó osztály és etnikai célok elérésére törekvés során történő újjászületése áll. Az utóbbi jelenséget ragyogóan tárgyalja Flynn a klientizmusról, mint a belső ellenőrzés mechanizmusáról szóló elemzésében. Szerinte: "Az osztályelemzés számára alternatívát nem jelentő olyan megközelítés, amely... a klientizmust hangsúlyozza, nagymértékben segítheti az osztályellenőrzés azon mechanizmusainak megértését, amelyek segítenek fenntartani a függőséget" (Flynn, 1974: 139). Így a klientista dimenzió másodlagos jelenségek körébe utalása - ahogy ezt sok bűneit megbánni nem akaró marxista hajlamos megtenni azon az alapon, hogy a "patrónus-kliens modell elfedi a politikai cselekvés és megnyilvánulás osztályalapját" (Alavi, 1975:15)-ugyanolyan, mintha a fürdővízzel együtt a gyereket is kiöntenénk. Mint Flynn végkövetkeztetésként megfogalmazza, a klientista manipuláció gyakran az osztályuralom szükséges feltétele.

Arra a vádra, hogy a klientizmus "mindenre alkalmazható fogalom" válik, röviden annak kimutatásával lehet válaszolni, hogy alkalmazhatósága egyáltalán nem jelenti szükségképpen azt, hogy egyszer s mindenkorra tartalmatlanná is válik. A jelenség ipari társadalmak viszonyai közötti szívós továbbélését nem szükséges külön is bizonyítani; sokkal sürgetőbb és követelőbb feladat azoknak a feltételeknek azonosítása, amelyek felelősek működési módjáért és azért, hogy végsőfokon hat a társadalomra; erre a kérdésre még vissza kell térnünk.

3. Az elemzési probléma szintje

Ami a patrónus-kliens kapcsolatok körüli vitákban minden bizonnyal a legnehezebb kérdés, az a következő: mennyire terjeszthető ki a fogalom a mikro-szintre, ha meg kell őrizni analitikus értékét?

Az "absztrakció létráján való felkapaszkodás", emlékeztet minket Sartori, mindig kockázatos dolog. Könnyen "fogalmi kiterjesztésre vagy fogalmi megszorításra, vagyis homályos, amorf konceptualizációra" vezethet; és ami még rosszabb, abba a "hegaliánus éjszakába" vezethet minket, "ahol minden tehén lett". A fogalom makro-szintre történő pusztán kiterjesztése viszonylag kevés segítséget nyújt a belföldi és nemzetközi területek közötti interakciós kapcsolat megvilágításához.

E gyengéségek és fogyatékoságok felismerése megköveteli, hogy óvatosságot tanúsítsunk a patrónus-kliens modell kezelése területén; a javasolt határok nem tekinthetők kielégítőnek abból a szempontból, hogy nem bizonyítják elemzési értékét. Hasznosságának végső próbáját leíró és magya-

rázó ereje jelenti. E kritérium nyomatékosítása minden bizonytalanságot eloszorít, azaz plauzibilis biztosíték ahhoz, hogy a további erőfeszítések még inkább előtérbe állítják majd elemzési dimenzióit.

STRUKTÚRA, FOLYAMAT ÉS OPTIKA

Csak akkor tehetjük a fogalmat operacionálissá és húzzuk ki a talajt a definíció tisztaságán öröközők szofisztikája alól, ha elfogadjuk a klientizmus elgondolásának tulajdonított jelentés sokszintűségét. Az, hogy valaki az empirikus pontosság rovására általánosságra törekszik, vagy fordítva, nem a probléma lényege; a döntő inkább az, hogy az összes összehasonlító és fejlődési fogalomhoz hasonlóan a klientizmus lehetővé teszi számunkra, hogy annak függvényében dolgozzunk a tárgyalás különböző szintjein, hogy strukturális, folyamat vagy paradigmatiszta dimenziójára helyezzük a hangsúlyt.

A legáltalánosabb társadalomtudományi szóhasználatban a klientizmus a társadalmi struktúra egy speciális típusát vagy a társadalmi rétegződés módját jelöli. Itt figyelmünket az osztály és az etnikum kategóriái között valahol elhelyezkedő társadalmi térre összpontosítjuk, hogy számba vegyük azokat a mikro-szintű szolidaritásokat vagy "kvázi-csoportokat", amelyekre általában mint patrónus-kliens kapcsolatokra hivatkoznak és amelyek anatómiáját a szociálantrópológusok a legátfogóbban tanulmányozták és vizsgálták. Mint ismételten hangsúlyozták, a patrónus-kliens kapcsolatokba különböző mértékű hatalommal rendelkező és különböző társadalmi-gazdasági státuszú egyének közötti kötések tartoznak; a tulajdonító (ascriptive) szolidaritásra erősen emlékeztető diffúz, partikularisztikus, szemtől-szembeni jellegzetességeket mutatnak; a tulajdonító kötelekkel szemben azonban ezekbe önként lépnek és legitimitásukat az biztosítja, hogy kölcsönös előnyöket várnak tőlük. Az aszimmetria, a diffúzitás és a reciprocitás az alapjellemzői a politikai klientizmussal összekapcsolttá vált társadalmi struktúra-típusnak.

Felismerhető a strukturális megközelítés érték volta, ha nem korlátozzuk vizsgálatainkat kis csoportok tanulmányozására vagy, ha nem hagyjuk figyelmen kívül azokat a társadalmi erőket, amelyek hatást gyakorolhatnak konfigurációikra. A strukturális aspektus vizsgálata során azonban túl gyakran szűkül le figyelmünk a modernizálódás folyamatában rejlő, változást eredményező erők kutatására és annak tisztázására, hogy ezek hogyan alkotják a klientista jelenség továbbélésének (vagy kioltásának) feltételét. Ahelyett, hogy általában 1. az elemzés releváns egységeinek azonosítására; 2. a patrónus-kliens viszonyok mögött meghúzódó strukturális változókra; és 3. az ilyen kapcsolatban felismerhető intézményesültségek mértékére összpontosítanak figyelmüket.

Természetesen fontos előzetes lépésekre van szükség egy szélesebb panoráma kialakítására irányuló bármiféle kísérletet megelőzően. A patrónus-kliens szerepek "kettőségtől" "clusterekig" és "hálókig" (Scott, 1977a: 128) tartó strukturális változatossága felveti azt a kérdést, hogy valamely sajátos helyzetben melyik az elemzés megfelelő egysége. A kliensek és patrónusok közötti szerepviszonyok tovább differenciálódnak annak alapján, hogy a hatalom milyen mértékben oszlik meg közöttük aszimmetrikusan, mennyire diffúzak vagy sajátosságokkal terhesek kapcsolataik és, hogy milyen mértékű a közöttük zajló csere; emellett a patrónus-kliens kapcsolat mögött álló normatív szankciók mértékei az elemzés egyéb kritikus dimenzióira utalnak.

A strukturális differenciáltságon alapuló tipológiák azonban alig többek a részek felsorolásánál. A társadalomról festett képük túl statikus és töredékes ahhoz, hogy teljességében láthassuk a patrónus-kliens interakciókat, a klientikus kapcsolatok kiépítése során alkalmazott stratégiákat vagy azokat a konfliktusokat, amelyek arra készítetik a vidéki klienseket, hogy nyugodtak maradjanak vagy, hogy felkeljenek földesuraik ellen. E jelenség értelmezéséhez tovább kell lépünk a politikai klientizmus folyamatos aspektusa felé.

A hangsúly itt a társadalmi folyamatokon, stratégiákon és interakciók mezőjén van, amelyek meghatározzák vagy magyarázzák a patrónus-kliens kapcsolatok dinamikáját. Ahelyett, hogy a klientizmust más tényezőkkel magyaráznák, a jelenséget olyan függő változónak tekintik, amely a szélesebb környezetben ható erőkre adott válaszként fogják fel a különböző formákat és a szignifikancia mértékét.

Ebből a nézőpontból a patrónus-kliens kapcsolatok skálája és struktúrája szükségképpen összefügg az olyan társadalmi és gazdasági folyamatokkal, mint a modernizáció mozgása egy sajátos történelmi összefüggésrendszerben. Ne feledkezzünk meg Eisenstadt figyelmeztetéséről, hogy "a változás ilyen helyzeteiben az erők és tevékenységek nem csupán egy lehetséges restrukturálódásával kell számolnunk, ... hanem a lehetőségek körével" (Eisenstadt, 1973: 306). Ezért hasznos lesz, ha röviden áttekintjük a restrukturálódás e mindent átfogó folyamatában jelentkező mutációk három alap-típusát: (1) a történelmi változásokat, amelyek mikro-szinten hatnak a patrónusok és kliensek közötti csere egyensúlyára, (2) a klientista hálózat kiterjedését és beépülését az új intézményi keretek közé, és (3) e hálózatok atrofizációját olyan helyzetekben, ahol többé-kevésbé szisztematikusan departicipációs politikát folytatnak.

1. A "patrimoniálistól" a "represszív" klientizmusig

A patrónus legitimitásának erodálódása és az a tendencia, hogy a vidéki nemesek egyre nagyobb mértékben támaszkodnak kényszereszközökre az engedelmesség biztosítása érdekében, annak a változási folyamatnak a központi aspektusa, amely együttjár a kapitalizmusnak a Harmadik Világ vidéki szek-

toraiába történő behatolásával. Mint számos, a közelmúltban Latin-Amerikáról, Afrikáról és Délkelet-Ázsiáról készült tanulmányból kiderül, a gazdasági és politikai modernizáció radikálisan megváltoztatta a tradicionális patrónusok és klienseik közötti tárgyalási viszonyt, így az alapoknál indítva el a társadalmi eltolódás alapvető folyamatát.

Sok gyarmati és volt gyarmati országban megfigyelhető alapvető történelmi trend a klientizmus "patrimoniálistól" "elnyomó" formái felé történő eltolódás kategóriában konceptualizálható. A kifejezés Anthony Hill által használt értelmében: "patrimoniális" kapcsolatok jellemzik azokat a gyorsan eltűnő viszonyokat, amelyekben "az alávetettek teljes mértékben elfogadják a tradicionális értéket" és ahol a "nyers fizikai erőszakot" enyhíti a vidéki patrónus paternalizmusa (Hall, 1977:511). A "represszív" klientizmus viszont erőszakot alkalmazó válasz a vidéki patrónusok legitimitása ellen a modernizmus által intézett támadásra; ebben az esetben "a kényszerítés nyersebb formái egyre fontosabb szerepet (játsszanak) a földbirtokosok arra irányuló kísérleteiben, hogy a kulturális, politikai és piaci nyomással szembe kerülve megakadályozzák a tradicionális vidéki osztálystruktúra és értékrendszer erodálását" (Hall, 1977). Más szavakkal, ahol a klientizmus tradicionális tartalma már nem szolgál a társadalmi csere "normatív foratókönyveként", ott valószínűleg az válik normává, amit Sahlin "negatív cserének" nevezett, vagyis "a kísérlet arra, hogy büntetlenül szerezzenek valamit semmiért" (Sahlin, 1965.).

A klientizmus "patrimoniális" formájáról "represszív" formájára áttérés sehol sem olyan nyilvánvaló, mint Afrika és Ázsia gyarmati viszonyai között. E tradicionális berendezkedésekben találjuk meg a gyarmati állam korrodáló hatásának legvilágosabb bizonyítékát, amihez hozzájárul a kereskedésre orientált mezőgazdaság és növénytermesztés eredményeként bekövetkező széles körű eltolódás. Az államapparátus vidéki szektorokba való behatolása a patrónus szerepek drasztikus újradefiniálását hozza magával: "Ahelyett, hogy alapvetően a lokalitás, központtal kapcsolatot tartó teremtényei lennének (a patrónusok) egyre inkább a központ helyi közösséggel kapcsolatot tartó teremtényeivé válnak" (Scott és Kerkvliet, 1977:454). A gyarmati állam támogatása így nagymértékben megerősíti a patrónusok biztonságát és tárgyalási pozícióját, ugyanakkor pedig gyengíti a közösségi normáktól való függőségüket. Továbbá, ahogy az állam anyagi erőforrás elvonó képessége egyre inkább a tradicionális hatalom letéteményeseivel való együttműködéstől függ, a helyi közösségekkel szemben általuk támasztott követelések érvényesítése egyre könnyebbé válik és egyre nehezebben összeegyeztethető a jószándékú patrónusok tradicionális szerepeivel. A kényszerítésre további készletet jelent a piaci erők terjedése, ami új ösztönzőket teremt a földesurak számára ahhoz,

hogy a szolgáltatások maximumát sajtolják ki klienseikből és további nyomást gyakorol a hatalom letéteményeseire annak érdekében, hogy segítsenek az európai és "hazai" tőkéseknek a vidéki munkaerő és az ültetvényeken dolgozók toborzásában. A társadalom korrodálódásának súlyában és mértékében mutatkozó figyelemreméltó változatosság ellenére szinte mindenütt azzal az eredménnyel járt ez, hogy drasztikus módon megváltoztak a társadalmi csere mintái a vidéki nemesek javára és egyre inkább elnyomóvá váltak vidéki kliensek függőségének viszonyai. Rendkívül részletesen foglalkozik ezzel Scott és Kerkvliet a délkelet-ázsiai vidéki osztályviszonyokat vizsgáló ragyogó elemzésével, de mindabból, amit a "hogyan vesztették el legitimitásukat a tradicionális vidéki patrónusok" témájában mondanak, sok minden alkalmazható Afrika és Latin-Amerika sok részére is.

A történelemben visszamenve az európai színtér sok párhuzamot mutat a leírt helyzettel. A földesúr-bérlő kapcsolatok drasztikus megváltozása, a 14. századi "Fekete Halál" okozta zűrzavar az 1349-ben és 1352-ben kiadott "Hazaáulási Statutumok" közvetlen módon járultak hozzá a földesurak tárgyalási pozíciójának erősödéséhez, és fő elemét jelentették azoknak a vidéki konfliktusoknak, amelyek az angol történelem "kores feudalizmusának" időszakát jellemezték.

A represszív klientizmus a társadalmi átalakulás sokkal átfogóbb folyamatának csak egy partikuláris szakaszát vagy jelenetét képviseli. Az egymást követő vidéki lázongások természetesen az elnyomás továbbfolytatódásának legnyilvánvalóbb alternatíváját jelentik, bár egyáltalán nem a legalkalmasabbat. A gyarmati és volt gyarmati társadalmak története tele van a kizsákmányolt kliensek tradicionális földesuraik, elöljáróik és vezetőik elleni lázongásainak példáival, amelyek elkeseredett kísérletek voltak "élethez való joguk" biztosítására (Scott, 1976). Ugyanez a helyzet az európai történelemmel. A 16. századi angol Tudor felkelések és a 17. századi "dühös" Franciaország esetében egy sor olyan motiváció fedezhető fel, amelyek hasonlóak a burmai és vietnami parasztokat 1930-ban földesuraik elleni lázadásra készítőkhöz. A párhuzam kiterjeszhető az 1959-es Burmára, az 1969-es Csádra és az 1968-as Nigériára.

A Harmadik Világ társadalmainak történelmi tapasztalata alapvetően abban különbözik az európaiktól, hogy az előbbi esetében a vidéki szektorok követeléseit és sérelmeit már jóval azelőtt választási csatornába terelték, hogy társadalmi identitásuk az osztálytagozódás mentén kristályosodott volna ki. Az eredmény a töredezett restrukturálódás folyamata volt, ami teret biztosított a patrónus-kliens kapcsolatok névlegesen modern intézmények álarcában történő ismételt kialakulására.

2. A beépülés mintái: a politikai gépezet klientista aspektusai

A társadalmi változás elsősorban azért maradt el számottevő módon a politikai modernizáció mögött, mert a függőség klientikus formái rendkívül rugalmasak. Ellentétben azzal, amivel Nyugat-Európa országainak többségében (a mediterrán országok fontos kivételétől eltekintve) találkozunk, ahol az osztályszerződés megelőzte az általános választójog bevezetését-lehetővé téve a pártok és szakszervezetek számára, hogy osztály-kategóriákkal operálva szerződjenek és kristályosodjanak ki-, a Harmadik Világban a választási eljárásokra etnikai és klientikus lojalitásokkal átszőtt környezetben került sor, és az osztályszerződés nyomaival alig találkozunk. Ilyen viszonyok közepette a társadalmi széttöredezés megakadályozásának nyilvánvaló útja a politikai gépezetek megszerzése volt. Ezek azonban egymástól radikálisan különböző jellemzőkkel rendelkeznek, annak függvényében, hogy valamely adott időpontban a politikai részvétel milyen mértékben megengedett, milyen az a berendezkedés, amelynek viszonyai között fejlődnek és milyen stratégiákat követnek a politikai vállalkozók.

Mint gyakran hangsúlyozták, a választási verseny két alapvető módon gyakorol hatást a patrónus-kliens interakciók dinamikájára: a szavazat lehetővé teszi a kliensek számára, hogy a csereegyensúlyt saját hasznukra változtassák meg, és a patrónus-kliens kapcsolatok piramisának kiépülése elősegíti azt, hogy a helyi vagy körzeti reciprocitás szélesebb köre terjedjen ki. Mindkettő a viszonyok olyan kritikus aspektusa, amely a klientista gépezetek kialakulására vezetett.

Az általános feltételezésekkel ellentétben azonban a választások nem nyújtják automatikusan az értelmes szabad választás lehetőségét. Ha elméletileg a szavazás lehetővé is teszi számukra tárgyalási pozíciójuk javítását, a gyakorlatban számos és komoly korlát állja útját annak, hogy e lehetőséggel élni is tudjanak. Ahol a választási gyakorlat "választás-választási lehetőség nélkülként" jellemezhető (Hermet, 1978) - ahol a szavazati jog nem gyakorolható szabadon és nem széles körű, ahol nincs verseny és ennek kormányzati politikára gyakorolt hatása elhanyagolható jelentőségű -, ott a szavazati jog csak nagyon kismértékben biztosít alternatívát. A "vesszőnyaláb" szavazás² a 18. századi Skóciában alig jelentett több "erőforrást" a helyi parasztok számára, mint a Brazil Birodalom *v o t o s d e c a b r e s t a s - a* ("marha szavazás") vagy a Ruquié által "társas szavazásnak" nevezett választás Latin-Amerika más részein (Ruquié, 1978:24). Az összes esetnek elsősorban a vidéki nemesek, a nagy grófi családok (mint Skóciában a Dundas család), a *c o r o n e i*-k és a *c a c i q u e*-k voltak a haszonélvezői.

A szabad politikai választás korlátozásában ezzel azonos súlyú, mélyen gyökerező tényező "a választókra gyakorolt - elsősorban az uralkodó kultúrában vagy ideológiában testet öltő - közvetett társadalmi nyomás" (Hermet, 1978: 8). Anélkül, hogy a "primitív népek" állítólagos "függőségi szindrómáján" alapuló nyers, kulturális determinizmus jellemezte magyarázatokhoz folyamodnánk, meggyőző bizonyítékok utalnak arra, hogy a tradicionális tisztelet mintái döntő hatást gyakorolhatnak a vidéki kliensek választási döntéseire. Még ennél is fontosabb a helyi hatalmi struktúrából származó korlátok együttese, amikor az uralkodó kliensek érdekében cinkelt kockával játszanak és így nem marad más választásuk a klienseknek, mint hogy arra szavazzanak, akit mondanak nekik.

A szélsőséges gazdasági bizonytalanság, a társadalmi gyökértelenség és a gyors elnyomódás, a városi vagy vidéki kliensek klientista apparátusba tömörülésre kényszerítésének eszköze. Amire "marginalizálódás szindrómaként" lehet hivatkozni, az valójában nem egyéb, mint a politikai gépezet lényegi alkotórésze. A jelenség különösen azokban a vidéki körzetekben nyilvánvaló, ahol a demográfiai nyomás és a kapitalista mezőgazdálkodás terjedése komoly földhiányt és a vidéki foglalkoztatottság radikális csökkenését eredményezi. Ugyanez figyelhető meg azokban a városi körzetekben, ahol az engedély nélkül beköltözött telepei és a "kulacsfalvak" a társadalmi tájkép feltűnő elemei. Ilyen feltételek mellett a marginalizálódás termékeny talajt biztosít a patronáló erőforrások szelektív allokációja és a külön juttatások kiterjesztése segítségével a függőségi viszonyok restrukturálása számára. A munkanélküliség azonban, bár a marginalizálódás egyértelmű velejárója, nem önmagában felelős a klientista ellenőrzés meglétéért; fontos tényező a munkanélküliség szociálpolitikai összefüggésrendszere is, beleértve azt is, hogy léteznek-e vagy sem, a gazdasági túlélés problémája megoldásának klientista csatornáin kívüli egyéb tartalmas alternatívák.

Ilyen alternatívák hiányában a politikai gépezet két különböző módon viselkedhet: az egyik az, amit valahol "neo-tradicionális" módként írtam le, ahol is a tradicionális típusú klientista szolidaritások szélesebb intézményi keretek közé - gyakran pártkeretek közé - épülnek be; a másik az "orthodox gépezet" típus, amit nem az engedelmesség tradicionális kötetelkeinek továbbélése tart fenn, hanem a konkrét, rövid távú előnyök iránti várakozás (Lemarchand, 1977). Ezek természetesen "ideáltípusok"; a gyakorlatban számtalan változatuk létezhet.

A neo-tradicionális típusba olyan tipikusan archaikus jelenségek tartoznak, mint a 19. századi brazil liberális és konzervatív gépezetek, melyek mindegyike ki volt szolgáltatva a tradicionális vidéki főnökök (c o r o n e i s) szeszélyeinek; a függetlenné válás utáni Szenegál Union Progressiste Senegakaise-je (UPS), amely mind a mai napig teljes mér-

tékben függő helyzetben maradt politikai téren a Mouride testvérek támogatásától; és az Odría elnök, ill. az engedély nélkül letelepedettek telepei között kialakult furcsa paternalisztikus kapcsolat az 1948 és 1956 közötti Limában, amiről azt írták, hogy "meghökkenítő hasonlóság van a perui fennsíkok tradicionális mezőgazdasági haciendáinak szervezete és Odría engedély nélkül letelepedettek településeivel fennálló kapcsolatának természete között" (Collier, 1976:60). Annak függvényében, hogy a tradicionális alrendszer milyen fajtái épülnek be a gépezetbe, hogy milyen módon valósul meg a "nexus funkció" és hogy a hálózat milyen kiterjedtségű, a különböző "neo-tradicionális" altípusok változatos köre lesz elemzendő tárgy.

Ugyanez igaz az "orthodox gépezet" esetében is, de sokkal kitartóbb erőfeszítések szükségesek a klasszikus gépezet modelljének (amit a legjobban az amerikai városi gépezet példáz) a tömeg-patronázs gépezetének nevezhetőtől való megkülönböztetéséhez. Bár mindkettő konkrét, partikuláris jövedelmeket biztosít, az utóbbi inkább tömegszervezeti természetű, erőforrásai az előbbinél nagyobb mértékben változatosak (és ugyanez a helyzet a kliensekkel) és az állami bürokrácia irányába mutató elágazásai sokkal bonyolultabbak és kiterjedtebbek. Ebben az értelemben a chicagói Daley-gépezet sok közös vonást mutat az 1920-as évek argentinai radikális gépezetével (Rock, 1972), s mindkettő a mai Olaszország kereszténydemokrata (CD) gépezetével. A finom különbséget egy szicíliai megfigyelő szavai ragadják meg (Graziano, 1976:149):

"Ami az itteni tömegklientizmust illeti, az szervezett és hatékony, ahol is a törvényekben, rendkívüli engedményekben, szükség intézkedésekben és koncessziókban foglalt juttatások címzettei már nem az egyének, hanem előnyben részesített csoportok. E hatalmas gépezet munkába állítása érdekében a kereszténydemokratáknak pártembereket kellett elhelyezniük a hatalom minden szintjén, minden egyes kulcspozícióban ... A mai klientizmus a nagy csoportok és a közhatalom közötti kapcsolat."

Az olasz Kereszténydemokrata Pártot a gépezet sokkal klasszikusabb típusaitól kliensei körének változatossága (beletartozik mindenki a vállalkozó középosztály tagjaitól a közalkalmazottakig és a városi szegények köréig) és a rendelkezésére álló pénzfarmájú és nem pénzfarmájú juttatások kombinációja különbözteti meg. A tömegpatronázs gépezetét jellemző másik sajátosság az, hogy közvetlen vagy közvetett módon be tud avatkozni az állam bürokratikus gépezetének működésében. Mint Judith Chubb e kötetben közölt palermói patronázsról szóló tanulmánya megmutatja, nemcsak a közkiadások, segélyek és a hiteljuttatások feletti ellenőrzés jelenti a patronázs erőforrásait, hanem - és ez sokkal fontosabb - a "helyi kormányzati szervek engedélyező és tiltó jogkörének diszkrecionális eszköze, különösen a városi tervezés, az építési engedélyek, az övezeti beosztás megerősítése és az építésügyi jogszabályok alkotása területein".

Ez olyan erőforrás típus, ami nemcsak a "bürokratizálódás" és a vállalkozás fejlődésének előrehaladott állapotát jellemzi, de azt is lehetővé teszi, hogy a gépezet kiemelkedően olcsó cserearányok mellett működjék. A törvényes eljárás szabályait kijátszó szavazatokkal való kereskedés vagy a normális körülmények között lassú és felelőtlen bürokrácia kerekének egyszerű megkenése a tömegpatronázs alapjelensége.

A pénzügyi indítékok az orthodox gépezetek, legalábbis a tömegklientikus típusú gépezetek jövedelmi rendszerének nem egyedüli alkotóelemei. Stabilitásuk, mint Judith Chubb bizonyítja, nemcsak a közkiadások diszkrecionális elosztásán alapul, hanem azon a képességükön is, hogy a nem-pénzügyi természetű, s ezért nem kevésbé kritikus juttatások tömege révén kötelékeket tudnak kiépíteni.

Ami Olaszország esetét különösen érdekessé teszi a klientizmus problémájának kutatói számára, az az, hogy minden más társadalomnál jobban körvonalazódnak benne a klientista ellenőrzéssel együttjáró különböző stratégiák.

A politikai részvétel kiterjedésének viszonyaira adott stratégiai válaszként a klientizmus a következő két stratégia valamelyikeként fogható fel: (1) a parlamenti befolyás központban történő maximalizálását célzó stratégiaként, aminek funkciója a periféria jobb elszigetelése a "kártékony" központipolitikától, vagy (2) a "perifériális" gépezet helyi szavazatgyűjtő képességének maximalizálását célzó stratégiaként, ami a központ parlamenti befolyásának csökkentésére irányul. Ezek a folyamatok egyáltalán nem függetlenek egymástól. A befolyás felerősítésére a központba irányuló erőfeszítések sok esetben normális következményei annak, hogy a helyi szint nem rendelkezik optimális szavazatszerző képességgel.

Az első típusú stratégia illusztrálására különösen alkalmas Olaszország Risorgimento utáni *t r a n s f o r - m i s m o* jelensége. Mezzogiorno földbirtokos elitjének - az északi liberális polgársággal kötött szövetségével - fő célja hatalmas déli kliensi bázisuk megőrzése volt. A *quid pro quo* természetét ragyogóan fogalmazza meg Graziano (Graziano, 1978:300):

"A déli burzsoázia lényegileg azt kérte az új rendszertől, hogy ismerje el földbirtokuk törvényes voltát annak érdekében, hogy meg tudják magukat védeni egyrészt azoktól a régi báróktól, akiknek földjeit bitorolták, másrészt a parasztoktól... Lemondtak az államszervezet feletti ellenőrzésről és feltétel nélkül elfogadták az északi uralkodó osztályok politikáját. Azt a mechanizmust nevezték *t r a n s f o r m i s m o*-nak, aminek révén a déli elitet alárendelt partnerként a hatalom országos rendszerébe kooptálták."

Amiről itt szó van, az az uralkodó osztályok közötti koalíció kialakítására irányuló kísérlet a központban, abból a célból, hogy megakadályozzák vagy mérsékeljék a periférián

jelentkező osztálykonfliktusokat - vagy, mint Doro rámutat, olyan kísérlet, aminek célja "a forradalom kiherélése az (országos) vezetőkkel lebonyolított személyes tranzakciók segítségével" (Graziano, 1978:299). A sebészeti beavatkozás hasonló típusára került sor Libanonban a II. világháborút követő években: a parlamenti szövetségeseket különféle kompromisszumok segítségével építették ki és a "főnökök" (z u ' a m a) közötti quid pro quo, vidéki hegemoniájuk továbbélésének előfeltétel volt (Hottinger, 1966).

A második stratégiát a politikai vállalkozók alkalmazták annak érdekében, hogy előnyökhöz jussanak és hogy megszerezzék az ellenőrzést az állami intézmények felett - a parlamentáris intézményeket is beleértve. A gyarmati és volt gyarmati országok az "államépítést" célzó betokosodás és kooptáció számtalan példájával szolgálnak. Az uralkodó, soknemzetiségű gépezetek megjelenése Afrikában és Ázsiában megmutatja, hogy mennyire hatékony lehet az anyagi javak helyi szintű elosztása a szavazók számának gyarapítása és végső soron a parlamenti intézmények feletti ellenőrzés megszerzése területén. Az indiai Kongresszus Párt és a ghanai Néppárti Konvenció (CPP) esetén pontosan ez a helyzet. E példák ugyanakkor arra utalnak, hogy a helyi hálózat beépítése időnként heves frakcióharcokhoz vezethet. Továbbá ott, ahol osztályalapú pártok és szakszervezetek formájában alternatív politikai struktúrák is rendelkezésre állnak, és ahol a társadalmi mobilitás nem csupán felszíni jelenség, a klientista hálózat elkülönülése a beépülés rendkívül különböző gyakorlatára vezethet. Így a paraszti szövetségek (l i g a s c a m p o n e s a s) és a vidéki szakszervezetek (s i n d i c a t o s r u r a i s) megjelenésével Északkelet-Brazíliában az 1950-es évek közepén, a c o r o m e l i s m o -val összekapcsolódó régi "patrónusfüggő" viszony utat nyitott annak, amit "forradalmi agrárianizmusként" vagy másként "a nem-tradicionális, osztályorientált minták felé irányuló nagy áttörésként" írtak le (De Kadt, 1970:24). Ez a leírás megmagyarázza a Kongresszus Párt Keralában és más államokban kommunistákkal szemben elszenvedett vereségét az 1975-ös választásokon. A fenti esetekben a gépezet működésének a kudarca a helyi elosztási válságnak egy alternatív, nem-klientista politikai struktúra által történt hozzáértő kihasználásaként fogható fel.

Ahol a gépezet képtelen arra, hogy megbirkózzon a létét fenyegető, illékony választási eljárás jelentette fenyegetéssel - amikor nem képes kliensei egyéni vagy csoportos igényeinek kielégítésére, sem pedig arra, hogy a teljesíthető és teljesíthetetlen várakozások szilárd rendszerének meghatározása révén intézményesítse a klientista kapcsolattrendszert - a politikai rendszer számára az egyetlen megoldás az, hogy korporatív vonalak mentén építi ki struktúráját. A korporatív formula akár "kizáró", akár "magába foglaló" formájáról van szó, ahogy Stepan megkülönbözteti

egymástól a két formát (Stepan, 178:73), az magával hozza a funkcionális függőség kiépítését. A klientista hálózatok ebben az esetben funkcionális együttműködések révén nyúlnak ki a perifériára, a klienseket foglalkozási vagy osztály-jellemzők alapján választva el egymástól. A választások csupán egy olyan típusú ellenőrzés intézményesítését szolgálják, amiben a kényszerítő eszközök legalább akkora szerepet játszanak, mint a társadalmi csere mindent átfogó folyamatában az anyagi ösztönzők. A Salazar alatti Portugália klasszikus példája annak, hogy a függőségi viszonyok hogyan élhetnek tovább a korporatív együttműködési szervezetek kezei között; a továbbélésüket biztosító alapelv a következő: *Para os amigos, pa o para os amigos pau* (barátainknak kenyér; ellenségeinknek bot) (Cutileiro, 1971).

A választási eljárás teljes mellőzésének és a patrónus-kliens kapcsolatok minimumra korlátozásának másik megoldása összeegyeztethető az uralkodó klikkek hivatalban maradásával. A jelenség utalásszerű említése is elegendő a klientista hálókra gyakorolt hatásának illusztrálásához.

3. A klientista háló atrófiája

Amire "a részvétel hiányának mindent átható terjedése-ként" hivatkoztak (Kasfir, 1976:267), az sok afrikai ázsiai ésközép-keleti állam politikai életének központi jelensége. A választási eljárás mellőzésével és a részvételi struktúrák felszámolásával egy elsősorban a hadsereg és a bürokráciára összpontosító új típusú klientizmus alakul ki. A "politikai küzdőtér összezsugorodása" a klientista háló hasonló atrófiájára vezet; a társadalmi csere a korlátlan korrupció és kényszer formáját ölti; olyannyira, hogy ha "nexus funkcióról" beszélhetünk egyáltalán, akkor az a rendkívüli mértékben személyes jellegű klikkek között működik és elsősorban a közösségi erőforrások kizsákmányoló monopóliumának formájában használják. Amit a rendszernek nem sikerül az anarchikus jövedelmi rendszer segítségével elérni, azt a hadsereg és a közhivatalnoki kar periodikus megtisztításával (mint Ugandában), az ellenzékiességgel gyanúsíthatók árnyalati különbségektől eltekintő lemészárlásával (mint Bokassa idején a Közép-afrikai Császárságban) és és politikai merénylettekkel (mint Pakisztánban, Csádban, Bangladesben stb.) érik el.

Ilyen körülmények között a klientista hálók érthető módon törékenyek és az állandó változás állapotában vannak. A költségek és a haszon számítgatása véget nem érő folyamat és semmi sem ösztönöz arra, hogy a közösségi erőforrások elosztása során túl a belül lévők kedves körén, - akik a hálózatnak azon a végén helyezkednek el, ahol a pénziáramlás -, másoknak is juttassanak valamit. A "manageri alkuszdíj" változatainak meghatározására irányuló vakmerő kísérletek ellenére az olyan katonai rendszerekben, mint a togói vagy zairei, olyan struktúrákként kell ezeket leírunk, amelyek

nagymértékben képesek az egyértelműen hiszékenységre hajlamos csoportok követeléseinek kielégítésére (Decalo, 1976:251). Mivel a patrónus-kliens hálóak ennyire képlékenyek és korlátozott kiterjedésűek, és mert a politikát "a személyes befolyáson alapuló színpalak mögötti játékokra" redukálták (Kasfir, 1976:267), kérdés, hogy a klientista minták azonosíthatók-e egyáltalán nem tapogatózó módon is.

Az előzőek arra utalnak, hogy a patrónus-kliens modellel nemcsak partikuláris struktúrák és folyamatok azonosítására lehet felhasználni, hanem olyan "optikaként" is, ami lehetővé teszi számunkra, hogy a politikai rendszerek elemzésében több kritikus dimenziót lokalizáljunk és megvilágítsunk. Bár a gazdaságpolitikai modernizálódás lehetővé teszi új erőforrások mozgósítását, az igazán fontos kérdés más: pontosan milyen erőforrások hozzáférhetőek és kik számára, milyen csatornákon keresztül és milyen fajta gazdasági és politikai korlátok között? Ezzel, a klasszikus lasswelliánus kérdést - Ki, mit, mikor és hogyan szerez? - megismételve, legalábbis jelezhetjük, hogy a klientista perspektíva hogyan járulhat hozzá ahhoz, hogy jobban meg tudjuk érteni a politikai folyamatot.

A klientista "optika" a politikai élet még nagyobb szegmentumának megvilágítását segíti, amely túllép a helyi vagy nemzeti szinten és arra késztet, hogy újra megvizsgáljuk a nemzetközi szint centrum-periféria kapcsolatainak több fontos aspektusát.

KLIENTIZMUS ÉS FÜGGŐSÉG: A NEMZETKÖZI DIMENZIÓ

A nemzetközi szintén szereplőnek patrónusok és kliensek kapcsolatrendszerében történő konceptualizálása alig jelent többet a különböző történelmi forogatókönyvek "leírásánál". Az antik Róma és a hellenisztikus világ második makedón háború utáni kapcsolatait, az orbis sinarum Tang dinasztia alatti bonyolult törzsi rendszere, vagy Franciaország és korábbi gyarmatai között létrejött neokolonialista kötelékek-ilyen vagy olyan módon-egyaránt alkalmasak az ilyen típusú konceptualizálásra. Az ilyen forogatókönyvekben természetesen az a legismerősebb, hogy a korábbi gyarmatosító állam a "kliens szuverenitásának" álcája mögé bújva továbbra is ellenőrzést gyakorol hatalma révén. Amiről itt szó van, azt minden bizonnyal Kwame Nkrumah írta le: "a volt anyaország egyfajta függetlenséget biztosít azzal a szándékkal, hogy a felszabadult országot kliens-állammá tegye és ténylegesen ellenőrzést gyakoroljon felette nempolitikai eszközökkel" (Good, 1962:49).

Így tekintve a patrónus-kliens modellre, az rendkívül plauzibilisnek tűnik a *d e p e n d e n t i s t a s* központ érve szempontjából; vagyis, hogy a függőség szükségképpen együtt jár azzal a nemzetközi munkamegosztással, ami a kapitalizmusnak a Harmadik Világ perifériáira történő behatolásához társul. A klientizmus legeltorzultabb formája olyan mechanizmusként szolgál, aminek révén az alávetett államokat a központok csatlósaivá teszik: "A klientista osztályok... bizonyos külföldi érdekeket érvényesítenek; cserébe kiváltságos és egyre erőteljesebben uralkodó, hegemónikus pozíció birtokába jutnak saját társadalmunkban, ami túlnyomórészt a külföldi gazdasági, politikai vagy katonai támogatáson alapul" (Bodenheimer, 1971:337). Az így az országhatárokon túlra nyúló klientizmus hazai formái hídfőként szolgálnak a külföldi tőkés érdekek behatolásához.

A függőségi elmélet ebben az értelemben ahhoz hasonló szolgálati szerepet tölt be, mint az osztályelemzés a hazai szinten, rámutatva a klientista jelenség mögött meghúzódó sokkal alapvetőbb jelentőségű erőkre. Ez a szerep könnyen megfordítható azonban oly módon, hogy a klientizmus olyan segédeszköz számunkra, ami lehetővé teszi, hogy a függőségi elmélet alapvető fogyatékosait feltárjuk.

A függőségi elmélet fő gyengéje, mint ahogy azt mostanában sokan hangsúlyozták (Smith, 1979), az, hogy hajlamos a kliens-államot a nemzetközi gazdasági és politikai erők tárgyaként kezelni, és így nagymértékben alulértékeli azon képességüket, hogy a csereegyensúlyt a saját javukra változtassák meg. Természetesen sok függ a kliens rendelkezésére álló erőforrások természetétől és attól, hogy mennyire képes hatékony tárgyalási stratégiák kidolgozására. Amit az olyan létfontosságú erőforrás révén, mint az olyan oligopolisztikus ellenőrzés el tudtak érni, nem nagyon tudják elérni a mogyoró kartelizálása révén. De az az érv, hogy a kliens-államok definíciószerűen hatalomnélküliek és ezért állandóan befolyásolhatók, eltereli a figyelmet mindarról, ami a klientista elemzésben központi kérdés, vagyis arról, hogy a rendelkezésre álló erőforrásalap milyen mértékben biztosít lehetőséget a cserefeltételek újratárgyalásához.

A függőség emellett sehol sem redukálható a világg kapitalizmus Harmadik Világba történő behatolására. Mint a kambodzsai, vietnami és afganisztáni események éppen mostanában bizonyítják, a kliens-állam rendszer nem-kapitalista környezetben is virágozhat és olyanféle versenyhelyzetet teremthet, ami távol áll a nemzetközi szocialista szolidaritás eszményétől. A kapitalizmus nyilvánvalóan nem a kliens osztályok sine qua nonja és nem az egyetlen olyan erő ez, amely arra készíti őket, hogy patrónus támogatását igyekezzenek megszerezni. A hatalmi aszimmetriák a "nemzetközi munkamegosztástól" és a "nemzetközi feudális struktúrától" függetlenül is létrejöhetnek. Az aszimmetriák emellett a kliensek között is kialakulhatnak és ez olyan méreteket ölthet,

hogy alapot terem a függőségi viszonyok alapvető újrastrukturálására, amikor is a kliens-államok egyre erőteljesebben törekcsenek arra, hogy a kisebb államok patrónusának szerepét szerezzék meg maguk számára.

Ez a globális trend figyelhető meg a "világrend rémének" megjelenésében (Hoffman, 1978:105). A hidegháború idején ereje teljében lévő bipoláris kliens-állam rendszer megszűnt és helyére sokkal bonyolultabb kapcsolatok léptek. A periférián új hatalmi centrumok emelkedtek ki, amelyek egyre inkább uralják a regionális alrendszerek változatos körét. A potenciális patrónusok számának növekedésével bővül az új partnerkapcsolatok lehetőségeinek köre is. Az eredmény a nemzetközi függőségi viszonyok strukturájának példátlan képlékenysége.

A helyzetet tovább bonyolítja a világpolitika stílusának és hangvételének megváltozása. Nemcsak az elosztási kérdések kerültek a "magaspolitika" olyan kérdései elé, mint a biztonság és hatalom, hanem a "nemzetközi és nemzeti szintű elosztó politikai tevékenységek is keverednek egymással" (Hanrieder, 1978:50). A hozzáférhetőséget jobban hangsúlyozzák, mint a megszerzést; a behatolást mint a birtoklást; az ellenőrzést mint a kényszerítést. A függőségi minták finomabbá és sokszínűbbé válásával azok a mechanizmusok is színesednek és sokféle formát öltenek, amelyeken keresztül ezek hatnak. Analóg a helyzet a társadalmi differenciálódás és a modernizálódás fokozódása következtében belföldi szinten kialakuló sokoldalú függőséggel. A függőség mindazonáltal nem kevésbé valóságos azért, mert szélesebb körre terjed ki vagy mert funkcionálisan jobban strukturált.

Megengedve, hogy nemzetközi szinten nagyobb rugalmasságra nyílik lehetőség, mint amit a d e p e n d e n t i s - ták többsége hajlandó lenne elismerni, ez megválaszolatlanul hagyja azt a kérdést, hogy vajon a nemzetközi téren szerzett nyereség érezhető hatást gyakorol-e hazai szinten. Az ezzel kapcsolatos bizonyítékok kétértelműek. A nemzetközi téren elért nyereségért nem kell ipso facto függőséggel fizetni az egyes nemzeteken belül. Egy dolog az, hogy a kliens-állam számára a nemzetközi csereegyensúly megváltoztatásából származó előnyök lehetővé teszik a beruházási politika, a tőke, a hitellehetőségek stb. feletti hatékonyabb ellenőrzést; az pedig, hogy ez ténylegesen az erőforrások egyenlőbb jellegű b e l s ő elosztását eredményezik-e, már egészen más kérdés. A klientizmus logikája az egyenlőség-orientált politika ellen hat. A Harmadik Világ kormányainak többsége azt, hogy vidéki és városi munkásosztályaik nyomást gyakorolnak az elosztásra, úgy tekintik, mint amivel e kormányok lerombolását készítik elő. Az előnyben részesített alternatíva ezzel szemben a külső erőforrások felhasználása abból a célból, hogy tovább szilárdítsák a patrónus-szolidaritást a csúcson, miközben minden elképzelhető eszközt, az erő alkalmazását is beleértve, felhasználják a tömegek poli-

tizálásának megakadályozására. Sajnos érvényes Fagen elszo-
morító értékelése: "A nemzetközi függőségi viszonyok válto-
zásai olyan mértékűek, hogy eredményeként növekszik a peri-
fériális gazdaságok megosztottsága, a periféria elitek
helyzete megerősítésének a fő eszközeül szolgálnak, mely
elitek tipikusan nagymértékben függenek az otthoni nem egyen-
lő helyzetű osztályerőktől" (Fagen, 1978:295).

A nemzetek közötti és nemzeteken belüli hatalmi aszim-
metria által felvetett kérdések lényege a "fejletlenség fej-
lettsége" szindróma. E kérdések klientista viszonyok közé he-
lyezése nem jelenti a függőségi elméletnek a modern gazdasági
imperializmus megértésében játszott szerepének minimalizá-
lását, csupán egy alternatív perspektívát javasol, amiből
vizsgálni lehet a Harmadik Világ elitjeinek nemzetközi rend-
szerrel fennálló kapcsolatait. Távolról sem áll ellentétben
a következő fejezetekben kifejtett teoretikus megfontolások-
kal egy ilyen optika, amely azok logikai kiegészítéseként
fogható fel.

JEGYZETEK

1. Az e szakaszban levezetett érvelés túlnyomórészt Bernd
Baldusnak, az University of Toronto munkatársának - aki
volt olyan kedves, hogy megosztotta velem a klientizmus
strukturális és ideológiai aspektusaival kapcsolatos
gondolatait - és Sydel Silverman közép-olaszországi
klientizmussal kapcsolatos átfogó elemzésének tudható be
(Silverman, 1970).
2. A 18. századi Skóciában a "vessző" szavazásokat a grófsá-
gi nemesek általában a választási szabályok teljes meg-
sértésével bonyolították le és azokat a kisebb nemeseket
juttatták hatalomhoz, akik engedelmes kliensek voltak.
Holden Furber szerint "amikor Dundas a politikai élet po-
rondjára lépett, minden skót tudta, hogy a grófságokban
leadott szavazatok jelentős hányada fiktív volt. Mivel
Skócia a nagy tulajdonosok és a nagybirtokok földje volt,
a legtermészetesebb dolog, hogy a vezető nemesek és a
nagy grófsági családok fejei előnyt húztak azokból a le-
hetőségekből, amiket a feudális jog biztosított azáltal,
hogy számbavették az olyan személyek szavazatait is,
akiknek kötelességük volt megjelenni a választási gyű-
léseken. Az ilyen szavazatokat hívták 'vessző' szavaza-
toknak" (Furber, 1931:180-181).

3. A klientizmusnak az antik Róma és birodalmi, csatlós-államai közötti "hegemonikus" viszonyok szférájába történő kivetítését az egyik tudós a következőképpen tárgyalja: "Ezek a (klientikus) viszonyok szükségképpen túlterjedtek Róma város és területe határain, amint Róma egyre távolabbi helyekkel és népekkel került kapcsolatba... Kollektíven és egyénileg a külföldiek o f f i c i a a római arisztokráciához tartoznak, akikre átruházták b e n e c i a -jüket, vagyis a kormányzást, a győzelmek utáni jutalmazást, érdekeik Rómában történő érvényesítését. Ennek természetesen következménye volt, hogy a római arisztokraták a közösségen belül és kívül személyes kapcsolatokkal rendelkezve, az erkölcsi kötelek és kötelezettségek végső soron a hatalom tényein alapuló viszonyai között, megváltoztatták politikai gondolkodásmódjukat: Róma ténylegesen patrónus városként kell, hogy megjelenjen, hivatalból képviselve tényleges szövetségeseit és alattvalóit, és azokat a "szabad" királyságokat és városokat, amelyekkel kapcsolatba került" (Badian, 1967:14).

HIVATKOZÁSOK

- ALAVI, H. (1975), Dependence, Autonomy and the Articulation of Power. Working Paper No. 7, Centre for Developing Area Studies, McGill University, Montreal.
- BADIAN, E. (1967). Roman Imperialism in the Late Republic. Oxford: Blackwell.
- BODENHEIMER, S. (1971). "Dependency and Imperialism: The Roots of Latin American Underdevelopment," *Politics and Society*, 1(3):327-58.
- COLLIER, R. (1976). *Squatters and Oligarchs: Authoritarian Rule and Policy Change in Peru*. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press.
- CRUISE O'BRIEN, D. (1975). *Saints and Politicians: Essays in the Organization of a Senegalese Peasant Society*. London: Cambridge University Press.
- CUTILEIRO, J. (1971). *A Portuguese Rural Society*. Oxford: University Press.
- DECALO, S. (1976). *Coups and Army Rule in Africa: Studies in Military Style*. New Haven: Yale University Press.
- DeKADT, E. (1970). *Catholic Radicals in Brazil*. London: Oxford University Press.
- EAGLETON, T. (1976). *Criticism and Ideology*. London: Verso Editions.
- EISENSTADT, S. (1973). *Tradition, Change and Modernity*. New York: Wiley.
- FAGEN, R. (1978). "A Funny Thing Happened on the Way to the Market: Thoughts on Extending Dependency Ideas," *International Organization*, 32(1): 287-300.

- FLYNN, P. (1974). "Class, Clientelism and Coercion: Some Mechanisms of Internal Dependency and Control," *Journal of Commonwealth and Comparative Politics*, 12(2):138-56.
- FURBER, H. (1931). *Henry Dundas First Viscount of Melville, 1742-1811*. Oxford: University Press.
- GADAMER, H. G. (1974). *Truth and Method*. New York: Seabury Press.
- GILSENAN, M. (1977). "Against Patron-Client relations," pp. 167-84, in Ernest Gellner and John Waterbury, eds., *Patrons and Clients*. London: Duckworth.
- GOOD, D. (1962). "The Congo Crisis," pp. 34-63, in Laurence W. Martin, ed., *Neutralism and Non-Alignment*. New York: Praeger.
- GOODE, J. (1975). "Homans' and Merton's Structural Approach," pp. 66-75, in Peter Blau, ed., *Approaches to the Study of Social Structure*. New York: Free Press.
- GRAZIANO, L. (1976). "A Conceptual Framework for the Study of Clientelistic Behavior," *European Journal of Political Research*, 4(2):149-74.
- GRAZIANO, L. (1978). "Center-Periphery Relations and the Italian Crisis: The Problem of Clientelism," pp. 290-325, in Sidney Tarrow et al., eds., *Territorial Politics in Industrial Nations*, New York: Praeger.
- HALL, A. (1977). "Patron-Client Relations: Concepts and Terms," pp. 510-12, in Steffen W. Schmidt et al., eds., *Friends, Followers and Factions*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- HANRIEDER, W. F. (1978). "Coordinating Foreign Policies," pp. 45-60, in Werner Link and Werner Feld, eds., *The New Nationalism*. New York: Pergamon.
- HERMET, G. (1978). "State-Controlled Elections: A Framework," pp. 1-18, in Guy Hermet, Richard Rose and Alain Rouquié, eds., *Elections Without Choice*, New York: Wiley.
- HIRST, D. (1977). "Saudi Arabia: A Sense of Fraternity," *the Guardian* (weekly edition), 10. July.
- HOFFMAN, S. (1978). *Primacy of World Order*. New York: McGraw Hill.
- HOTTINGER, A. (1966). "Zu'ama in Historical Perspective," pp. 85-106, in Leonard Binder, ed., *Politics in Lebanon*. New York: Wiley.
- KASFIR, N. (1976). *The Shrinking Political Arena*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- KAUFMAN, R. (1974). "The Patron-Client Concept and Macro-Politics: Prospects and Problems," *Comparative Studies in Society and History*, 16(3):290-320.
- KHALAF, S. (1977). "Changing Forms of Political Patronage in Lebanon," pp. 185-206, in Ernest Gellner and John Waterbury, eds., *Patrons and Clients*. London: Duckworth.

- LANDE, C. (1977). "Introduction," pp. xiii-xxxviii, in Steffen Schmidt et al., eds., *Friends, Followers and Factions*. Los Angeles and Berkeley: University of California Press.
- LEMARCHAND, R. (1977). "Political Clientelism and Ethnicity in Tropical Africa: Competing Solidarities in Nation-Building," pp. 100-22, in *ibid.*
- MAQUET, J. (1961). *The Premise of Inequality in Rwanda*. Oxford: University Press.
- MOORE, H. C. (1977). "Clientelist Ideology and Political Change," pp. 255-74, in Ernest Gellner and John Waterbury, eds., *Patrons and Clients*. London: Duckworth.
- ROCK, D. (1972). "Machine Politics in Buenos Aires and the Argentine Radical Party, 1912-30." *Journal of Latin American Studies*, 4(2):233-56.
- ROUQUIÉ, A. (1978). "Clientelist Control and Authoritarian Contents," in Guy Hermet, Richard Rose and Alain Rouquié, eds., *Elections Without Choice*. New York: Wiley.
- SAHLINS, M. D. (1965). "On the Sociology of Primitive Exchange," pp. 139-277, in M. Banton, ed., *The Relevance of Models for Social Anthropology*. New York: Praeger.
- SARTORI, G. (1970). "Concept Misformation in Comparative Politics," *American Political Science Review*, 64(4):413-28.
- SCOTT, J. (1976). *The Moral Economy of the Peasant*. Yale University Press.
- SCOTT, J. (1977/a). "Patron-Client Politics and Political Change in South-East Asia," pp. 123-46, in Steffen Schmidt et al., eds., *Friends, Followers and Factions*. Los Angeles and Berkeley: University of California Press.
- SCOTT, J. (1977/b). "Revolution in the Revolution: Peasants and Commissars," *Theory and Society*, 7 (1 and 2):97-134.
- SCOTT, J. and KERKVLIEET, B. (1977). "How Rural Patrons Lose Legitimacy," pp. 439-57, in Steffen Schmidt et al., eds., *Friends, Followers and Factions*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- SILVERMAN, S. (1970). "Exploitation in Rural Central Italy: Structure and Ideology in Stratification Study," *Comparative Studies in Society and History*, 12(3):327-39.
- SILVERMAN, S. (1977). "Patronage as Myth," pp. 7-20, in Ernest Gellner and John Waterbury, eds., *Patrons and Clients*. London: Duckworth.
- SMITH, T. (1979). "The Underdevelopment of Development Literature: The Case of Dependency Theory," *World Politics*, 32(2):247-88.
- SMOCK, D. and A. (1975). *The Politics of Pluralism: A Comparative Study of Lebanon and Ghana*. New York: Elsevier.
- STEPAN, A. (1978). *The State and Society: Peru in Comparative Perspective*. Princeton: University Press.

**POLITIKA A FÉLPERIFÉRIÁN. KORAI
PARLAMENTARIZMUS ÉS MEGKÉSETT
IPAROSODÁS A BALKÁN ÉS LATIN-AMERIKA
ORSZÁGAIBAN. (Részletek)***

1. fejezet

A POSZTOLIGARCHIKUS POLITIKÁBA VALÓ ÁTMENET MÓDJAI:
AZ OLIGARCHIKUS PARLAMENTARIZMUS LETÖNÉSE A BALKÁN ÉS DÉL-
LATIN-AMERIKA ORSZÁGAIBAN

Bevezetés

Mint az általános bevezetésben említettem, a vizsgált társadalmak elkülönítő sajátossága nemcsak az, hogy politikai függetlenségüket a tizenkilencedik században nyerték el, hanem az is, hogy a század második felében hosszú időn át parlamentáris uralom érvényesült bennük, még ha az oligarchikus, korlátozó típusú volt is. Az oligarchikus parlamentáris uralom alatt olyan kormányzati rendszert értek, ahol az aktív politizálás egy maroknyi nemesi család kiváltsága, mely családok a képviselő liberális, pluralisztikus rendszerét tartják fenn (általában érvényesül a szólásszabadság, a gyülekezési szabadság stb.), ugyanakkor viszont az alsó osztályokat kizárják a politikai küzdelmek területéről. Az emberek politikán kívül tartásának eszközei vagy jogaik voltak (például a választójog feltétele a tulajdon és/vagy az iskolázottság), vagy - mint Görögország esetében, ahol a férfiak általános szavazati jogát 1864-ben biztosították - a helyi hatalmasságoknak az alsó osztálybeli szavazók feletti ellenőrzése jelentette ezt az eszközt, amit többé-kevésbé automatikus módon gyakoroltak a család, a kényszerítés vagy a politikai manipuláció más formái segítségével.

A fentiekből következik, hogy az oligarchikus parlamentáris rendszerekben a tipikus politikai erőket nem a tömegbázissal rendelkező jól szervezett pártok, hanem a neme-

*N. Mouzelis: Politikai a félperiférián. Korai parlamentarizmus és megkésett iparosodás a Balkán és Latin-Amerika országaiban. Macmillan Publishers LTD. Houndmills, Basingstoke, Hampshire RG 21 2XS and London, 1986. 3-7., 73-99., 177-183. 227-228., 242-244., 263-264. old.
Nicos P. Mouzelis: ismert, félperifériával foglalkozó politológus.

sek, a politikai klubok laza kapcsolatrendszere alkotta.¹ A vizsgált országok mindegyikében a múlt század vége felé kezdett gyengülni a parlamentáris kormányzás e korlátozó formája, a politikai oligarchia monopóliumának tényleges széthullásával és a képviseleti rendszernek a huszadik század első három évtizedében az új politikai elitnek előtti megnyílásával. Görögországban például a fordulópont az 1909-es katonai puccs és Venizelos Liberális Pártjának ezt követő gyors létrejötte és hatalomra kerülése volt; Bulgáriában Sztambolij-szki Agrárszövetségének 1919-es hatalomra jutása; Argentínában Sáenz Pena 1912-es választási reformjának elfogadása és Irigoyen Radikális Pártjának ezt követő hatalomra jutása; Chilében a hadsereg 1924-es, az oligarchikus rendszert szétzúzó beavatkozása volt, és így tovább.

Az e fejezetben kifejtetni szándékozott legfőbb gondolat az, hogy a latin-amerikai és balkáni "rendkívül késői" iparosodást adottnak véve, az oligarchikus parlamentarizmus letűnésére és a politikai képviselet átfogóbb formáira történő átmenetre akkor került sor, amikor az ipari kapitalizmus² gyenge volt és állapota következtében távolról sem gyakorolt olyan hatást az átalakulásra, mint amilyent a nyugat-európai iparosodás gyakorolt a politikai fejlődés folyamatára.

Nyugat-Európában a kapitalista iparosodás azon fő folyamatoknak egyike volt, amelyek a nemesek klubjain alapuló korlátozó/oligarchikus kormányzati rendszerből a széles alapokon szervezett politikai pártokon alapuló rendszerbe való átmenetbe vezettek. A valóságban az ipar, a közlekedés és a piacok nemzeti hálózatának fejlődésével párhuzamosan a széles körű politikai mozgósítás olyan folyamatára került sor, amely egyre több embert juttatott be az országos politikai küzdőterre, "alanyokból" "állampolgárokká"³ alakítva át őket, és ez a folyamat a bürokratikus állam terjeszkedését és a politikai részvétel kiszélesedését hozta magával⁴. Akár a politikai részvétel szélesebb formáiba való viszonylag zavartalan átmenetet biztosító társaságokat (például Angliában, Svájcban, Belgiumban és a skandináv államokban), akár az akadályokkal teletűzdelt utat vizsgáljuk (Franciaországban és Németországban, a lényeg az, hogy mindezeket a társaságok széles alapokon szervezett politikai pártokká váltak alig néhány évtizeddel azt követően, hogy az iparosodás mozgása jelentős mértékben felgyorsult.⁵

Ennek pontosan az ellenkezője áll a parlamentáris félperiféria országaira. Itt az oligarchikus politika letűnésére és a politikai "klubokból" pártokká történő átalakulásra azt megelőzően került sor, hogy ezek az országok keresztülmentek volna a széles körű iparosodás folyamatán. A valóságban sem a Balkán, sem Latin-Amerika társadalmi nemcsak hogy a tizenkilencedik században, de még a huszadik század első három évtizedében (az oligarchikus politika letűnésének időszakában) sem jutottak el az iparosodottság olyan szintjére,

hogyan az összevethető lenne Nyugat-Európa iparosodottsági szintjével az oligarchikusból a nem-oligarchikus politikába való átmenet időszakában (vagyis a tizenkilencedik század második felében). Még Argentínában is, amely a félperiférikus országok közül messze a legiparosodottabb volt, ahol a gazdaság 1929-et megelőzően jelentős importhelyettesítő iparosodási folyamaton ment keresztül, csak 22,8% volt az ipari termelés részesedése a GNP-ből 1930-ban. Ami ennél is fontosabb, 1929 előtt Argentína ipari tevékenysége túlnyomórészt szorosan az export szektorhoz kapcsolódott, ami helyi nyersanyagok kitermeléséből és importált fogyasztási javak félig manufakturális módon történő feldolgozásából állt. Emellett az ipari létesítmények túlnyomó többsége olyan kézműves/családi üzem volt, ahol egyáltalán nem vagy csak nagyon kisszámú bérmunkást alkalmaztak.⁶ Ugyanez a helyzet Görögországgal, amely a Balkán társadalmi közül a két háború közötti időszakban a leginkább iparosodott volt.⁷

A tradicionális/korlátozó politikai struktúrák eltűnése és a tőkés ipari fejlődés közötti ez az időbeli különbség, diszparitás a kulcs a félperiférián létrejövő politikai intézmények megértéséhez. Annak, hogy ezt a mozzanatot a kérdéssel foglalkozó fontosabb irodalomban sem nem hangsúlyozták, sem nem tárgyalták kellő alapoossággal, az az oka, hogy a fejlődésnek sem neo-evolucionista, sem neo-marxista megközelítése nem fordít sok figyelmet az ilyenfajta különbségekre. Mint ezt gyakran kimutatják, a neo-evolucionista tradíció hajlamos arra, hogy a "modernizációt" olyan egyenes vonalú folyamatnak tekintse, amely egységes módon hat a gazdasági, a politikai és a kulturális területeken. Feltételezi, hogy a nyugati technológia és kultúra behatolásával a világ többi részére a "fejlődő" vagy "modernizálódó" társadalmak olyan evolúciós utak járnak be, ahol a fejlődés során egyre jobban hasonlónak válnak a nyugati társadalmakhoz gazdasági, politikai és kulturális téren. Ebből a nézőpontból kiindulva az iparosodás és az urbanizálódás, valamint a politikai és kulturális modernizálódás kéz a kézben együtt megy végbe.⁸

A marxista beállítottságú teoretikusok természetesen nagyon helyesen elvetik a fejlődésnek ezt az egyszerűsítő, egyvonalú fogalmát. Hangsúlyozzák, hogy a nyugatosodás felzárkózás mögött a gazdaság tényleges struktúrái és a mód, ahogyan ezek a világkapitalista rendszeren belül történetileg kifejlődnek, világosan megmutatják, hogy a periférikus országok a nyugatitól minőségileg különböző pályagörbét követnek. A kapitalista centrum és a periféria közötti rendkívül mértékű kizsákmányoló viszony következtében a periférikus országoknak vagy egyáltalán nem sikerült iparosodniuk, vagy megkésettés függő iparosodásuk olyan módon alakította át gazdaságukat, hogy az sokkal jobban függ a centrum iparosítást biztosító eszközeitől mint saját lakosságuk szükségleteitől.⁹ A neo-marxista felfogásban ezért a periférikus

országok nem fejlődők, hanem fejletlenek: fokozódó "iparosodásukat" - ami a nyugati intézmények és kultúra szolgáló átvétele - fejletlen struktúrájuk olyan elködösítésének tekintik, amely megakadályozza az olyan alapvető problémák ki-elégítő megoldását, mint a tömegnyomor és a munkanélküliség. Ez a modernizáció és a fejlődés közötti marxista különbségtétel - ahol a modernizáció a mesterséges nyugatosítást, a fejlődés pedig a viszonylag önálló nyugati típusú ipari növekedést jelenti.¹⁰

Bár a modernizációs elméletek neo-marxista kritikája és az irányzat következetes anti-evolucionista alapállása ténylegesen helyes irányba tett lépés, ez a gondolkodói iskola hajlamos arra, hogy alulértékelje a politikai és kulturális szférában zajló változásokat, olyannyira, hogy a változásokat nem tekinti az iparosodási folyamattal kapcsolatban állóknak. Így például a tizenkilencedik századi nyugati liberális eszméknek és parlamentáris intézményeknek a Balkán és Latin-Amerika preindusztriális társadalmi általi korai importálását és alkalmazását gyakran pusztán álcának tekintik, amely csak kismértékben gyakorolt hatást az e társadalmakban honos, mélyen antidemokratikus, autoritariánus uralmi struktúrákra.¹¹

Nem kétséges, hogy a félperiférián a parlamentáris intézmények sosem működtek olyan módon, ahogyan Nyugat-Európában. De ez nem jelenti azt, hogy szerepük a politikai rendszerekben csupán dekoratív volt vagy, hogy az lenne ma is. A pártok közötti verseny és az általános választójog vagy a szavazati jog viszonylag széles körű korai bevezetése a félperiférián nem egyenértékű a nyugati parlamentarizmust jellemző polgári szabadságjogok intézményesítésével; de alapot teremtett a pártpolitikai struktúrák korai megszervezéséhez és a törvények uralmának fokozatos érvényesítéséhez ezekben az országokban¹². Így például az olyan országokban, mint Argentína, Chile és kisebb mértékben Brazília, az oligarchikus parlamentarizmus viszonylag szilárd korszakával együttjárt a tizenkilencedik századi Perut, Bolíviát és Venezuelát átható *c a u d i l l i s m o* (*c o r o n e l i s m o*) (a helyi hatalmasságok önkényuralmának módja) meggyengülésének folyamata. Emellett a parlamentáris félperiféria összes országában az uralom többpárti rendszerének korai alkalmazása, más tényezőkkel együtt, a nem-oligarchikus politikai csoportok korai mozgósításához és a politikai részvétel kiszélesedéséhez vezettek az iparosodás kezdete előtt.

Más szavakkal, a nyugati parlamentáris intézmények alkalmazása a tizenkilencedik századi félperifériális formációkban nem csupán díszlet volt. A választási verseny, még ha meg-meg is szakadt és el is torzította a tömeges méreteket öltött választási csalás és a kényszerítés, az uralom korlátozó/oligarchikus struktúráinak korai meggyengüléséhez hozzájáruló jelentős erő volt. Emellett, az ideológia szintjén, a demokratikus/liberális eszmék és témák, bármennyire is összeütközésbe kerültek az uralom fennálló au-

thoritariánus struktúráival, kikezdték a politika gyökereit; komoly akadályt alkottak a hosszú időn át tartó diktatorikus uralom intézményesítésének és legitimálásának útjában. (...)

2. fejezet ELMÉLETI KÖVETKEZTETÉSEK¹

A KLIENTIZMUS ÉS A POPULIZMUS, MINT A POLITIKAI BEKAPCSOLÁS MÓDJAI

2.1 A bekapcsolás fogalmáról

A túlzott általánosítás veszélyét vállalva úgy lehet érvelni, hogy a tőkés centrum számos társadalmában az erős szakszervezetek és munkáspártok kifejlődése az állami terjeszkedés korlátozott jellegének idején és az állam és a nép között elhelyezkedő *corps intermédiaires* létrejöttét bátorító történelmi háttér ellenére *erős és autonóm* polgári társadalom létrejöttét eredményezte. (Az erős és az autonóm egyidejű hangsúlyozása itt azért fontos, mert ez a két sajátosság nem mindig jár együtt. Így például lehetnek olyan szakszervezetek, amelyek az állam vertikális módon nem ellenőriz, s amelyek taglétszámukat és/vagy anyagi forrásaikat tekintve gyengék; míg egy későbbi szakaszban megnövekedhet taglétszámuk/erőforrásuk, mint a perónista Argentínában történt, miközben erősödik az állam gyámkodása.) Parlamentáris keretek között egy autonóm és erős polgári társadalom olyan, különböző érdekcsoportokat foglal magába, amelyek egyaránt képviselik az alsó és felső osztályok érdekeit, de ugyanígy képviselnek nem-osztály érdekeket is. Az ilyen csoportok képesek erős akadályokat állítani az állami beavatkozás és manipuláció útjába, s így hozzájárulnak a kényszerítés és igazgatás eszközeit kezükben tartók feletti polgári szupremácia elvének megszilárdításához. Amennyiben a munkásosztály érdekeiről van szó, úgy azok kevésbé vertikális és autonómabb módon lépnek be az egyre jobban kiterjedő politikai küzdőterre. Az autonómia alatt itt egyaránt értem az alsó osztálybeli szervezetek állammal szembeni függetlenségét és azokkal a vezetőkkel szemben függetlenségét, akik a szervezeti struktúrát megkísérlik aláásni és megváltoztatni, erőfeszítéseket téve arra, hogy a tömegeket plebiszcitariánus és paternalista módon mozgósítsák és vezessék. Jobb kifejezés híján az alsó osztály politikába történő bekapcsolódásának ezt, az inkább horizontális módját *integratív* - *nak* lehet nevezni; annak érdekében, hogy a lehető legvilágosabban elkülönítsük a bekapcsolódásnak azoktól a sokkal vertikálisabb formáitól, amelyek a tőkés perifériára és félperifériára jellemzők. Az utóbbi esetben nemcsak arról van szó, hogy a függetlenség elnyerése előtti állam akadályozta az autonóm *corps intermédiaires*

kifejlődését, de arról is, hogy a függetlenség elnyerése utáni iparosodás struktúrája és időzítése erősen felerősítette az állam paternalisztikus/authoritariánus törekvéseit (és éppígy az alsó osztályok vezetőinek azon törekvését, hogy hasonló módon kezeljék híveiket).

Valójában az állam törekvése arra, hogy megakadályozza autonóm érdekcsoportok megalakulását, nyilvánvalóan lényegi jellegzetessége a félperiféria politikai életének. Az állami authoritarianizmus által alkalmazott formák természetesen változtak a függetlenség elnyerésével és az oligarchikus parlamentarizmus poszt-oligarchikussá alakulásával, de a politikai képviselet különböző formáira mindvégig erősen hatott az állam állandó szembenállása azokkal a társadalmi erőkkel, melyek megkíséreltek tőle viszonylag független, autonóm helyzetbe kerülni. Így a félperiféria alsó osztálybeli szervezetei, különösen miután létszámuk növekedett és szervezeti forrásaik megerősödtek, a gyámkodását állandóan rájuk kényszeríteni igyekvő "túlfejlett"² állam nyomása alá kerültek.

Ilyen helyzetben, és tekintettel a parlamentáris félperiférián a politikai részvétel mindenre kiterjedő bővülési folyamatára, **b e k a p c s o l ó k é n t** jellemezhető az a mód, ahogyan az alsó osztályokat bevonták a politikába és az a mód, ahogyan képviseleti szervezeteik az államhoz kapcsolódtak és kapcsolódnak ma is.

A bekapcsolás fogalmát érdemes egy kicsit jobban kibontani. Ahogy e tanulmányban használjuk, a bekapcsolás (incorporation) egyaránt különbözik a korporatizmus, mint egy rendszer formája fogalmától és attól, amit Philip Schmitter **t á r s a d a l m i** korporatizmusnak minősített.³ A korporatizmus rendszerével (vagy Schmitter kifejezését használva, állami korporatizmussal) ellentétben a bekapcsolás nem tételezi a parlamentáris demokrácia teljes eltörlését. A korporatista állami rendszerekben (például Mussolini Olaszországában) az alsó osztályok bekapcsolását nemcsak meghírdették, hanem az **d e j u r e** formát is öltött: a spon-tán módon létrejött érdekcsoportokat és társulásokat nem csupán ellenőrizték felülről, hanem törvényen kívül is helyezték és olyan hivatalosan elismert korlátozott számú csoporttal helyettesítették, amelyek meghatározott és szabályozott módokon léptek kapcsolatba a kormányzati apparátussal.⁴ Következésképpen: a korlátozott társadalmi pluralizmushoz való ragaszkodás ellenére **s i n c s i n c i g a z i p o l i t i k a i** pluralizmus - ez olyan helyzet, ami élesen megkülönbözteti a korporatista állami rendszereket a félperiféria parlamentáris demokráciáitól, ahol is mind a társadalmi, mind a politikai pluralizmusnak sokkal nagyobb mértéke érvényesül.

A bekapcsolást a társadalmi korporatizmustól is meg kell különböztetni. Ez a tárgyalások során született olyan megegyezési típusra utal, amit az állam a nyugati parlamentáris demokráciákban egyre erőteljesebben igyekszik meghonosítani a szakszervezetek és a munkáltatói szövetségek között.

Még azokban az esetekben is nagyon különbözik az ilyen helyzet a szakszervezetek felett gyakorolt ellenőrzés periférián és félperiférián található bekapcsolási típusától, amikor ez a berendezkedés a sztrájkok szinte teljes megszűnésére vezetett (mint például Svájc esetében). Az egyik esetben a munkásosztály korporatista szabályozása szabad tárgyalások során létrejött megállapodásokon alapul, egy olyan helyzetben, ahol a szakszervezetek viszonylag erősek és autonómak; a másikban a szakszervezetek nem érték el az autonómiának ehhez mérhető szintjét és ezért nem képesek az erő pozíciójából tárgyalni.

Más szavakkal, a korporatizmus általánosan használt fogalma az állam és a polgári társadalom különböző szervezetei között olyan *de jure* elrendezettséget tételez, aminek célja a "társadalmi harc" elkerülése: az állami korporatizmus esetében a törvényes berendezkedést felülről erővel kényszerítik a társadalomra; a társadalmi korporatizmus esetében ez olyan tárgyalások és megállapodások létrejöttét jelenti, ahol a kérdéses pártok megtartják az állammal szembeni viszonylagos autonómiájukat. Másfelől a bekapcsolás szóhasználatát itt az állam olyan szövetségesek felett gyakorolt *de facto* ellenőrzésére utal, amelyek mielőtt papíron nem kötelesek megtartani a "társadalmi békét", gyengék és ezért az állam könnyen tudja őket manipulálni és ellenőrizni.

A bekapcsolás fogalmával kapcsolatban végül le kell szögezni, hogy az uralom bekapcsoló típusú viszonyait nem szabad olyanoknak tekinteni, mint amelyek szükségképpen állami korporatizmushoz vezetnek. Argentína, Chile és Görögország hosszú pályáját vizsgálva látni lehet, hogy már mindhárom országban kísérleteket tettek az állami korporatizmus megteremtésére, de a kísérletek állandóan kudarcot vallottak. Így, amikor a háború utáni időszakban a parlamentáris rendszer tipikus bekapcsolási ellenőrző mechanizmusai felszámolódtak, nem egy korporatista állami rendszer váltotta fel őket, hanem a katonai diktatúra.

2.2 A populizmus és a klientizmus, mint a politikai részvételek módjai

A) A bekapcsolás fogalmát tisztázva vegyük szemügyre most a bekapcsolásnak azt a két módját, ami tipikus a parlamentáris félperiféria politikájában: a klientizmust és a populizmust.

A klientizmussal kezdve: ez olyan önálló és status quo fenntartása szempontjából biztonságosabb megoldási módja a politikai mozgósításnak és a kiterjesztett politikai részvételnek a perifériális és félperifériális formációkban, amely a patrónus-kliens kapcsolat vertikális hálózatát használja fel az alsó osztályok és rétegek országos politikába való bekapcsolására. A kiterjedt klientista hálózat, az osztályvonalak mentén kialakult közvetlen, horizontális termelői szervezetet átmettszve és elrejtve, az oligarchikus parlamentáris politikában a szervezet tipikus formája volt.

A neo-evolucionalista politikatudósok közötti általános hiedelemmel ellentétben a "modernizáció" nem számolja fel a klientizmust; a patronázi hálózat tovább módosult, kevésbé tradicionális formában még az oligarchikus politika eltűnése és az ipari kapitalizmus kifejlődése után is. Mint sok empirikus tanulmány kimutatta, a városi közép- és alsó osztályok politikába való belépése tökéletesen összeegyeztethető sok perifériális és félperifériális tőkés formációban a szervezet vertikális klientista formáinak továbbélésével.⁵

Természetesen a városi és piaci terjeszkedés és a tömegpolitika megjelenése nagymértékben megváltoztatta a patronáznak az oligarchikus politikára jellemző tradicionális formáit. A tőkés termelési mód uralkodóvá válása, az állam terjeszkedése, az oligarchia politikai ellenőrzését megtörni akaró új társadalmi réteg megjelenése és politikai aktivizálódása - mindez meggyengítette a patronázi monopólium kizárólagosságát, amit a helyi potentátok gyakoroltak a vidéki népeesség felett. Mint Görögország esetében már szó volt róla, e változások hozzájárultak ahhoz, hogy a patrónusok helyi szinten megsokszorozódtak és diverzifikálódtak, hogy a klientista pártok centralizálódtak és, hogy a kliensek sokkal közvetlenebbül fonódtak össze a párt- és állami bürokráciával. Más szavakkal: az ilyen folyamatok azt hozták magukkal, amit A. Weingrod a patronázs oligarchikus/tradicionális formáiról állami/bürokratikus formáira való áttérésnek nevezett.⁶

Mégis, bármilyen lényegesek is voltak ezek a változások, fenntartására gyakorolt alapvető hatásait: a klientizmus - még modern, centralizált és változatos formáiban is - a dolgozó népeességnek az aktív politikába való vertikális bekapcsolásának eszközeként működött. Ha és amikor ez sikeresen vágta el és gyengítette a politikai integráció horizontális módjait, akkor védte a status-quo-t bármilyen alulról kiinduló komoly fenyegetéssel szemben és az új politikai szereplőket olyan típusú konfliktusokba vitte bele, ahol az alapvető osztálykérdéseket szisztematikusan személyi politikával helyettesítették és partikuláris szőpárbajokkal fedték el a zsákmány elosztása körüli vitákat.⁷

B) A perifériális és félperifériális tőkés formációkat átható másik módja a politikai részvételnek a populizmus. A tőkefelhalmozás folyamata által a periférián okozott megváltoztatásokra és a tömegek politika területére történő belépésének viszonylag hirtelen jellegére tekintettel⁸, a klientista hálózat gyakran nem tudta elhelyezni az új politikai résztvevőket vertikális struktúráiban. Mivel hiányzik az erősen intézményesült horizontális, integratív szervezetek nyugati típusú dominanciája, az alsó osztályok számára a populizmus biztosíthatott egy másik keretet a bekapcsolódáshoz. A populizmus - akár olyan elkülönült formát ölt, mint a pártok, akár megmarad a nem-populista szervezetekbe beépülő vagy azoktól elkülönülő mozgalmak diffúz for-

májában - mindig magával hozza a tömegek politikai mozgósításának és politikába való bekapcsolódásuknak sajátos típusát: a politikai mozgósítás/bekapcsolás olyan típusát, ami, bár vertikális, teljes mértékben különbözik a klientistától.

Bizonyos, hogy amennyiben az oligarchikusból a tömegpolitikába való átmenetről van szó a periférikus kvázi-parlamentáris rendszerek esetében, a "tradicionálisból" a "bürokratikus" klientizmusba való átmenet és a populista mozgalmak megjelenése - az oligarchikus politika aláásásának, a politikai részvétel kevésbé korlátozó formái meghonosításának és megszilárdításának két különböző útjaként tekinthető.⁹ A végeredmény mindkét esetben a kisszámú, nagyhatalmú családok politikai monopóliumának megtörése, új emberek belépése a politikai játéktérbe, a nemesek politikai klubjairól vagy klikkjeiről a politikai részvétel sokkal átfogóbb formáira való áttérés, és reformok egész sorának bevezetése a munkástörvényhozás, az oktatásügy stb. területein.

De az ilyen hasonlóságok ellenére alapvető különbségek vannak a klientista átalakulás és a populista mozgósítás, mint a politikai bekapcsolás mechanizmusai között. A klientista esetben a hatalom új birtokosai a már létező, saját patronázszi hálózatuk aktivizálásával, kiterjesztésével és újraszervezésével megtörik az oligarchikus hatalmat - és ebben az értelemben nincs radikális szakítás szervezeti szinten a tekintélyi viszonyok oligarchikus típusával. A populizmus esetében viszont az új emberek úgy lépnek be a politika folyosóira és/vagy úgy szilárdítják meg hatalmi helyzetüket a nem-oligarchikus politikai szintéren, hogy olyan típusú mozgósítást alkalmaznak, amely egyszerre ideológiai és strukturális/szervezeti, s ez radikálisabb szakítást eredményezett az ancien régime politikájával.

2.3 A klientista és populista bekapcsolás közötti néhány alapvető különbség

A) A bekapcsolás populista és klientista módjai közötti ideáltípi k a i¹⁰ megkülönböztetésre tett kísérlet felszínre hozza azt a nyilvánvaló tény, hogy a populista megközelítés ideológiai témái esetén a figyelem középpontjában döntően a "nép" és az "intézmény", a gazdag és a szegény stb. közötti antagonizmus áll,¹¹ mely témák általában sokkal kisebb szerepet játszanak a nem-populista ideológiákban (vagy azért, mert nem hangsúlyozzák ezeket, vagy azért, mert nem rendszereztek és nem építették be ezeket egy mindent átfogó Weltanschauung-ba). Görögországban például Venizelos "modernizálási" programja és ideológiája nem különbözött olyan nagy mértékben az oligarchikus korszak uralkodó ideológiáitól. Sok görög történész-teljesen helyesen Venizelos reformjaiban azoknak az eszméknek és reformoknak továbbfolytatását vagy betetőződését látja, amiket a nagy

polgári államférfi, Harilaos Trikoupi vezetett be a tizenkilencedik században. Természetesen teljes mértékben igaz, hogy a venizelizmus hevesen bírálta a régi politikai intézményrendszer (a p a l e o k o m m a t i k o i) korruptségát és erkölcsi züllöttségét, hogy a t z a k i a családok igájából való kitörésre serkentette az embereket és a nagyobb társadalmi igazságosság mellett szállt síkra. De sokkal hangsúlyosabb volt a modernizáció és a M e g a l i I d e a hősies pánhellén irredentizmusa, mint a népi reform.¹²

Másfelől viszont Bulgáriában Sztambolijszki paraszti populizmusa, hevesen meglévő intézményrendszer-ellenessége, nyugatellenessége és városellenessége éles szakítást jelentett az oligarchikus időszakban uralkodó ideológiákkal. Ez különösen következetes militarizmus-ellenessége és a Ferdinánd király, ill. a tradicionálisabb bolgár polgári pártok által képviselt sovinszta nacionalizmus elleni fellépéséből derül ki. Mindaz, hogy Sztambolijszkij hangsúlyozta - a nép jólétének előbbre kell állnia a nemzet nagyságá válásánál; elszántsága, hogy megőrizze a kis vidéki tulajdonosok közösségeinek autonómiáját és vitalitását akár a gyors iparosodás rovására is; kísérletei egy, a nemzetközi kapitalizmus és kommunizmus közötti "harmadik út" követésére, egy "zöld Internacionálé" felépítésével - a "nép" és az "antielitizmus" témáit ideológiai megfontolásainak középpontjába állította. Emellett mindezek a témák egy, a társadalomszervezet "rendi" (estate) elvein alapuló, minden átfogó társadalomelméletbe épültek be.¹³

A populista és nem-populista reformpártok közötti ideológiai különbségek nyilvánvaló voltához hasonlóan, különbségek lehettek fel a hatalmi viszonyok szintjén és az ezzel együttjáró szervezeti struktúrákban is. Szervezeti szinten az intenzív mozgósítás eleme és a tömegek politikába történő viszonylag hirtelen belépése következtében inkább a p l e b e j u s vezetés, és nem a bonyolult patronázsi hálózat az, ami alapkeretet biztosít a populista politikai bekapcsolás számára. Általában a populista vezetők ellenségesen álltak szemben az erősen intézményesült közvetítő szintekkel, akár ezeknek klientista, akár bürokratikus típusáról volt szó, amik a nyugat-európai politikai pártokban vagy szakszervezetekben jöttek létre. A vezető karizmájának, a vezető és "népe" közötti közvetlen, közvetítés nélküli érintkezés szükségességének hangsúlyozása és a politikai bekapcsolás viszonylag gyors folyamata arra vezetett, hogy a szervezeti formák képlékeny, kocsonyás jellegűek voltak. Még az erős helyi szervezetekkel rendelkező mozgalmak esetében is, amennyiben az egyszerű tagok hűségének középpontjában a vezető állt, a helyi vagy közvetítő szerepet betöltő káderek olyan strukturális alap nélkül maradtak, ami lehetetlenné tette bizonyos mértékű politikai autonómia kialakítását a vezetővel szemben: hatalmuk és legitimitásuk kisebb-nagyobb mértékben közvetlenül a vezető személyes karizmájából eredt.

B) Perón a legvilágosabb és legeggyértelműbb illusztrációja a szervezeti közvetítők leépítésének, ill. a populista vezető és követői közötti közvetlen érintkezésnek. Mint az 1. fejezetben már említettük, az argentin munkások feletti ellenőrzést túlnyomórészt a már meglévő-kommunista és szocialista ellenőrzés alatt álló-szakszervezetek megkerülésével teremtette meg. Az utóbbiakat érthetően aggodalom töltötte el Perónnak a munkások és különösen az ország belsejéből újonnan érkezettek felett gyakorolt óriási hatalma miatt. Azok a szakszervezeti vezetők, akik kezdetben nyíltan megpróbáltak szembeszállni Perónnal vagy eltűntek vagy marginalizálódtak; azok pedig, akik felismerték a peronista mozgalom súlyát és visszafordíthatatlan jellegét, belátták, hogy szükségképpen kudarca van annak ítélve a viszonylag autonóm munkásszervezetek létrehozására irányuló kísérleteik.

Egy sajátos példát véve: az 1945 októberi eseményeket követően, amelyek kényszerítették a katonai juntát, hogy visszaadja Perón szabadságát, sok, addig ingadozó szakszervezeti vezető - Perón munkás támogatóinak nagy tömegét látva és ennek hatása alá kerülve - úgy döntött, hogy segít a **P a r t í d o U n i d o** L a b o r i s t a megteremtésében, ily módon remélve egy, a mozgósított tömegeken alapuló, valóban független politikai szervezet létrehozatalát. Miután a párt létrejött, döntő szerepet játszott Perón 1946 februári választásokon aratott győzelmében. A **L a b o r i s t a** s a peronista választási szövetség fő erejeként a peronista szavazók 65 százalékát szerezte meg és így a kongresszusi helyek többsége felett ellenőrzést gyakorolt. Mégis: ezt követően a Munkáspárt vezetői elfogadtak, egy - meghatározott módon asszimiláló/alávető - Peron által létrehozott, s a **P a r t í d o U n i d o** -val való egyesülésre vonatkozó döntést; vonakodásuk nem volt nagyon eredményes, nem azért, mert kényszerítették őket arra, hogy engedelmesséjének (a nyomó mechanizmusa még nem működött tökéletesen), hanem mert felismerték, hogy a tagság nem támogatja őket. Még a legnépszerűbb munkásvezetőknek sem sikerült mozgósítaniuk a munkásokat. A munkásosztály és különösen a vidékről a közelmúltban érkezett "új" munkásosztály közvetlen kapcsolatban áll karizmatikus vezetőjével, és ez a közvetlen kapcsolat megsemmisítette a korábban létező munkásszervezetek súlyát és autonómiáját.¹⁴

Ha az uralom populista viszonyainak ezt a majdnem "tisztá" típusát szembeállítjuk a klientizmus ugyanennyire szélsőséges változatával, a kettő közötti szervezeti különbségektökéletesen tisztává válnak. Csak a "kötött szavazók" jól dokumentált eseteire kell gondolni, ahol a helyi kliensek személyes hűséggel nem az országos pártvezetésnek, hanem a helyi patrónusnak tartoztak, mégpedig olyan mértékben, hogy a patrónus pártot is változtathatott anélkül, hogy elveszítette volna politikai klienseit. Bár a szélsőséges politikai lokalizmus e típusa általában az oligarchikus politi-

ka fejlődési szintjén általános, a helyi patrónus a poszt-oligarchikus, központosítottabb klientista pártokban is megőrizte autonómiájának és manőverezési lehetőségeinek jelentős részét.¹⁵

Görögország poszt-oligarchikus polgári pártjai esetéről már szó volt az 1. fejezetben. Különösen Venizelos Liberális Pártja jó példa arra, hogy a formálisabb/bürokratikusabb szervezeti struktúra kialakítására irányuló kísérleteket szisztematikusan bojkottálták mind a helyi, mind országos szinten. Most részletesebben kifejtem ezt, ami világosan jelzi, hogy a klientista és a populisták esetekben a vezetők és a káderek közötti hatalmi viszonyok különböző típusairól van szó.

Venizelosnak görög szárazföldi politikai pályafutása kezdetétől fogva az volt a célja, hogy túllépjen a nemesek már létező pártjain és létrehozza országa első modern polgári tömegpártját. Ez a szándék egészen világosan nyilvánult meg az 1910 novemberi választásokon, amikor sok liberális jelöltet a különböző érdekcsoportok nem-klientista módon állítottak képviselőjelöltnek.¹⁶ Ezt a gyakorlatot - ami természetesen a szervezett kollektív érdekekhez kapcsolódó vagy azokon alapuló pártszervezet kialakulásához vezethetett - hamar feladták és a jelölés visszakerült a vezető és a nagyhatalmú klientista frakciók közötti tárgyalások hatáskörébe. Ezt az első elvetélt kísérletet követően Venizelos még számtalanszor próbált egy eleve modern pártstruktúrát kialakítani, de az erős klientista elemek elszánt ellenkezésével szembekerülve fel kellett hagynia a pártreformra irányuló kísérletekkel...

Most a lényeg az, hogy az elégedetlen helyi frakciók "en masse kilépésének" fenyegetése nagyon hatékonyan bizonyult Venizelos esetében, mert Peróonnal ellentétben nem tudta olyan könnyen kikerülni ezek hatalmát és a népre gyakorolt közvetlen befolyásukat. Más szavakkal, a helyi klientista frakciók sokkal több hatalommal bíró és autonómabb pozíciókat foglaltak el Venizelos pártján belül, mint a szak szervezeti vezetők és más kulcskáderek Perón Pártjában. Úgy gondolom, hogy e különbség nemcsak annak tudható be, hogy Peróonnak nagyobb volt a karizmája, mint Venizelosnak. Inkább a két országban meglévő különböző objektív, strukturális viszonyokhoz tudható be - mely strukturális viszonyok Görögország esetében kevesebb mozgásteret engedtek a karizmatikus vezetőknek.

Végül meg kell jegyezni, hogy Görögország nagy polgári pártjain belül a klientista frakciók domináns hatalma nemcsak a két háború közötti időszakban érvényesült. Így a háború utáni Görögországban, a katonai rendszer 1967-es létrejöttéig, a két nagy polgári párt (Venizelos két háború közötti venizelista pártjának örököséként: a Centrum Unió és a konzervatív Radikális Unió párt) megőrizte jellegetesen klientista tulajdonságait. A szervezeti struktúra magját kiterjedt

klientista hálózat alkotta, amit olyan befolyásos politikai alakok ellenőriztek, akik egyrészt nem függtek teljesen a párt vezetőjének jószándékától, másrészt nem korlátozták őket formális pártstruktúrák és szabályok...

Természetesen sem a jobboldali ERE (Radikális Unió), sem a Centrum Unió pártjai nem alapoztak kizárólagos módon a klientista hálózatra. Struktúrájuk másik fontos összetevőjét az jelentette, amit Legg a pártszervezet "személyi-törékeny" aspektusának nevez. Ezek alatt azokat a küldöttteket érti, akik ilyen vagy olyan okból¹⁹ nem rendelkeznek személyes kliensekkel és jelölésük és ezt követő megválasztásuk a pártvezetőnek köszönhető. A szigorú értelemben vett populista szervezetekkel szemben Görögországban a politikai szervezetnek ez a "személyes-törékeny" aspektusa nem volt nagyon erős sem a két háború közötti, sem a háború utáni (junta előtti) időszakban.

2.4 A klientistától a populista politikáig

Mint az eddigiek világosan jelzik, a politikai szervezetek a parlamentáris félperiféria poszt-oligarchikus politikai életében a klientista, populista és a bürokratikus/személytelen elemek keverékéből áll; és az ilyen elemek nagyon gyakran konkrét esetekben szélsőségesen bonyolult módon kapcsolódnak egymáshoz, különösen azokban az átmeneti időszakokban, amikor új szervezeti minták jelennek meg és élnek együtt nagy nehézségek árán a régebbi formákkal...

A) A hatalom klientista struktúrájában a káderek olyan autonómiával rendelkeztek, ami nem létezett a populizmusban. A párt-manager és a főnök közötti különbség olyan, mint amilyen a korai gyáripari rendszerben a művezető és az alvállalkozó között volt. Az első hatalmát főnökétől eredeztető alkalmazott, amíg a második olyan, többé-kevésbé önálló személy, aki a nagyobb vállalkozóval a viszonylagos autonómia pozíciójából tárgyal.

A szervezet populista és klientista típusai közötti világos különbségtételre irányuló kísérletekkel szembegevezhető az a vád, hogy az előbbi partikulárisabb módon közelít a választókhoz, mint az utóbbi: a parlamentáris viszonyok között mindkettő abban érdekelt, hogy kedvezményeket nyújtson a szavazatokért cserébe. Mindazonáltal a kedvezmények és szavazatok cseréje különböző a két esetben. A tiszta klientista esetben a legalsó szinten a cserére a "politikai alvállalkozó" és a szavazó között kerül sor. A tipikusan populista esetben az alvállalkozót felváltja a pártalkalmazott, de emellett ennek az alkalmazottnak a helyzete (a viszonylag autonóm pártszervezetekben működő káderekkel ellentétben) a vezető jószándékától függ.

B) Az általam felvázolni igyekezett különbségtétel bizonyos mértékig emlékeztet Webernek a feudalizmus és a patrimonializmus, mint a tradicionális uralom ideáltipikus alkategóriái között tett megkülönböztetésére. Weber szerint a feudális és patrimonialis igazgatási struktúrák közötti központi különbség

ség ez: az utóbbin belül a hivatalt viselők nem rendelkez-
vén az igazgatás eszközeivel vagy nem gyakorolva ezek felett
tényleges ellenőrzést, sokkal jobban függenek az úr önké-
nyétől, mint a feudalizmus viszonyai között;²⁵ Ha most a
klientizmust és a populizmust nem a tradicionális, prein-
dusztriális társadalmakra, hanem a megkésett tőkés fejlődé-
sű parlamentáris társadalmakra jellemző uralmi viszonyként
fogjuk fel, akkor érdekes analógia vonható a feudális urak
és mondjuk az erős választási kliensi táborral rendelkező
tartományi nemesek között. Továbbá az olyan populista veze-
tő, mint Perón és káderei közötti kapcsolat lényegileg
p a t r i m ó n i á l i s kapcsolatnak tekinthető; az úr
(akit nem korlátoznak sem bürokratikus szabályok, sem feudá-
lis autonómiák) és engedelmes hivatalnokai közötti kapcsola-
tnak. Ugyanolyan módon, ahogy az uralom patrimonialis
rendszerének hanyatlása idején megjelentek "feudalizációs"
tendenciák, a populista szervezetekben vagy politikában is
hatnak "klientizáló" folyamatok, különösen akkor, amikor a
populista vezetőnek vagy központi szervezetének azon kísér-
lete, hogy a helyi főnököket saját politikai káderei alá
rendelje, vagy ezekkel helyettesítse állandó jelleggel, ku-
darcot vall. A tradicionális és a modern patrimonializmus
közötti alapvető különbség természetesen az, hogy míg a
tradicionális úr legitimitását előírt/tradicionális forrá-
sokból eredezteti, addig a modern patrimonialis/populista
vezető tekintélye azon a karizmatikus képességen alapul,
hogy hatni tud a tömegekre és mozgósítani tudja őket egy
politikai, gazdasági vagy kulturális berendezkedés ellen.

Ez a gondolati vonal az érdeklődés homlokterébe állít-
ja a populizmus ideológiai és szervezeti aspektusai közötti
párhuzamosságokat. Így például a lényeges irodalom gyakran
rámutat arra, hogy az elmaradottság és a már modernizálódott
Nyugat utolérésére irányuló kísérletezés viszonyai között meg-
jelenő populista ideológiák Janus-arcúak: egyszerre fordul-
nak a múlt és jövő felé, "tradicionális" és "modern" témák
egyaránt részüket képezik.²⁶ Így a populista ideológiák min-
dig arra törekszenek, hogy a modernizáció olyan gyakorlatát
találják meg, amely nem vak utánzása a nyugati tőkés fejlődé-
snek, olyan gyakorlatot, amely elkerüli az ipari forradalom
rombolásait és embertelenségeit és több figyelmet fordít
a hazai/tradicionális értékekre és a társadalmi szerve-
zet ilyen formáira. (Így például erős a "hazafiság" témája
mind a kelet-európai populista pártokban, mind a latin-ame-
rikai városi populista mozgalmakban.)

Ha, mint érvelésem szerint, a populizmusnak része a
vezetők és vezetettek közötti uralmi viszony egy sajátos
típusa, akkor a tradicionális és modern elemek ilyen keveré-
ke jelen van szervezeti szinten is. Így például gyakran
hangsúlyozzák a latin-amerikai populizmussal foglalkozó iro-
dalomban, hogy a populista vezetők és városi követők kap-
csolat-típusa egyértelműen nyílt átvitele a tradicionális,

paternalisztikus mintáknak a vidékről a városokba. Az az apakép például, amin Perón vagy Vargas vezetési stílusa alapult, különösen erősen vonzotta mindazokat a vidéki bevándorlókat, akik a közelmúltban érkeztek a városi központokba. Egészen természetes volt ezeknek az embereknek, hogy a tradicionális patrónus-protektor befolyással rendelkezik, hogy belévéssék bizalmukat és hogy támogassanak egy populista vezetőt.²⁷

A városi közegben ezek a tradicionális elemek természetesen modernebb formában jelentek meg. Nemcsak arról volt szó, hogy erőfeszítéseik nem arra irányultak, hogy az embereket távoltartsák a politikai küzdőtértől, hanem hogy bevonják őket a küzdelembe (a "modernitás" világos jele), de arról is, hogy a vezető legitimitációja már nem előírt kritériumokon, hanem a teljesítményen alapult. Ezért jogos lehet az az érvelés, hogy a populizmus nemcsak az ideológiai tartalmát tekintve Janus-arcú, hanem a szervezeti formát / struktúrát tekintve is.

2.5 Vita a populizmus természetéről

A) Úgy vélem, hogy a fenti megfontolások a populizmus általános természetével foglalkozó elméletibb jellegű viták összefüggésrendszerében is alkalmazhatók. A lényegi irodalom három fő álláspontot mutat fel a populizmus általános definíciójának és/vagy elméletének kérdéskörében.

Először is van egy teljesen negatív álláspont, ami szerint a populizmus olyan változatos jelenségkör (például az orosz n a r o d n y i k mozgalom, a tizenkilencedik század végi észak-amerikai agrárium mozgalmak, a kelet-európai parasztpártok, a harmadik világbeli populista rendszerek, a diktatúrák bonapartista típusa és így tovább), hogy lehetetlenség olyan jellemvonást találni, ami valamilyen populizmusnak nevezett jelenségben közös és ami jogosultná tenné a kifejezés tudományos használatát. Következésképpen, e gondolkodói iskola érvelése alapján a populizmus szót ki kell törölni a társadalomtudományi szótárból.

A második álláspont a populizmusnak egy nagyon szűk értelmű meghatározását képviseli, érvényességi körét a populizmus jelenségének egyik fő fajtájára korlátozva. Így például meg-megkísérlik a populizmust kizárólag a parasztságot és általánosabban a vidéki földműveseket a középpontba állító mozgalmakra és ideológiákra szűkíteni; és megfordítva, kísérletet tesznek arra, hogy a populizmust városi alapú, sok osztályt átfogó latin-amerikai mozgalomtípusnak tekintsék.²⁸

Végül történtek erőfeszítések sokkal átfogóbb definíciók/elméletek kidolgozására, amelyek számolnak a konvencionálisan populistának minősített mozgalmak többségével. Így pl. Ernesto Laclau. Érvelése szerint, ahogy az osztályszakadások és ellentmondások osztály "interpellációkat" eredményeznek (vagyis olyan ideológiákat, amelyek az emberekhez, mint osztály-szubjektumokhoz fordulnak vagy szólnak) politikai szín-

ten, ugyanígy népi interpellációkat eredménye a nép és a hatalmi blokk közötti objektív szakadás. Laclau számára a populizmus a hatalmi blokkal szembeni népi interpellálás/témák megfogalmazódása. A népi témák ilyen a n t a g o - n i s z t i k u s megjelenését hordozhatják a kizsákmányolt osztályok, sez esetben a populizmus baloldali, progresszív típusú lesz; vagy hordozhatják a hatalmi blokkot saját előnyei érdekében átalakítani megkísérlő uralkodó osztálybeli marginalizálódott frakciók, amelyek esetében a populizmus reakciós (például fasiszta).²⁹

Margaret Canovan mostanában kidolgozott és kevésbé elméleti megfogalmazása a populizmus hét különböző típusát azonosítja: a forradalmi-intellektuális populizmust, a paraszti populizmust, a farmer radikalizmust, a populista diktatúrát, a populista demokráciát, a reakciós populizmust és a politikusi populizmust. Az összes típus vizsgálata után arra a következtetésre jut, hogy a populizmus valamennyi típusában két közös sajátosság van: "A populizmus valamennyi formája kivétel nélkül magasztalja a 'népet' és hozzá folyamodik; és ilyen vagy olyan értelemben antielitista".³⁰ Rendkívül különböző elméleti beállítottságuk ellenére a jelek szerint Laclau és Canovan egyetért abban, hogy a populizmus lényegi eleme a néphez fordulás (Laclau népi interpellációi) és az antielitizmus (Laclaulnál a népi interpelláció a hatalmi blokk ellen irányul).

B) A populizmus mindkét fenti meghatározásával az a nehézség, hogy olyannyira általánosak, hogy alkalmazni lehet őket bármely modern, radikális politikai mozgalomra. Így például a néphez fordulás és az antielitista beállítottság fő eleme a világ valamennyi nem kormányozó kommunista pártja ideológiájának. Egyaránt megtalálhatók a tizenkilencedik század végi feltörekvő nyugat-európai szocialista és szociáldemokrata pártokban és gyengébb formában az anti-oligarchikus, reformista szakaszban tartó különféle klientista pártokban. Mindezekben az esetekben jelen van-Laclau terminológiájával élve-a népi interpellációk/témák olyan módon történő megfogalmazására irányuló egyértelmű kísérlet, hogy ezek antagonisztikusan viszonyuljanak a hatalmi blokkhoz; vagy Canovan kifejezéseit használva, az a kísérlet, hogy a néphez folyamodjanak és mozgósítsák a népet a politikai és/vagy gazdasági berendezkedés ellen.

Az a véleményem, hogy a populizmus és a fentebb említett pártok/mozgalmak közötti világos megkülönböztetésre irányuló törekvés ne korlátozódjék az ideológia szintjére; az ilyen mozgalmak szervezeti struktúráját és különösen a vezetők, káderek és hívek közötti uralmi viszony típusát is számításba kell venni. Mint már rámutattam, a populista mozgalmakat-logikailag tiszta formájukban-a vezetés és a köznép közötti közvetlen és közvetítés nélküli kapcsolat jellemzi, és ez az, ami szervezeti szinten gyengíti a közvetítő hatalmi szintek erejét. Nem arról van szó, hogy egy tisztán populista helyzetben nincsenek szervezeti struktú-

rák vagy igazgatási közvetítő elemek, inkább arról, hogy az igazgatási közvetítők legitimitációja és hatalma nem autonóm helyi bázison (mint egy tipikusan klientista pártban) és nem is egy viszonylag autonóm bürokratikus struktúrában gyökerezik, ami megakadályozhatja, hogy a vezető közvetlenül a néphez forduljon. Más szavakkal: a populista mozgalomban is vannak szervezeti struktúrák, mint ahogy vannak karizmatikus személyiségek a nem populista pártokban is. A fő különbség abban a tényben rejlik, hogy a populista vezető a szervezet kádereivel való összeütközés esetében könnyen megkerülheti a szervezetet, míg egy nem populista vezető, akár karizmatikus, akár nem, nem teheti ezt meg.

Következésképpen úgy tűnik számomra, hogy szükség van a populizmus társadalmi mozgalom egy típusaként történő meghatározására, a Laclau és Canovan által említett ideológiai elemek mellett, ahol a vezető és vezetett közötti kapcsolat plebiszitáriánus típusú - olyan kapcsolat, aminek fontos szervezeti következményei vannak. Más szavakkal: fel kell ismerni, hogy Laclau és Canovan formuláiban a "népi" és "antielitista" témák specifikusak; hogy szervezeti szinten egy autoritáriánus típusú struktúrához kapcsolódnak, ami teljes mértékben különbözik más radikális beállítottságú népi pártokétól és mozgalmakétól. A populizmus szervezeti/uralmi aspektusai komolyan történő számbavételének bármiféle mellőzése nemcsak azt eredményezi, hogy a populista jelenség testetlen ideológiai témák együtteseként jelenik meg³¹, hanem azt is, hogy gyengül a fogalom sajátos tartalma.

Az ezeken az oldalakon javasolt megoldásomban igyekeztem elkerülni mind a populizmus nagyon korlátozott, mind a nagyon általános definíciójánál jelentkező fogyatékoságokat. Elég nagy az eltérés például a vidéki és a városi populizmus között; másfelől elég világosan különbséget kell tenni a populista és nem-populista radikális mozgalmak között. Természetesen igaz, hogy bár nincs nyilvánvaló logikai kapcsolat a populizmus ideológiai és szervezeti aspektusai között, e két dimenzió nem lehet ugyanolyan mértékben jelen. Vannak populista ideológiai témákat hordozó mozgalmak, amelyek uralmi struktúrájában nem tükröződnek erős plebiszitáriánus elemek és vannak plebiszitáriánus mozgalmak, amelyek ideológiája nem populista. Emellett egy olyan mozgalom, amely fejlődésének korai szakaszában a lényeges populista tulajdonságok mindegyikét magán viseli, egy későbbi szakaszban átalakulhat és elveszítheti egyik vagy mindkét populista dimenzióját. Így például a Chilei Szocialista Párt, nevétől függetlenül, nagyon erős populista jellegzetességeket hordozott az 1930-as években, Grove vezetése idején (mind ideológiai, mind szervezeti szinten); de amint csatlakozott a népfronthoz az 1940-es években, e sajátosságok erősen meggyengültek.³²

A populizmus fogalmával kapcsolatos fentebb említett nehézségek természetesen nemcsak a fogalom esetében jelentkeznek. A nem-positivista társadalom-tudományok valamennyi fogalmának (például a bürokráciának, a nacionalizmusnak, a kommunizmusnak és így tovább) hasonló problémákkal kell szembenéznie amint alkalmazni akarják őket egy konkrét vizsgálódási területen. Az ilyen bonyodalmak azonban kezelhetővé válnak, ha megértjük a fogalmak ideáltípusos jellegét és ha elfogadjuk, hogy nincs szükség arra, hogy teljes mértékben egybevégyjenek egymással egy jelenség lefektetett/konvencionális tudományos definíció. A S. M. Lipset által elemzett saskatchewanai Szövetkezeti Nemzetközösségi Szövetség erős demokratikus működése mellett nem-populista ideológiát vallott;³³ másfelől Sztambolijiszkai Agrár Parasztszövetsége vagy Perón P a r t i ó U n i o -ja populista ideológiával és tisztán plebiszcitáriánus szervezeti struktúrával rendelkezett. Az itt javasolt definíciót követve a bolgár és argentin példák tisztán populista mozgalmak, míg a kanadait radikális farmermozgalomnak nevezhetném, amelyek ideológiájában voltak populista elemek.

A populizmus általános fogalmának a teoretikus tárgyalását befejezve szeretném hangsúlyozni még egyszer, hogy a könyvben a populizmust azokkal a folyamatokkal kapcsolatban vizsgálom, amelyek a politikai részvétel kiszélesedésére vezettek a korai parlamentarizmus és megkésített iparosodás viszonyaival jellemezhető számos országban. Pontosabban szólva: a populizmust az alsóbb osztályok politikai küzdőtérbe való vertikális bevonása/bekapcsolása módjának tekintem az oligarchikusból a posztoligarchikus parlamentáris politikába való átmenet korszakában. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a populista mozgalmakat csak ilyen módon lehet vizsgálni. Vannak például a populizmusnak olyan formái, amelyek nem állnak kapcsolatban az oligarchikus/posztoligarchikus átmenettel vagy azért, mert sokkal korábbi vagy sokkal későbbi időszakban hatottak (így például Rosa populizmusa a tizenkilencedik századi Argentínában vagy Andreas Papandreu szocialista populizmusa a mai Görögországban) vagy azért, mert teljes mértékben a parlamenti összefüggésrendszeren kívül működtek.

Mégis úgy vélem, hogy amit itt elmondtam a populizmus szervezeti dimenzióiról, azok a populista jelenség minden típusára érvényesek, tekintet nélkül arra, hogy összekapcsolódnak vagy sem az oligarchikus/posztoligarchikus átmenettel. Így például: még ha azt vesszük is szemügyre, amit Canovan populista diktatúrának nevez, a népi ideológiai témák mellett felfedezhető egy olyan vezetési stílus, amely a közvetítő csoportok megkerülésének szisztematikus megkísérlésére az urak ill. alávetetteik közötti, autonóm módon létrejött igazgatási/szervezeti struktúrák alásására vezet - mely csoportok és struktúrák nagy autonómiát élvezhetnek a nem-populista diktatúrákban. Mondani sem kell, hogy a populizmus elméleti vizsgálatának a jövőben túl kell mennie az

általános formulákon és logikailag egységes és empirikusan adekvát tipológiát, továbbá a populista jelenség partikuláris típusairafigyelmüket összpontosító, középszintű elméleteket kell létrehozni. Bár e tanulmányt nem e problémának szenteltem, úgy gondolom, hogy az ilyen középszintű elméletek kiépítésének hasznos módja az, ha a figyelmet

- (a) olyan szervezeti formákra fordítják, amelyek bár nem populisták, de szorosan kapcsolódnak a populistákhoz;
- (b) a gazdasági-társadalmi változás hosszú távú folyamataira és arra a módra fordítják, ahogyan ezek kölcsönkapcsolatba kerülnek a populista mozgalmak megjelenésével és megszűnésével - bizonyos korlátozott számú, egymással összehasonlítható esetet vizsgálva.

C) Végül röviden szeretnék rámutatni arra, hogy a politikai részvétel klientista és populista módjai közötti e részben kifejtett különbségek nemcsak a populizmus általános elmélete szempontjából lényegesek, hanem a klientizmus elmélete szempontjából is. E fejezet terjedelmére tekintettel a klientizmus fogalmával kapcsolatos bonyolult vitákat nem fogom sem áttekinteni, sem rendszeres kritika alá venni. Egyszerűen fel szeretném hívni a figyelmet arra a tényre, hogy a klientizmust, akárcsak a populizmust, a leggyakrabban olyanra összefüggéseiből kiragadott és általános fogalomként definiálják, hogy heurisztikus értékének és hasznosságának jelentős része elvész. A klientizmus definíciója általában a patrónus és a kliens közötti didaktikus kapcsolatra helyezi a hangsúlyt - arra a kapcsolatra, ami tipikusan partikuláris/személyes és ami a nem egyenlő státuszú, hatalmú és gazdaságú két résztvevő közötti termék- és szolgáltatás-cserén alapul.³⁴ A p o l i t i k a i k l i e n t i z m u s sajátos esetében - egy parlamentáris viszonyrendszerben - a kliens politikai támogatását/szavazatát a különböző javakért és szolgáltatásokért cserébe biztosítja.

Ugyanúgy, ahogy a kizárólagosan ideológiai elemeket hangsúlyozó populizmus-elmélet szükségképpen képtelen a populista és nem populista radikális beállítottságú mozgalmak és pártok közötti megkülönböztetésre, a problémát a patrónus-kliens viszonyra leszűkítő tipikus politikai klientizmus definíció sem képes világos, analitikus választóvonalat húzni a támogatóikkal partikularisztikus cserekapcsolatban álló klientista és nem-klientista pártok között.

Ha azonban az elemzést makro-szinten végezzük és a patrónus-kliens kapcsolatot annak az átfogóbb uralmi rendszernek részeként szemléljük, amibe beleágyazódik, akkor teljesen világossá válik, hogy van egy másik döntő fontosságú dimenzió, amit számításba kell venni akkor, amikor egy politikai pártot klientistaként határozzunk meg: ez a helyi patrónusoknak az országos hatalmi központokhoz tökéletesen hierarchikus módon kapcsolódó vidéki és városi szavazókhoz való viszonya. Egy ilyen nézőpontból, mint már említettük, a klientizmus feltételezi a h e l y i p a t -

rónus országos pártszervezet-
tel és vezetéssel szembeni bi-
zonyos mértékű autonómiáját - amely
autonómia alapja azon a ké-
pességen alapul, hogy viszony-
lag független politikai vál-
lalkozóként vagy alvállalkozó-
ként tud cselekedni és nem a
pártszervezet bármikor kicse-
rélhető fogaskereke.³⁵

A parlamentáris félperiférián a helyi patrónus e szer-
vezeti autonómiája rendkívül nagy volt az oligarchikus pe-
riódusban. A poszt-oligarchikus érában a helyi hatalmassá-
gok elvesztették autonómiájuk alapjának egy részét, ahogy
a pártstruktúra centralizáltabbá vált és ahogy az állam egy-
re mélyebbre hatolt a politikai perifériába. De még a poszt-
oligarchikus korszakban is, ahogy a görög esetenél már szó-
volt róla, megmaradtak a politikai pártok országos vezető-
ségének klientista jellegzetességei és nem tudták teljesen
alávetett helyzetbe hozni a helyi patrónusokat és függő
helyzetű pártkáderekkel felváltani vagy ilyenné átformálni
őket. Amikor az országos pártvezetők megtették ezt, vagyis
amikor a pártkáderek teljes mértékben a pártszervezettől
vagy a vezető személyétől eredeztették hatalmukat, akkor a
klientizmus megnyitotta az utat a politikai szervezet más
formái előtt.

A fenti szempontból a poszt-oligarchikus klientista
párt a politikai centralizáció/"modernizáció" olyan formá-
jának tekinthető, amely a részvétel populista vagy integra-
tív módjaival összevetve nagyobb mértékű folyamatosságot mu-
tat az a n c i e n r é g i m e parlamentáris politiká-
val. A politikai fejlődésnek az a formája, amely a közép-
és alsó osztályokat viszonylag zökkenőmentesen vezet be
az országos politika színterére, vagyis olyan módon, amely
a legkevésbé eredményez szakítást az oligarchikus korszak
ideológiai beállítottságával és szervezeti berendezkedésével.

A bekapcsolás, a klientizmus és a populizmus fogalmai-
nak itt elvégzett elméleti tisztázása és kidolgozása a kö-
vetkező fejezetekben segítséget nyújt majd az uralom félpe-
riférián kialakult struktúrái bizonyos alapjellemezőinek
vizsgálatához és annak tisztázásához, hogy e jelenségek ho-
gyan kapcsolódnak az argentin, a görög és a chilei katonai
diktatúrák létrejöttéhez.(...)

3. FEJEZET

A KATONAI DIKTATÚRÁHOZ VEZETŐ UTAK: ARGENTÍNA; CHILE ÉS GÖRÖGORSZÁG ÖSSZEHASONLÍTÓ VIZSGÁLATA

3.1 A hadsereg a korai poszt-oligarchikus korszakban

(...) Mint korábban már tárgyaltuk, a parlamentáris félperiférián az oligarchikus uralom letűnésére túlnyomórészt preindusztriális viszonyok között került sor, amikor a szakszervezetek és a munkáspártok nem játszottak döntő szerepet a posztoligarchikus politikai struktúra kialakításában. Az autonóm módon létrejött munkásszervezetek hiányában és a függő polgári társadalom sokkal általánosabb viszonyai között nem meglepő, hogy a korporatív érdekeinek már nagymértékben tudatában lévő hadsereg a politikai színtér középpontjába került. Ez ténylegesen a hadsereg professzionalizálódási folyamatát jelentette, ami mind a Balkánon, mind Dél-Latin-Amerikában a tizenkilencedik század végén és a huszadik század elején kezdődött a nyugat-európai katonai missziók irányításával, valamint katonai akadémiák létesítését és a bürokratikusabb, egyetemesebb érvényű kritériumoknak alávetett sorozás, képzés, továbbképzés stb. bevezetését.¹

Tekintettel az általános társadalmi összefüggésrendszerre, ez a professzionalizálódás nem hozta magával a hadsereg aktív politikától való elszigetelődését. A hadsereg parlamentáris félperiférián végbemenő modernizálódásának, ami minőségi javulással és azzal járt együtt, hogy a tiszteket egyre nagyobb számban a nem-oligarchikus rétegből tobozolták, egyik eredménye az volt, hogy meggyengült a polgári és katonai elitek közötti tizenkilencedik századi kapcsolat, aminek alapja a közös arisztokratikus háttér és/vagy beállítottság volt. Ez azt jelentette, hogy míg a tisztek a tizenkilencedik században egyéb módon igyekeztek beleavatkozni a politikába (vagyis korporatív identitástudat nélkül), a huszadik század első néhány évtizedében ugyanezt viszonylag koherens érdekcsoportként tették, amelynek sajátos szakmai követeléseai és túlnyomórészt középosztálybeli, oligarchiaellenes szemlélete volt.² Következésképpen a hadsereg döntő szerepet játszott az oligarchikus parlamentarizmus felszámolásában: Görögországban és Chilében közvetlenül, Argentínában pedig közvetett módon.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy a hadsereg poszt-oligarchikus politikán belüli helyzetét az ACG-országokban* nem egyirányú katonai behatolás eredményének kell tekinteni, vagyis nem annak az eredményének, hogy az egységes katonai erő félretolta a vonakodót, de a katonai bekapcsolódást meg-

*Argentína, Chile, Görögország (a szerkesztő).

akadályozni képtelen, passzív polgári csoportokat. Nem egyszerűen arról volt szó, hogy a hadsereg beleavatkozott a polgári ügyekbe. A civilek állandóan közrejátszottak és a katonai részvétel ellen hatottak, egyrészt a legfelső katonai posztokra a hozzájuk hű tiszteket nevezve ki, másrészt hadseregbeli klienseket vagy patrónusaikat polgári tanácsadók ellen fegyverül használva.⁴ Egy ilyen helyzetben nem meglepő, ha a katonai puccsok gyakran katonai-civil koalíciókon alapultak.⁵

Az ACG-országok hadseregeire jellemző ilyen politizálódás egyfelől azt jelentette, hogy e hadseregek olyan hatalommal rendelkeztek - sőt még beavatkozási joggal is -, és olyan mértékben manipulálták a politikai folyamatokat, amire a modern nyugat-európai hadseregek esetében nem volt példa; másfelől az e kiváltságos megfigyelői pozícióért fizetett ár az volt, hogy a katonai intézmények és szervezetek egyre nyitottabbá váltak a civil politikai erők behatolásával szemben és ki voltak téve a szakadások veszélyének. A polgári ügyekben való katonai részvétel azonban kétoldalú folyamat, sokkal könnyebbé válik a széttöredezésen úrrá lenni és legalább egy kisszámú intézményi egységet létrehozni a hadseregben belül (amely egységes, hierarchikus parancsolási láncot alkotó formális szervezet), mint a rendkívül széttöredezett polgári társadalomban. Ha emellett visszaemlékezzünk arra, hogy a hadsereg az, amely ellenőrzése alatt tartja a kényszerítés legfőbb eszközeit, akkor a politikán belüli rendkívüli súlya tökéletesen érthetővé válik. (...)

3.5 Utóirat: rövid megjegyzés a háború utáni argentin, chilei és görög katonai diktatúrák struktúrájáról és dinamikájáról

Bár messze túlmege vizsgálódásunk körén az ACG-országok háború utáni katonai rendszerei strukturális jellemzőinek és hosszú távú kilátásaiknak tárgyalása, ebben az utóiratban néhány rövid megjegyzést tennék e problémakörrel kapcsolatban.

A) Először e rendszerek alapvető strukturális jelenségeivel foglalkozva: az ACG-országok két háború közötti katonai beavatkozásaitól eltérően a háború utáni katonai uralom nemcsak hosszabb élettartamú, hanem sokkal intézményesebb is. A közvetlen kormányzati ellenőrzés területén a hadsereg azonnal megkísérelte drasztikusan újrendezni a polgári társadalom intézményeinek egész körét. Így például az elnyomó mechanizmusok bonyolult rendszere szabályozza a sajtót és az egyéb tömegkommunikációs eszközöket, a bíróságokat, a szakszervezeteket, az iskolákat, és így tovább, oly módon, hogy messze felülmúlja kifinomultságban és rendszerességben a háború utáni katonai beavatkozások sokkal halványabb elnyomó berendezkedését.

Az ilyen katonai rendszerek fő jelensége az, hogy kiemelkedő szerepet biztosítanak a különböző "semleges beállítottságú szakembereknek" vagy "technicos"-oknak, abban, hogy

pontos intézményi gyakorlatra operacionalizálják és fordít-
sák le katonai vezetők szélsőséges, kizáró célkitűzéseit.
Hozzáértésüket felhasználják a gazdaságpolitika és a "nem-
zeti fejlesztés" területétől kezdve egészen a kínvallatási
és felforgatásellenes technikák javításáig és rendszerezé-
ségig, s innen a "b ü r o k r a t i k u s a u t h o r i -
t a r i a n i z m u s" kifejezés, amit gyakran használnak
az irodalomban nemcsak az argentin és chilei, hanem számos
más félperifériális latin-amerikai és másutt fekvő társa-
dalom háború utáni katonai diktatúráinak jellemzésére.²⁰⁶
Ez a kifejezés helyesen mutat rá arra a formális rationa-
litásra (rendszeresség, megjósolhatóság és így tovább), ami
világosan elkülöníti a háború utáni katonai diktatúrákat
az autoritariánus uralom "szultáni" típusától.²⁰⁷

Bár az ilyen bonyolult és mindent átfogó elnyomó intéz-
ményi struktúrák elkülönítik a háború utáni katonai dikta-
túrákat a fegyveres erők által közvetlen uralom gyakorlásá-
ra tett háború előtti kísérletektől, vigyázni kell arra,
hogy ne azonosítsuk ezeket a fasiszta vagy kvázi-fasiszta
rendszerekkel. Az ACG-országok háború utáni katonai diktatú-
ráinak egyike sem építette ki a tömegmozgósítás és támoga-
tás intézményeit a náci Németország vagy Mussolini Olasz-
országa által követett módon vagy mértékben. E két rendszer-
ben (és különösen Németországban) az államnak sikerült a
polgári társadalmak történetében eddig ismeretlen mértékben
behatolnia a polgári társadalomba és mozgósítani a tömege-
ket. Az ilyen nagytömegű mozgósítás nemcsak a korábbi ural-
kodó osztályok rendszer iránti tevékeny támogatását tétele-
zi fel; hanem a széles körű népi támogatást mind a városok-
ban, mind vidéken is, aminek segítségével a fasiszta vezetők
képesek voltak arra, hogy felszámolják a polgári társadalom
belüli ellenzéki központok többségét.

A parlamentáris félperiféria egyetlen országában sem
tudott a háború utáni katonai diktatúra ilyen típusú kvá-
zi-totalitáriánus ellenőrzést kialakítani. Ebben az érte-
lemben Juan Linznek teljes mértékben igaza van akkor, ami-
kor bizonyos mértékű társadalmi (nem politikai) pluraliz-
musról beszél, mint ami a bürokratikus-authoritariánus rend-
szerek egyik elkülönítő jegye.²⁰⁸ Egy másik és ehhez kap-
csolódó jellemzője e rendszereknek az, hogy nem rendelke-
znek olyan koherens ideológiával, amit a tömegmozgósítás
bázisaként tudnának használni. Két magyarázat van erre a
hiányra: (I) a korlátozott mértékű társadalmi pluralizmus
arra kényszeríti e rendszereket, hogy hígítsák fel ideoló-
giai beállítottságukat annak érdekében, hogy a lehető leg-
nagyobb számú hallgatóságra tudjanak hatni (legalábbis a
retorika szintjén);²⁰⁹ és (II) hogy a katonai beavatkozás
elsősorban defenzív és reakciós okai (például a hadsereg
államon belüli kiváltságos hatalmi helyzetének fenntar-
tása) nem teszik lehetővé számukra azt, hogy tömegeket meg-
mozgató ideológiai témákat dolgozzanak ki. Emellett a kül-
földi tőke becsalogatásának égető szükségessége lehetetlen-

né teszi azokat a sikeresen kifejlesztett antiimperialista, USA-ellenes beállítottságokat, amikkel olyan hozzáértően manipuláltak a latin-amerikai populista vezetők az elmúlt néhány évtizedben. Végül a hadsereg térvesztésével párhuzamosan a részben deffenzív, antikommunista ideológiák nem tudják a szükséges előfeltételeket biztosítani egy szilárd tömegbázis megteremtéséhez, és egyértelműen tőkebarát vagy orthodox gazdaságpolitikájuk - ami előfeltételezi azt, hogy sikerrel vonják szigorú ellenőrzés alá a bérköveteléseket és sikerrel teremtsenek kedvező légkört a magánberuházásokhoz - szintén kudarcra van ítélve e tekintetben.

A háború utáni katonai diktatúrák bizonyos sajátosságainak e rövid áttekintése elvezet minket hosszú távú fennmaradásuk és intézményesülésük döntően fontos politikai kérdéséhez.

B) Ha az ACG-országokban a politika kvázi-parlamentáris formái nem szilárdak, akkor a politikai uralom diktatórikus-katonai formái sem, legalábbis a tömegpolitika jelenlegi viszonyai között. Ez nyilvánvalóvá válik, ha figyelembe vesszük azt, amit fentebb mondtunk ezeknek az országoknak (a harmadik világ standardjével mérve) viszonylag erős polgári társadalmairól és arról, hogy a hadsereg államon belüli viszonylagos dominanciája ellenére sem képes visszafordíthatatlanul megszilárdítani pozícióját.

Más, ugyanilyen fontos dolgok mellett, a katonai diktatórikus rendszerek hosszú távú intézményesítése messzemenően könnyű olyan társadalmi formációkban, ahol a politikai részvétel/mozgósítás szintje még nem magas és/vagy ahol a polgári társadalom gyenge (mint például számos afrikai országban). Másfelől, a tömegpolitika jelenlegi szintjén és a viszonylag erős és jólszervezett városi középosztályok léte mellett, a katonai uralom hosszú távú intézményesítése még akkor is sokkal nehezebb vállalkozás, amikor a burzsoázia nagy csoportjai támogatják azt. Így a hadsereg polgári társadalom feletti hosszú távú dominanciája megkövetelné, hogy messze túlmenjenek az ellenőrzésnek azon a típusán, ahol csupán az elnyomó államapparátus felhasználására van lehetőség. V a g y egyfajta olyan organikus/korporatív keret megteremtésére lenne szükség, amin belül a különböző intézményi érdekek szigorú állami "irányítás" alatt bizonyos korlátozott mértékben érvényesülhetnek; és/vagy egy olyan tömegpárt kiépítésére, amin keresztül az embereket mozgósítják és bevonják a politikába fasiszta vagy kvázi-fasiszta módon.²¹⁰

Azonban a tipikus katonai bürokratikus authoritarianizmus felé való továbblépés egyik módjának sincs túl sok esélye az ACG-országokban a tőkefelhalmozás és a tömegrészvétel jelenlegi szintjén. Az ilyen megoldások külső akadályai azaz a ténnyel kapcsolatosak, hogy az Axis erők veresége után a fasiszta és organikus/korporatista modellek hitelüket veszítették a szabad pártképviselőlet alternatívájaként;

és azzal a ténnyel, hogy a kérdéses országok jelenlegi erős külföldi tőkére utaltsága sokkal nehezebbé teszi a néptömegek támogatásának és a legitimitásnak xenofobikus, a sovíniszta nacionalizmus eszközeivel vagy a tőkés növekedés izolacionista politikájának alkalmazásával történő elnyerését.²¹¹ Emellett a belső viszonyokat illetően az ellenőrzött infláció és a bérek alacsony tartásának szükségessége nem teszi lehetővé a vidéki vagy városi alsó osztályok nagy részei támogatásának megszerzését, vagy egy olyan tömegszervezeti rendszer kiépítését, ami a néptömegek szintjén támogatást biztosít az autoritariánus uralom számára. De ilyen tömegszervezetek nélkül a hadsereg nem tudja megszilárdítani dominanciáját az ellenszegülő polgári erőkkel szemben (ilyenek a szakszervezetek, a baloldali pártok, a gazdaságilag uralkodó osztályok azon képviselői, akiket sért az, hogy eltaszolták őket a hadsereg és elveszítették politikai hatalmukat és így tovább). Az ilyen erők tömegpárton keresztül történő megnyerése az egyetlen mód, egy ilyen pártot azonban a hadsereg nyilvánvalóan nem képes vagy nem akar kiépíteni.

Emellett a viszonylag hosszú múltra visszatekintő parlamentáris/demokratikus tradíciók és ezek ideológiai gyökerei a népszerűség nagy tömegeinek körében az ACG-országokban arra kényszerítik a hadsereget, hogy beavatkozását a demokrácia újjászervezésére és egy erős és "egészséges" parlamentáris rendszer megteremtésére irányuló kísérletként legitímálja. Ezért azután minél hosszabb ideig tartanak ki diktatorikus uralmuk mellett, annál inkább növekszik a rájuk nehezedő nyomás mind a belföldi, mind a nemzetközi közösség részéről annak érdekében, hogy tartsák be kezdeti ígéreteiket és vonuljanak vissza a kormányzati hatalom közvetlen gyakorlásától. Az alulról és határokon kívülről származó nyomás erősödésével szakadások jönnek létre az uralkodó katonai csoportokon belül: azok között, akik a kivonulás vagy a korlátozott liberalizálás hadsereg egységének és presztízsének eszközeként való végrehajtása mellett állnak, és akik fenn akarják tartani vagy erősíteni akarják a diktatorikus ellenőrzést. A juntán belüli szakadások szélesedésével azok a politikai csoportok, amelyek a parlamentáris intézményekhez kötődtek és amelyeket a junta távolított el, megpróbálkoznak a szakadás növelésével és minden tőlük telhetőt elkövetnek a népszerűség annak érdekében való mozgósítása mellett, hogy visszaszerezzék korábbi domináns helyzetüket. A strukturálisan létrejött ilyen típusú folyamat erősen elmélyül egy válság során, akár gazdasági, akár "utódlási", akár katonai vereséggel vagy egyéb kapcsolatos problémák okozzák. Egy ilyen válság növeli a frakciók közötti megosztottságot és erősíti a demokratikus változásokat követelő nép nyomását.

A fenti megjegyzések azonban nem vezethetnek annak fontosságának alulértékelésére, hogy az ACG-országok katonai diktatúrái rendkívül változatosak strukturájukat és dinamikájukat tekintve. Görögországban például annak következtében, hogy a hadsereg beavatkozása egy szigorúan p o l i t i k a i

fenyegetésre adott reakció volt (a termelési viszonyok nem kerültek komoly veszélybe és juntát csak lanyhán támogatták a gazdaságilag domináns osztályok), a diktatúra szervezeti alapjai sokkal törékenyebbek voltak, mint Chilében; innen hirtelen bukása az 1974-es ciprusi kudarcral.²¹² Chilében másfelől az a tény, hogy a diktatúra létrehozatala egy olyan sokkal általánosabb fenyegetésre adott reakció volt, hogy az uralkodó osztályok nem pusztán belenyugodtak a diktatórikus uralomba, hanem a k t í v a n közre is működtek annak megteremtésében; innen a chilei diktatúra nagyobb szilárdsága és az erőszakos elnyomás szisztematikus és széles körű alkalmazása.²¹³ Végül Argentínában a perónista mozgalom rendkívüli ereje egyfelől, és a hadsereg államon belüli rendkívül erős pozíciója másfelől, megmagyarázza az uralom háború utáni kvázi-parlamentáris és katonai-diktatórikus formáinak váltakozását, ahogy mind a katonai, mind a polgári erők egyaránt képtelenek voltak egy állandóbb m o d u s v í v e n d i megteremtésére.

C) Az ACG-országok parlamentáris demokráciájának általános pályaképét tekintve e három országban közös vonás, hogy az oligarchikus parlamentáris uralom egy kezdeti, viszonylag szilárd²¹⁴ szakaszát (a tizenkilencedik század második fele) a szélesebb körű politikai részvétel sokkal kevésbé stabil parlamentáris szakasza követte (a huszadik század első felében); e szakaszt gyakran megszakította a hadsereg rövid ideig tartó nyílt vagy rejtett közbeavatkozása, aminek nem volt célja a parlamentáris játékszabályok dinamikájának és alapvető paramétereinek komolyabb mértékű megváltoztatása vagy nem sikerült ezt elérnie. Végül, a háború utáni időszakban, a politikai rendszer (részben a tömegek, különösen a vidéki körzetekben történt, radikalizálódásának következtében beálló) drámai kiszélesedés miatt a három ország hosszú parlamentáris története nagyon komolyan megszakadt - ez idő szerint hosszú katonai diktatúrák országokra kényszerítésével.

Összegezve: ahogy az oligarchikus parlamentarizmus tizenkilencedik századi korlátozott rendszerétől a politikai részvétel két háború között korlátozott kiszélesedésén át a háború utáni korszak tömegpolitikája felé haladt, a parlamentáris demokrácia működése az ACG-országokban sokkal problematikusabbá vált és sokkal megrázóbbak és traumatikusabbak lettek működési zavarai. Ennek nem az az oka, hogy az új csoportok politika küzdőterre való belépése i p s o f a c t o törékenyebbé és sérülékenyebbé teszi a parlamentáris demokráciát. Mint e könyv számos részében rámutattam, amikor a politikai küzdőterre olyan körülmények között vonnak be új résztvevőket, ahol a gazdasági előnyök és a politikai jogok elosztásának problémáit viszonylag sikeresen oldották meg, akkor a tömegrészvétel inkább megszilárdítja, nem pedig veszélyezteti a demokratikus pluralizmust. Másfelől, ha viszonylag sikertelenül oldották meg

a gazdasági és politikai elosztási problémákat, akkor a parlamentáris demokrácia intézményei sokkal ingatagabbá válnak a tömegpolitika szakaszában.

Mint az 1. fejezetben írtam, a félperiférián a politikai részvétel két háború közötti kiszélesedése, az új csoportokat inkább bekapcsolva, mint integrálva a politikába, a vezetők és vezetettek közötti hatalomelosztás nagymértékű egyenlőtlenségéhez vezetett. A politikai jogok elosztása terén elszenvedett kudarcnak e háttére megint csak az, ami miatt a társadalmaknak a háborút követő években a politikai részvétel további szélesedésével kellett szembenézniük a meglévő gazdasági egyenlőtlenségeket tovább fokozó külföld-irányította iparosodás viszonyai között.

Mindazonáltal nem szabad lekicsinyleni az ACG-országok parlamentáris intézményeinek fontosságát és rugalmasságát. A Harmadik Világ legtöbb társadalmától, ahol a parlamentáris demokrácia vagy hiányzik vagy csupán dekoráció, ezekben az országokban a parlamentáris intézmények nem szolgáltak és (a diktatúra utáni Görögországban és Argentínában) nem szolgálnak ma sem pusztán dekorációul. A kizáró/bekapcsoló ellenőrzés rendszere és a hadsereg ebben játszott szerepe ellenére az ACG-országokban a parlamentáris intézmények a politikai pluralizmus és politikai szabadság olyan mértékét teremtik meg, amit egyáltalán nem lehet semmibe venni. Emellett; a tömegrészvétel és a növekvő egyenlőtlenségek által az ACG-országok parlamentáris uralmának működésében keltett növekvő nehézségek ellenére, ezeknek az országoknak hosszú múltra visszatekintő demokratikus tradíciói és a polgári erők viszonylagos súlya egyáltalán nem teszi bizonyossá a parlamentáris demokrácia hosszú ideig tartó háttérbe szorítását vagy tényleges felszámolódását.

Vagy egy utolsó pont, amit érdemes megemlíteni az ACG-országok jövőbeli politikai fejleményeinek alakulásával kapcsolatban. Az a tény, hogy sem a bürokratikus-authoritáriánus típusú katonai diktatúra, sem a nyugat-európai típusú teljesen nyílt parlamentáris-demokratikus rendszer hosszú távú intézményesülésének nincsenek komoly esélyei, egyáltalán nem jelenti azt, hogy e társadalmaknak állandóan változtatniuk kellene a nyitott/demokratikus és a zárt/diktatórikus formákat. Bár, mint az argentin eset megmutatja, ez ténylegesen lehetséges, nincs okunk kizárni annak lehetőségét, hogy egyesekben vagy mindegyikükben (Argentínát is beleértve) ténylegesen megszilárdul egy sokkal állandóbb politikai berendezkedés valahol a teljesen "nyitott" és teljesen "zárt" megoldás közötti ponton.

Egy ilyen szilárd megoldás lehet például a pluralista parlamentáris rendszer fenntartása az államon belüli authoritáriánus törekvések felerősödésével párhuzamosan.²¹⁵ Az állami authoritáriánizmus növekedése számos formát öltethet: így például tovább erősödhet a hadsereg szabályozó szerepe, nagymértékben elmélyülhet a polgári uralkodó cso-

portok bekapcsoló ellenőrzése, drámai módon kiterjedhet a végrehajtás szabályozó hatalma a törvényhozás és/vagy az igazságszolgáltatás rovására és így tovább. A jelenlegi szinten lehetetlen teljes mértékben felvázolni a lehetséges politikai kimeneteleket és a munkának nem is célja ez. Emellett az e fejezetben megfogalmazott általánosítások természetesen szándékuk szerint nem "vastörvények", hanem egyszerűen bizonyos strukturális tendenciák jelzései, amelyeket konjunkturális fejlemények semlegesíthetnek (háborúk, a szuperhatalmak politikája, és így tovább). Végül nem szabad alulértékelni a társadalmi élet reflektív/akarati dimenzióját és azt a tényt, hogy bizonyos feltételek között a "strukturális tendenciák" kollektív ismerete komoly lépést jelenthet visszafordításuk vagy továbbvitelük felé.(...)

1. fejezet

- (1) Az oligarchikus parlamentarizmus természetesen különböző formákat öltött az általunk vizsgált országokban. Így például Chilében 1891-től 1924-ig és Görögországban 1864-től (különösen 1875-től) 1909-ig a parlament sokkal fontosabb szerepet játszott az oligarchikus politikai rendszerben mint Brazíliában a Régi Köztársaság (1889-1930) idején vagy Argentínában 1855-től 1912-ig. Bulgáriában Sándor király az ország első királyi uraként egy rövid ideig megpróbált diktatórikus módon kormányozni, bár az ország függetlensége elnyerésétől (1878 február) kezdve rendkívül demokratikus intézményeket alkalmazott. 1883-ban rákényszerült arra, hogy változtasson gyakorlatán. Ami itt fontos, az az, hogy az összes vizsgált esetben a parlamentáris intézmények lényeges jelenségei voltak a politikai rendszernek és korlátozott küzdőteret jelentettek, amelyen belül a felső osztályok versenyezhettek egymással a politikai hatalomért.
- (2) Mint korábban már szó volt róla, e könyvben kapitalizmus alatt azt a termelési módot értjük, amit a bér munka nagytömegű alkalmazása és a fő termeléseszközök magántulajdonra jellemez. A kapitalizmus jelentése körüli vitákra és az eltérő meghatározásoknak a feudalizmusból a kapitalizmusba való nyugat-európai átmenet magyarázatában játszott szerepének fontosságára lásd R. Hilton (ed), The Transition from Feudalism to Capitalism (London: New Left Books, 1976).
- (3) Lásd Sydney Verba, The Civic Culture (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1963).
- (4) Lásd R. Bendix, Nation - Building and Citizenship (New York, Action Books, 1969); és P. Nettl, Political Mobilization (London: Faber, 1967.)
- (5) Teljes mértékben tudatában vagyok annak, hogy milyen kockázatokkal jár a túláltalánosítás a "Nyugat" és a "félperiféria" fejlődésének globális, különböztetés

nélküli összehasonlítása területén. A nyilvánvaló nehézségek ellenére, amik abból erednek, hogy ugyanazon csoportba soroljuk a teljesen különböző társadalmi-gazdasági pályáivú társadalmakat, úgy gondolom, hogy egy ilyen makro-történeti összehasonlító megközelítés hasznos, sőt megkerülhetetlen - amennyiben mindig emlékeztünkben tartjuk (a) az ilyen gyakorlat *h e u r i s z - t i k u s* jellegét (mivel a cél az, hogy bizonyos döntő különbségek a centrum és a parlamentáris félperiféria fejlődésében a lehető legélesebb ellentét formájában jelenjenek meg); (b) hogy az ilyen általánosítások egyáltalán nem jelentenek "vastörvényeket", csupán *t e n d e n c i á k a t*; és (c) hogy vajon helyese vagy nem a fejlődés "nyugati" mintájáról beszélni általában a tárgyalat *p r o b l é m a t í p u s á v a l* és azzal az absztrakciós szinttel összefüggésben, amin a kutató dolgozni kénytelen. Más szavakkal, annak érdekében, hogy értékelhessük az országok közötti hasonlóságokat és különbözőségeket, nem elég pusztán a "tényekre" figyelni. Annak meghatározásához, hogy mik ezek a tények és hogy milyen jelentőséget kell tulajdonítanunk nekik, a problematika természetének, az alkalmazott elemzés szintjének és így tovább, körültekintő vizsgálata szükséges.

Végül azt is szem előtt kell tartani, hogy azoknak a történészeknek túlzott óvatossága, akik kategorikusan elutasítják az olyan országok "egymásra halmozását", amelyeknek társadalmi-gazdasági fejlődése különbözik egymástól - szélső esetben - tulajdonképpen az összehasonlító elemzés elutasításához vezet. (A társadalompolitikai fejlődés széles értelemben vett nyugat-európai mintáitól való megkülönböztetésére irányuló kísérletre lásd a 3. fejezet 3.3.3.B) pontját.)

- (6) Lásd C. Furtado, Economic Development of Latin America (Cambridge, University Press, 1970), második kiadás, 108. p.; továbbá C. F. Diaz-Alejandre, Essays on the Economic History of Argentina (New Haven and London: Yale University Press, 1970), 209. és következő pp.
- (7) Lásd N. Mouzelis, Modern Greece: Facets of Underdevelopment (London: Macmillan Press, 1978), 120. p.
- (8) A neoevolucionista tézis alkalmazására lásd W.W. Rostow, The Stages of Economic Growth (Cambridge: Cambridge University Press, 1962). A neoevolucionista elméletek korai kritikájára lásd főként A. Gunder Frank, "Sociology of Development and the Underdevelopment of Sociology", Catalyst, No. 3. University of Buffalo, 1967; továbbá H. Bernstein "Modernisation Theory and the Sociological Study of Development", Journal of Development Studies, Vol. 7. 1971.
- (9) A neomarxista iskola reprezentatív képviselői például P. Baran, The Political Economy of Growth (New York: Monthly Review Press, 1957); A. Gunder Frank, Capita-

- lism and Underdevelopment in Latin America: Historical Studies of Chile and Brazil (New York: Monthly Review Press, 1969); S. Amin, L'Accumulation a l'Échelle Mondiale (Paris: Anthropos, 1970). Természetesen a neomarxizmus címkéje mögött számos különböző irányultság és aliskola húzódik meg és itt nem lehet apró, ámde lényegbe vágó különbségekkel foglalkozni. Ilyen szempontból foglalkozik Latin-Amerikával P. O'Brien "A Critique of Latin-American Theories of Dependency", in I. Oxaal et al., Beyond the Sociology of Development (London; Routledge, 1975), 7-27. pp.
- (10) Az ilyen különbségtételre lásd P. Schneider et al., "Modernisation and Development", in Comparative Studies in Society and History (June 1972), 340. p.
- (11) Nemcsak a marxista beállítottságú szerzők hajlamosak alulértékelni a parlamentáris intézményen fontosságát a periférián és a félperiférián. A nem-marxista szerzők, különösen azok, akik elsősorban a politikai korruptió és a periféria politikai életének klientista aspektusaival foglalkoznak, ugyancsak hajlamosak arra, hogy a parlamentáris struktúrákat felépítményi "formáknak" lássák és a politikai lényegének azt tekintsék, ami a kiterjedt, klientista hálózatból és gyakorlatból továbbra is fennmaradt a rendszerek formáira és a változásokra való tekintet nélkül. Lásd Például K. Legg, Politics in Modern Greece (Stanford: Stanford University Press, 1969.).
- (12) Mindezekben az országokban az állandó polgárháborúk zavaros függetlenség elnyerése utáni korszaka viszonylag rövid volt, a központi államnak egészen korán sikerült megfegyelmeznie a helyi eliteket és az országra kényszeríteni a nemzeti egység és az alkotmányos rend minimumát (ez történt az 1830-as évek körül Chilében, az 1840-es években Brazíliában és az 1850 és 1860-as években Argentínában).

2. fejezet

- (1) A parlamentáris félperifériát átható állam-polgári társadalom viszony típusának teljes magyarázatához természetesen az említetteknel sokkal több tényezőt kell figyelembe venni. (Így például a függetlenségi háborúk erőszakos természetét és az általuk okozott súlyos károkat - lásd például Tulio Halperlin Donghi, The Aftermath of Revolution in Spanish America (New York, 1973). 1-82. pp.) Úgy tűnik azonban számomra, hogy mégis a következő tényezők a leginkább alapvetőek: a függetlenség kivívása előtti korszak öröksége, az iparosodás megkészettsége az állam korai kiterjesztéséhez viszonyítva és magának az iparosodási folyamatnak a korlátozott és egyenlőtlen jellege.

- (2) A "túlfejlett" állam vagy a tőkés félperiféria államának "relatív autonómiája" fogalmát széles körben tárgyalták a "gyarmatosítás utáni" államról folytatott vitában. (lásd például H. Alavi, "The State in Post-Colonial Societies: Pakistan and Bangladesh", New Left Review, July-August, 1972, Colin Leys, "The 'Overdeveloped' Post-Colonial State: Revaluation", Review of African Political Economy, January-April 1976; John Saul "The State in Post-Colonial Societies", Socialist Register, 1977; J. Saul, The State and Revolution in Eastern Africa (London: Heinemann, 1979); H. Golubourne (ed), Politics and the State in the Third World (London: Macmillan, 1979); R. Muck, "State and Capital in Dependent Social Formations: The Brazilian Case", Capital and Class, Summer 1979, No. 4.
- Az osztályérdekek gyenge szervezettségére és a formális szervezetek felülről történő manipulálásának lehetőségeire tekintettel jogos az állami intézményeket a szervezett érdekcsoportoktól eredő nyomástól viszonylag szabadnak tekinteni. Ahogy azonban korábban megjegyeztük, az állam e viszonylagos autonómiájából nem következik mindenhatósága.
- (3) P. Schmitter, "Still the Century of Corporatism", The Review of Politics, vol. 36, No. 1., January 1974.
- (4) Lásd J. Malloy (ed) Authoritarianism and Populism in Latin America (University of Pittsburg Press, 1977) 4.p.
- (5) Lásd Például J. D. Powell, "Peasant Society and Elite Political Politics", American Political Science Review, vol. 64, 1970. A klientista politika hosszú távú átalakulásának a Földközi-tenger térségében részletesebb tárgyalására lásd M. Attalides, S. Khalaf és K. Brown tanulmányait in E. Gellner and J. Waterbury (eds) Patrons and Clients in Mediterranean Societies (London: Duckworth, 1977).
- (6) Lásd A. Queingrod, "Patrons, Patronage and Parties", Comparative Studies in Society and History, vol. 10, 1968, 377-400. pp.
- (7) Az ezt illusztráló esetre lásd N. Mouzelis, Modern Greece: Facets of Underdevelopment (London: Macmillan Press), 14-17. és 79-104. pp.
- (8) A populizmus és a tömegek politikai küzdőtérre történő viszonylag hirtelen belépése közötti kapcsolatra lásd De Tella, "Populism and Reform in Latin America", in Claudio Veéli, Obstacles to Change in Latin America (London: Oxford University Press, 1965).
- (9) A populizmust a politikai részvételnek az oligarchikus parlamentarizmus letűnése során vagy azt követően történő kiszélesítési módjának való felfogása nem tetelezi, hogy a populista mozgalmak csak egy ilyen átmenet idején jönnek létre, vagy hogy mindig a politikai részvétel kiszélesedésére vezetnek.

- (10) E tanulmány általános részében a populizmust és a klientizmust, mint a bekapcsolás integratív módját, olyan rendkívül elvont elemzési konstrukcióként mutatjuk be, amely tiszta formájában egyetlen létező társadalmi formációban sem található meg. Bármely sajátos politikai rendszer vagy szervezet mindhárom mód elemeit tartalmazza, bár ezek olyan módon állnak össze rendszerré, hogy egyikük domináns. Ezért amikor arról van szó, hogy Nyugaton az alsó osztályok horizontális/nem populista politikai bekapcsolási módja visszafordíthatatlanul uralkodóvá vált, ez nem jelenti azt, hogy a klientista vagy populista elemek teljesen eltűntek volna a nyugat-európai politikai pártokból; ez egyszerűen csak azt jelenti, hogy ezek periférikussá váltak.
- (11) A populista ideológiák antagonisztikus jellegéről lásd E. Laclau, Politics and Ideology in Marxist Theory (London: New Left Books, 1977).
- (12) A Megali Idea (a Nagy Eszme) ideológiája szélsőséges formájában Konstantinápoly visszafoglalását és a bizánci birodalom valamilyen fajta felélesztését követelte.
- (13) Lásd J. D. Bell, Peasant in Power: Alexander Stamboliiski and the Bulgarian National Union 1899-1928 (Princeton: Princeton University Press, 1977). A balkáni paraszti ideológiák általánosabb elemzésére lásd Branko Peselz, Peasant Movements in South-Eastern Europe, kiadatlan Ph. D. tézisek. Georgetown University, 1950; és G. Dimitrov, "Agrarianism", in: F. Gross, European Ideologies (New York: Philosophical Library, 1948).
- (14) Lásd G. Germani, Authoritarianism, Fascism and National Populism (New Brunswick; Transaction Books, 1978) 174. és következő pp.
- (15) A szavazók feletti e klientista ellenőrzés számos példájáról a háború utáni Görögországban lásd Maria Comninos, The Development of the Patronage System in Aitolos-Akharmania and Kavala, Ph. D. tézisek, London School of Economics, 1984.
- (16) Lásd G. Macrogordatos, Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece 1925-1936 (Berkeley, Los Angeles and London: University of California Press, 1983), 82. p.
- (25) Lásd Max Weber, Economy and Society, ed. G. Roth and C. Wittich (Los Angeles: University of California Press, 1978) vol. 2. 12. és 13. fejezetek.
- (26) Erről lásd A. Stewart, "Populism: The Social Roots", in E. Gellner and G. Ionescu (eds.), Populism (London: 1969).
- (27) Lásd A. E. Van Niekerk, Populism and Political Development in Latin America (Rotterdam University Press, 1974); továbbá A. Henessy, "Latin America", in Gellner and Ionescu (eds.), Populism, 1969.
- (28) A populizmus fogalmának változó meghatározásairól lásd még M. Canovan, Populism (London: Junction Books, 1981), 7. és következő pp.

- (29) E. Leclau, Politics and Ideology in Marxist Theory, 1977, 3. fejezet.
- (30) M. Canovan, Populism, 1981, 294. p.
- (31) Ennek fejlődéséről lásd Laclau populizmuselméletéről írott kritikámat, "Ideology and Class Politics: a Critique of Ernesto Laclau", New Left Review, November-December 1978.
- (32) Lásd P. Drake, Socialism and Populism in Chile 1932-1952. (Chicago/London: University of Illinois Press, 1958).
- (33) S. M. Lipset, Agrarian Socialism (New York; 1950).
- (34) A klientizmus tipikus definíciójára lásd például John Duncan Powell, Peasant Society, 1970; továbbá James G. Acott, "Patron-Client Politics and Political Change in South-East Asia", American Political Science Review, March 1972.
- (35) Annak fényében, amit már elmondtam a klientizmus/populizmus és a feudalizmus/patrimonializmus közötti strukturális hasonlóságról az a véleményem, hogy az uralom átfogóbb rendszerén belül kell vizsgálni a patrónus-kliens viszonyt; hasonló ahhoz a weberianus érveléshez, hogy a feudalizmust nem szabad csupán a jobbágy-földesúr kizsákmányolási viszonyok rendszerében konceptualizálni; vagyis ehhez hozzátartozik a földesúr bizonyos típusú autonómiája a feudális hierarchia magasabb lépésén elhelyezkedőkkel szemben, olyan autonómiája, ami nem létezik a "tisztá" patrimonialis esetben.

3. fejezet

- (1) A latin-amerikai hadseregekről lásd J.J. Johnson, The Military and Society in Latin America (Stanford, California: Stanford University Press, 1964); E. Lieuwen, Arms and Politics in Latin America (New York: Praeger, 1961); A.F. Lowenthal, Armies and Politics in Latin America (New York and London: Holmes and Meier, 1976). A görög hadseregről lásd T. Veremis, The Greek Army in Politics, Ph. D. tézisek, Trinity College, Oxdord, 1974.
- (2) Lásd J. Nun, "The Middle-Class Military Group", in C. Véliz (ed) The Politics of Conformity in Latin America (London: Oxford University Press, 1967).
- (3) Lásd erről az 1. fejezet 2. részét.
- (4) Nyilvánvaló példája ennek, hogy az összes polgári politikus, aki döntő szerepet játszott az oligarchikus parlamentarizmus hanyatlása idején (Vargas Brazíliában, Irigoyen Argentínában, Alessandri Chilében, Venizelos Görögországban) pályafutása egy bizonyos pontján megkísérelte a hadsereget bevonni a politikába és felhasználni azt saját politikai céljai érdekében.

- (5) Lásd A. Stepan, The Military in Politics: Changing Patterns in Brazil (Princeton: Princeton University Press, 1971), 64. és következő pp.
- (206) A bürokratikus-authoritarianizmus átfogó elemzésére lásd G. O'Donnel, Modernistaion and Bureaucratic Authoritarianism, 1973. A fogalom bírálatára lásd F. H. Cardoso, "On the Characterization of Authoritarian Regimes in Latin America", in D. Collier (ed) The New Authoritarianism, 1979. O'Donnel elméletének bírálatára lásd a 4. fejezetet.
- (207) A szultánizmus fogalmára lásd Max Weber, Economy and Society (eds) G. Roth és C. Wittich, University of California Press, 1978, vol. 1. 231-232. pp.; lásd még J. Linz, "Totalitarian and Authoritarian Regimes", in F. Greenstone and N. Polsby (eds), Handbook of Political Sciences (Reading, Mass.: 1975) vol. 3.
- (208) Lásd J. Linz, "Notes Towards a Typology of Authoritarian Regimes", az American Political Science Association 1972-ben tartott éves találkozóján elhangzott előadás.
- (209) J. Linz az ideológia helyett a "mentálisok" kifejezést használta az authoritariánus rendszerek legitímálási kísérleteire. Lásd tőle "Notes Towards a Typology..." i.m. 1972.
- (210) A parlamentáris demokrácia szelleméhez közelebb álló egy harmadik megoldási lehetőség volna egy uralkodó egypárti rendszermegteremtése, amely fenntartana bizonyos mértékű társadalmi és politikai pluralizmust, mint amilyen például a mexikói pártrendszer. E "mexikói megoldásra" tekintettel emlékezni kell arra, hogy a PRI azért volt képes kivételes helyzetre szert tenni a mexikói politikai életben, mert legitímálása az 1910-es forradalomra nyúlik vissza és mert viszonylag korán intézményesült (vagyis az ipari kapitalizmus széles körű elterjedése és az ezzel mindig együttjáró tömegméretű mozgósítást megelőzően). Hasonló megoldás más latin-amerikai országokban valószínűtlennek tűnik az iparosodottság és a politikai mozgósítás jelenlegi szintjén és a legitímáló forradalmi tradíció hiányában. (Lásd B. Anderson és J. D. Cockroft, "Control and Cooptation in Mexican Politics", International Journal of Comparative Sociology, no. 1., 1966; és P. González Casanova, Democracy in Mexico (New York: Oxford University Press, 1978).
- (211) Mint F. H. Cardoso rámutat ("On the Characteristics of Authoritarian Regimes in Latin America", Centre of Latin-American Studies, University of Cambridge Working Papers, Series no. 20):
 A gazdasági terjeszkedés műszaki szakembereket, kompetenciát és bizonyos kulturális kifinomultságot követel. Amikor ez egy függő gazdaságban található meg, a társadalom szükségképpen nyitott,

mert az információ, az emberek és az attitűdök áramlása együttjár a kereskedelem növekedésével. Kulturálisan nehéz egy ilyen társadalmat "bezárni". Vannak ellenőrizhetetlen nyomások e tény következtében.

Lásd erről N. Diamandouros, "The 1974 Transition from Authoritarian to Democratic Rule in Greece: A Southern Perspective", a Centre de Investigations Sociológicas által Madridban 1980-ban tartott konferencián tartott elhangzott előadás.

- (212) Görögországban nem csupán a burzsoázia lanyha támogatása magyarázza a diktatorikus rendszer gyenge konszolidációját. Egy másik (már említett) alapvető tényező a hadseregen belül az 1967. április 21-e előtt kialakult súlyos megosztottság. Ez nemcsak azért volt így, mert a görög katonai diktatúra nem tudott széles körű tömegbázisra szert tenni, hanem elidegenítette a háború utáni politikai és katonai rendszert is. A mind felülről, mind alulról jövő támogatás hiányában és a nemzetközi közvélemény ellenségességével szembekerülve helyzete rendkívül ingatag volt az 1973-as súlyos gazdasági válságot követően.
- (213) Ez nem jelenti azt, hogy a hadsereg végtelenségig fenn képes tartani hatalmát. Az elnyomás ellenére és a felső osztályok (Görögországhoz képest) nagymértékű támogatása ellenére nem sikerült hatékonyan elnyomni a katonai uralommal szembeni aktív ellenzéket. Chile viszonylag erős diktatúra előtti pártrendszerének lerombolására irányuló erőfeszítések kudarcáról lásd Arturo és J. Samuel Valenzuela, "Party Opposition Under the Chilean Authoritarian Regime", a World Congress of the International Political Science Association braziliai, Rio de Janeiro-i 1982. augusztusi rendezvényén elhangzott előadás.
- (224) A szilárd parlamentáris uralom alatt természetesen nem a kormány, hanem a rendszer stabilitását értem.
- (225) A "rendszer" és az "állam" authoritarianizmusa közötti különbséggel kapcsolatos termékeny vitára lásd F. H. Cardoso, "On the Characterization of Authoritarian Regimes in Latin America", in: D. Collier, The New Authoritarianism, 1979.

Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page. The text is arranged in several paragraphs and is mostly obscured by the ghosting effect.

2265-2